

Къмарачу
X 98

Караг, 2006 А

КЪРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

8

ХУБИЙЛАНЫ М. А., СЮЙЮНЧЛАНЫ А. А.,
ЛАЙПАНЛАНЫ КЪ. Т.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

VIII КЛАССХА ОКЪУУ
КИТАБ-ХРЕСТОМАТИЯ

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

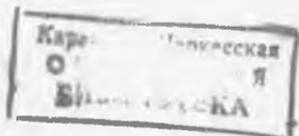
Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК-1976

Окъуу китабы-хрестоматияны джарашдыргъанла бу башланы хазырлагъандыла:

Сююнчланы А. А. — Къочхарланы Къасбот, Джанибекланы Аппа, Къарачай совет литератураны къуралыуу, Литератураны ленничи партиялыкъ принципи, В. И. Ленин пролетар культураны юсюнден, Социалист реализмни методуну баш шартлары, Джазыучуланы биринчи организациялары, Къаракетланы Исса, Къарачай назму, Биджиланы Асхат, литература чыгъармаланы кечюрюу, Литература тинтну, критика; *Лайпанланы Къ. Т.* — Къарачайны Октябрь революциягъа дери историясы бла культурасындан, Кърымшаухалланы Ислам, Алийланы Умар; *Хубийланы М. А.* — Къарачай фольклорну юсюнден, Мечиланы Казим, Акъбайланы Исмаил, Ергенланы Азрет, Боташланы Абидат. Къарачай-Черкес областны къарнаш халкъларыны литератураларыны обзору.

Карач. 2006 д



КЪАРАЧАЙНЫ ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯГЪА ДЕРИ ИСТОРИЯСЫ БЛА КУЛЬТУРАСЫНДАН.

Лайпанланы Къ.

Къарачай халкъ Кавказны эм эски халкъларыны бириди. Аны историясы байды. «Къарачай» деген атны ол кеч алгъанды, талай ёмюрню мындан алда. Ары дери къарачайлыланы аталары-бабалары мындан алгъа эки мингджыл чакълы замандан бери илмугъа белгилидиде. Аланы энчи халкъ болууларына скифле, сарматла, аланла, болгарла, хазарла, кипчакъла, бек эски заманлада Север Кавказда джашагъан таулу «къобанлыла», дагъыда башха халкъла къошулгъандыла.

XIV ёмюрде къарачайлыла энчи халкъ болуб къуралгъандыла. Ала кеслерини баш бошлукълары ючюн Кавказны башха халкълары эмда уллу орус халкъ бла бирге монгол ханла, тюрк феодалла, кърым ханла дегенча зорчулагъа къаршчы хаман кюрешгенлей келгендиле. Аны тышында да ала Къарачайны кесини бийлери, байлары бла да класс кюрешни тохтаусуз бардыргъанлай тургъандыла.

1557 джыл Къарачай-Черкесияны халкълары кеслерини разылыкълары бла Россиягъа къошулгъандыла. Ол терең магъаналы, уллу историялы зат болгъанды: патчахлыкъ колониалыкъ политиканы бардырыб, халкъланы инджилтгенликге, орус халкъ, алчы орус адамла къарачайлылагъа, алача унукъгъан башха халкълагъа болушханлай тургъандыла. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Некрасов, В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Л. Н. Толстой, Н. А. Добролюбов, А. М. Горький, дагъыда башха уллу орус джазыучула, орус культураны белгили адамлары тау-

луланы азатлык ючюн кюрешлерине уллу багъа бергендиле, болушхандыла, аланы джашауларыны юсюнден жан аурутуб джазгъандыла.

Тау этекледе, тар ёзенледе урунган къарачайлыла инджилиб, къыйналыб джашагъандыла. Аланы бурху джерчиклери, кесек малчыкълары болгъанды (орта тергеу бла хар юйдегини эркинликнде гектарны джюзден экиси чакълы сабанлык джери болгъанды). Аланы бир джаны бла патчахлык, бир джаны бла да кеслерини байлары джегиб унукъдургъандыла. Урунганланы адаргы джерлеринде битген битим юйдегилерине джетмей, ала байлагъа, бийлеге джалчылык этиб тургъандыла, къыйынларын табмай, уллу азабда джашагъандыла, кёб артыклык чекгендиле. Халкъны унукъдурургъа, къарангылыкда тутаргъа дин къул-лукъчула болушхандыла. Оноучула да байланы, бийлени джакълагъандыла. Патчахлыкны къаты, къыйын законлары урунганланы къыйын болумда тутхандыла, бой бермегенлени тюрге салгъандыла, каторгагъа, сылкагъа ашырыб тургъандыла.

XIX ёмюрню аягындан башлаб, ары дери феодализмде тургъан Къарачайгъа, тау элге капитализм синггенден сингиб башлайды. Къартджуртну тебен джанында къоргъашын, туч, кюмюш къазгъан «Эльбрус» деген рудник ачылады. Къылиянда, Хумарада, Къаракентде, Мара Аягында капиталистле кёмюр къаздырадыла, Тебердиде агъач завод къурайдыла, Элькъушда тери завод ачылады, къарачай байла Нарсанада, Тебердиде дачала ишлетедиле, хант юйле ачадыла, джер-джерде ат заводла къурайдыла. Къарачайны бийлери бла байлары, джалчыланы кючу бла ёсдюрюб, джыл сайын атланы, тууарланы, къойланы мингле бла сатхандыла, джауну, бышлакны, терини, джюню да асламысын базарлагъа элтгендиле.

Орус халкъны экономикасы бла культурасыны болушлугу бла къарачайлыланы джашаулары, тау элени тюрсюню маджал болады, алада школла, къанджалбаш ариу юйле ишленедиле, темир сабан агъачла, тёрт чархлы арбала (бричкала), дагыда башха орус заводлада, фабрикеледе ишленген затла таулулагъа къуллукъ этедиле.

Не джаны бла да орус халкъ бла таулуланы арасында байламлык ёсгенден ёсуб баргъанды. Аны бла бирге урунган къарачайлыла, дагыда башха ууакъ халкъла орус пролетариатны, В. И. Ленин къурагъан большевик партияны башчылыгы бла Россияда революцион къозгъалыугъа къошула башлайдыла.

XX ёмюрню аллында байланы байлыклары ёсе, урунганланы уа джашаулары къыйындан къыйынга баргъаны себебли, Къарачайда да байла бла джарлыланы арасында класс кюрешиу иги танг ёсенди. 1905—1907 джыллада буржуй-демократ революциягъа таулу джарлыла къатышхандыла. 1907 джыл Хурзук бла Джёгетейде джер ючюн, азатлык ючюн къозгъалыу кёлтюрюледди.

1908 джыл тебердичиле алчы адамны, Байчораланы Солтан-хаджини, башчылыгы бла мюлк джерлени иелеринден сыйырыб, халкъгъа тенг юлеширге излегендиле, алай а муратларына джеталмагъандыла. Байчора улу уа Оренбург губерниягъа ссылкагъа ашырылгъанды.

Биринчи буржуй-демократ революциядан сора урунган къарачайлыланы класс сезимлери ёсгенден ёсюб баргъанды. Джер ючюн, азатлыкъ ючюн къарачай халкъ къалгъан къарнаш халкъла бла бирге байлагъа къаршчы кюрешгенлей келгенди.

Ол кюрешюде урунганлагъа орус пролетариат, большевиктени партиясы башчылыкъ этгендиле. Партияны башчылыгы бла ишлеген Алийланы Умар, Халилланы Саид, Гурджуланы Къурман, дагъыда башха къарачай революционерле урунган къарачайлыланы ичинде революцион иш бардыргъандыла, аланы революциягъа къошулургъа хазырлагъандыла.

Уллу Октябрь социалист революция бизни къралны халкълары, аланы ичинде къарачай хакъны да, джарыкъ, кенг джолгъа чыгъаргъанды. 1918 джыл 20 февралда бизни областны джеринде Совет власть орналгъанды.

Бизни Коммунист партиябыз ууакъ халкъланы ёсюмлерине уллу эс бёлгенди. Къарачайлыланы социализмни джолунда биринчи атламларын, аланы джашауларын иги этерге В. И. Ленин мардасыз уллу болушханды. 1920 джыл 18 октябрда Алийланы Умар къарачай халкъны инджилиб тургъанын В. И. Ленинге айтханды, бизни вождубузну сёзю бла къарачайлылагъа къошакъ джер эмда автономия берилгенди. Андан сора 1920 джыл 19 ноябрда Къарачай миллет округ, 1922 джыл 12 январда Къарачай-Черкес автоном область къуралгъандыла.

В. И. Ленин кёргозген джолну бара, Совет Союзну халкълары уллу хорламлагъа джетгендие. Ленинни партиясыны башчылыгы бла, орус ишчи классны болушлугъу бла бизни областны халкълары, кесек заманны ичинде капитализмни юсю бла атлаб, социализмге ётгендиле, бююнлюкде къалгъан къарнаш халкъла бла бирге, партияны XXV съездини бегимлерин толтура, коммунизмни джолунда таукел барадыла.

Уллу Октябрь социалист революциягъа дери къарачай халкъны культурасы къолайсыз ёсенди. Патчахлыкъ урунганланы къарангылыкъда тутаргъа излегенди, аланы ёсюмлерине не джаны бла да тыйгъыч салгъанлай тургъанды.

Къарачайлыланы ата-бабаларыны бурунгу джазыулары — руна джазыула — Хумарада, Сарытоз башында, Къаракентде, дагъыда башха джерледе табылгъандыла. Руна джазыуланы харифлери тамгъалада, кюйюзледе къалгъанды, джазыуду деб а атын арт заманлагъа дери киши билмегенди. XVII—XVIII ёмюрледен башлаб, Къарачайгъа муслиман дин кире терегени бла бирге, араб джазыу да синге башлагъанды, XIX ёмюрде межгитле, медирселе къураладыла, алай а ала, аптикни, къуранны азбар

этдириб кюрешген болмаса (магъанасын да сохтала ангыламагъанлай), башха билим бермегендиле. Аны къой, окъуу алыб, араб тилни ангылагъанланы саны да бек аз болгъанды (афендилени асламысы араб тилни билмегенди). Окъууну, культураны ёсюмюне, аллында айтханыбызча, Къарачайны Россиягъа кюшулгъаны керти себеб болгъанды. Уллу Октябрь революцияны кёзююуне бютеу 14 къарачай элде да орусча окъутхан школла болгъандыла, Учкуланда 1878 джыл къуралгъан школ а толмагъан орта билим бергенди.

Патчахлыкъ ол школланы колонизаторлукъ мурат бла ачханды, алай а школла уллу жарыкълыкъ иш бардыргъандыла, халкъны билимин, культурасын ёсдюрюрге болушхандыла. Къарачайны школларында биринчи устазлыкъ этиб башлагъан орусчуланы ичинде орус халкъны алчы адамларындан кёбле болгъандыла. Ала халкъгъа таза джюрекден къуллакъ этгендиле, къарачайлыланы арасында билимни урлугъун таб себе билгендиле. Мойсей Алейников, Николай Кириченко, Владимир Витковский, Григорий Попов, дагъыда башха орус устазла кёб къарачайлыгъа билим бергендиле, унукъгъан халкъны культурасын кёлтюрюрге билимлерин, кючлерин аямай кюрешгендиле.

Аны тышында да ала къалгъан халкъланы къарачай халкъны джашауу бла, аны фольклору, тили бла шагърей этерге излегендиле. Учкуланда школну устазы М. Алейников, къарачай нарт хапарланы джыйыб, аланы талайын 1883 джыл басмада чыгъаргъанды, халкъны адетлерини юсюнден талай иги статья джазгъанды.

Къартджуртда школну устазы Н. Кириченко Хубийланы Абдул-Керимни болушлугъу бла 1897 джыл биринчи «Орус-къарачай сёзлюкню» джазгъанды, алай а ол басмадан чыкъмай къалгъанды (бюгюн да сакъланады ол). 1897 — 1898 джыллада ол «Кубанские областные ведомости» деген, Екатеринодарда (бусагъатда Краснодар) чыкъгъан газетде «Аймуш бла аны къарнашы Магул», «Эки уучу», «Насра-Ходжаны хапарлары», дагъыда талай хапарны, таурухну басмалагъанды.

Мында школланы бошагъандан сора, тышына барыб, орта неда баш билим алыб ишлеген къарачайлыла да болгъандыла. Аланы бири байладан чыкъгъан инженер Дудаланы Ислам Ростовда Донну юсю бла темир джол кёпюр салгъанды, къарачай элдеде орусча юйле, печле салыгъыз деб, жарыкълыкъ иш бардыргъанды. Алийланы Умар, 1914 джыл баш билим алыб, революцияны джолуна айланганды. Байрамукъланы Илияс, Халилланы Хызыр, Биджиланы Тохтар, Хубийланы Иммолат, Гюрджюланы Къурман, Халилланы Саид, дагъыда башхала, орта билим алыб, къарачай элдеде устазлыкъ этгендиле, халкъгъа билим берирге, аны культурасын ёсдюрюрге болушхандыла. Аны бла бирге аланы бир къаууму революцион ишни бардырыб тургъанды. Байрамукъланы Илияс, Хубийланы Иммолат, Кърымшаухалланы Ислам, Бай-

рамукъланы Ахмат, Хубийланы Ислам, Токъланы Наны къарачай халкъны джашауундан газетледе, журналлада статьяла, хапарла джазгъандыла, не джаны бла да халкъгъа окъууну, джарыкълыкъны сездирирге излегендиле.

Къарачайны алчы адамлары, ана тилде окъууну уллу магъанасы болгъанын ангылаб, сабийлени орус тил бла бирге ана тилде да окъутургъа керекди, дегендиле. Хубийланы Иммолат орус харифле бла къарачай алфавит джарашдыргъанды, 1908—1910 джыллада Кърымшаухалланы Ислам, латин харифлени хайырландыра, къарачай алфавит къурагъанды, алай а басмадан чыкъмагъандыла ала. Акъбайланы Исмаил а араб харифле бла алфавит джарашдырыб, 1916 джыл Тифлисте «Ана тил» деген (къарачай тилде) биринчи окъуу kitabны чыгъаргъанды.

Алай болса да, Октябрь революциягъа дери ана тилде окъуу болмагъанды, хар ким не орус, не латин, не араб алфавитни хайырландырыб письмола, суратлау чыгъармала джазаргъа кюрешгендиле. 1917 джылгъа окъуй-джаза билген къарачайлыланы саны 8 процент болгъанды, алчы адамланы джазгъанлары халкъгъа терен джайылмагъанды, джазылгъанны кёбюсю басмаланмай, тас болуб, унутулуб къалгъанды.

Октябрь революциягъа дери Къарачайда джазма суратлау литература болмагъанды. Къарачайны фахмулу поэтлери XVIII—XIX ёмюрледе огъуна этген джырланы кёбюсю бизге джетмегенди. Джетгенини да асламысын ким этгени белгили тюдю. XX ёмюрню аллында джазгъанладан талай адам белгилиди. Сёз ючюн, Кърымшаухалланы Ислам джазгъан «Бёрю бла киштик» деген басня фахмулу джазылгъанды. Ислам дагъыда кёб назму, хапар, повесть джазгъанды, алай а ала басмаланмагъандыла, тас болгъандыла.

15 джыл болгъан гимназистни Хубийланы Исламны (Къарачайлыны) «Мусульманин» журналда, газетледе чыкъгъан публицист статьялары халкъны окъургъа, эски-чирик адетлени атаргъа чакъырадыла.

Мечиланы Қазимни назмулары Совет властны кёзююнде басмалангандыла.

Революциягъа дери къарачай халкъны суратлау байлыгъы фольклор болгъанды. Талай джырны автору белгили халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу), Джанибекланы Аппа (Къалай улу) болгъандыла. Аты белгили болмай къалгъан эски халкъ джырчыланы уа саны кёбдю.

Къарачай халкъны таурухларында, джомакъларында, нарт сёзлеринде, джырларында, хапарларында урунганланы инджилиб джашагъанлары, аланы неде да джигитликлери, джигерликлери, халаллыкълары, байланы, бийлени, афендилени зорлукуллары кёрюнеди.

Джамасы болмагъан халкълада фольклорну орну уллу болгъанды: ол адамланы игиликге, ишленмекликге, джигитликге юретгенди, аманлыкъны хыртха ургъанды. Аны ючюн болгъанды джырчыланы алай уллу сыйлары, аны ючюн суйгенди алай бек кесини фольклорун эркин джашаугъа чыгъаргъа термилиб тургъан халкъ.

1. Къалай къуралгъанды къарачай халкъ?
2. Октябрь революциягъа дери аны джашауу къалай болгъанды?
3. Орус халкъ бла урунган къарачай халкъны байламлыгъыны, шохлугъуну юсюнден юлгюле келтиригиз.
4. Коммунист партия, В. И. Ленин урунган халкъгъа башчылыкъ этгенини терен магъанасын ачыкълагъыз.
5. Къарачай халкъны революциягъа, культурагъа, окъуугъа къошулгъанындан хапар айтыгъыз.

КЪАРАЧАЙ ФОЛЬКЛОРНУ ЮСЮНДЕН

Хубийланы М.

«Урунган халкъны фольклорун билмей, аны керти историясын билирге да болукъ тюлдю».

(Максим Горький).

Къарачайлыла бла малкъарлыланы джашаулары, тиллери, адетлери бирча болгъаны кибик, фольклорлары да бирди: нарт таурухла, джомакъла, эски халкъ джырла, нарт сёзле бирчадыла. Илму литературада къарачай-малкъар тил, къарачай-малкъар фольклор деб джазадыла. Ол себебден бу статьяда да къарачай-малкъар фольклорну юсюнден барлыкъды сёз.

Фольклор деген сёз инглиз тилде халкъны акъыл сёзю, халкъ билим, халкъ оюм деген магъананы тутады.

Фольклор халкъны джашау болумун не джаны бла да толу кёргюзтеди. История бла, этнография бла да байламлыды ол. Маркс бла Энгельс фольклоргъа уллу магъана бергендиле. Ала фольклорну прогресслик революцион магъанасын ненча да чертгенлей тургандыла.

Фольклор чыгъармала эртде этилгенликге, ала кеслерини магъаналарын тас этиб къоймагъандыла. Джашау тюрлене баргъанча, бир-бирде алагъа багъа бериу да тюрленеди.

Къарачай-малкъар фольклорда джырла, нарт таурухла, джомакъла, таурухла, нарт сёзле, эл берген джомакъла, хапарла бардыла. Андан сора сабий фольклор да барды.

Фольклор чыгъармалада биринчи орунну алгъан аланы иннет магъаналарыды. Халкъны азатлыгъы ючюн кюрешиу, халкъгъа, Ата джуртха соймеклик, джигер урунуу, тенглик-тюзлюк джашаугъа чакъырыу, аманлыкъгъа, терсликге, байлагъа, бийлеге, дин башчылагъа, джалкъаулагъа къаршчылыкъ къайсы халкъны фольклорунда да эм магъаналы ишге саналады. Фольклор чыгъар-

маланы магъаналары ёмюрде да тас болуб къалмайды, ол себеден джазыучулары творчество ишлеринде фольклор чыгъармаланы болушлукълары аз тюлдоу.

Нарт таурухла къарачай-малкъар фольклорда бек эртделеден бери джорюйдюле. Аланы асламысында айтылыб тургъан белгили нартладан бир къаууму: Сатанай, Сосуркъа, Ёрузмек, Қъарашауай, Гиляхсыртан, Дебет, Соджук, Алауган, Бёдене, Рачикъау.

Нарт тулпарлары баш ишлери халкъгъа заран бериб тургъанла бла кюрешидю. Қъарачай-малкъар нарт эпосну джыйыб, тинтиб, сюзюб, басмалаб кюрешген Холаланы Азрет джазгъанча, «нарт таурухла — ала батырлары юсюнден таурухладыла, нартла уа — къоркъакълыкъны билмеген аллай батырладыла. Нартла батырлыкъ, джигитлик этер ючюн не къыйынлыкъладан да артха бурулмайдыла, аллай къыйынлыкъланы ала кеслери излеб табаргъа кюрешгендиле. Ала ёлюмден къоркъмайдыла, халкъны душманлары кёб башлы эмегенле, сарыубекле бла кюрешедиле. Аны себбли нарт батырла кеслерини джашауларын тохтаусуз джортууда ашырадыла. Нартланы батырлыкъларын, джигитликлерин сыфатлагъан ишле уа — нарт таурухланы ёзегин къурайдыла»¹.

Джомакълада халкъны джашауу толу суратланады. Байла, бийле, дин башчыла джомакълада кир иннетли, зар джюрекли болуб кёрюнедиле, ала урунган халкъны инджитиб, къыйнаб турадыла. Алай а джомакъны ахырында кеси къыйны бла джашагъан, таза иннетли, тюзлюкню джюрютген адам хорлайды. Аны алай кёргюзтюу, къачан болса да, тюзлюк терсликни хорларыкъды деб, бурунгу адамланы алайгъа ийнанмакълыкъларын билдиреди.

Нарт сёзледе халкъны оюму, акъылы, иннети толу кёрюнеди. Алада урунуугъа, тюзлюкге, адамлыкъгъа, ишленмекликге, адебге, намысха уллу сый бериледи, терсликге, артыкълыкъгъа уа налат бериледи. Нарт сёзледен бир талай: «Партияны сёзю—халкъны сёзю», «Ата джуртну къоругъан озар, къорумагъан тозар», «Байлыкъдан билим ашхы»; «Аз айт да кёб эт»; «Ашда бёрю — ишде ёлю»; «Бирликде — тирилик»; «Молланы къарны тойса да, кёзю тоймаз».

Джырланы алыб къарасакъ да, анда биринчи орунну алгъан халкъны джашаууду. Меджисуулукъну заманында этилген адет джырладан башлаб, джырланы ара ёзеклери халкъны джашаууду. Сёз ючюн, Апсатыны джырына, уучула уугъа баргъан заманда, Апсатыны джюрегин джумушатыр ючюн джырлагъандыла, дейдиле. Анда уа халкъны джашау болуму кёрюнуб турады. Уучула Апсатыдан былай айтыб тилейдиле :

¹ Нартла. Нальчик, 1966, 5-чи бет.

Байла, бийле бирер кысыр ийнек сойдула,
Биз жарлыланы сеннге ююшге кьойдула...
Мараучу тангны тауугъу;
Ачыгъан бауур, сууукъ суу —
Сени мараучунгу зауугъу.

«Эрирейни» джырында да алайды:

Джарлыгъа берген — джан ючюн.
Ой байгъа, бийге берген — мал ючюн.

История джигитлик джырланы алыб кьарасакъ да, алайды. «Татаркъан», «Джандар», «Къобанланы Элмырза», «Къарамусса», «Къанамат», «Солтан-хаджи» деген джырлада халкъны джашауу биринчи орундады.

Биз фольклор чыгъарма деб кьаллай чыгъармалагъа айтыргъа керекбиз? Ол соруугъа джууаб этер ючюн, халкъ джырланы юсюнден алимлени айтханларына кьарайыкъ.

Джырыны халкъдан адамла этгендиге деб, аны халкъ джыргъа санаб кьояргъа болмайды, халкъгъа иги джайылмагъанды деб джырыны фольклордан чыгъаруу да терсликди¹ деб, Л. И. Емельянов алай джазады. «Халкъ джыр хар адамны эсинде болургъа керекди, алайсыз ол саулай халкъгъа керек тюлдю, кьуру бир бёлек адамгъа джарайды», — деб Н. Г. Чернышевский алай кёргозтеди.² Бир кьауум фольклористни айтханына кёре, аууздан ауузгъа кёчюу фольклорну бек магъаналы ышанларыны бириди.³ Алай болса да аууздан ауузгъа кёчюу фольклорну баш ышаныды дегенде эски фольклорну юсюнден айтадыла. Бусагъатдагъы фольклорда аууздан ауузгъа кёчюу эм баш ышан тюлдю. Аны юсюнден П. С. Выходцев былай айтады: «Эндиги халкъ творчествону чыгъармалары аууз бла этилирге да боллукъдула, джазылыб этилирге да боллукъдула, аланы талай адам биргелей этерге да боллукъду, бир адам этиб кьояргъа да боллукъду, аланы халкъда вариантлары болмай кьалыргъа да боллукъду, алай а магъаналары бла темалары бир-бирине ушаш чыгъармаланы кёб этилгенлери аланы, профессионал искусство болмай, халкъ кеси джарашдыргъанына шагъатлыкъ этеди».⁴

Эски фольклор, бир адамныкъы болуб кьалмай, халкъныкъы болгъаны белгиледи. Халкъ поэзияны баш ышаны аны коллектив этгениндеди, алай а бир джырыны бютеу коллектив джыйылыб эте тургъан болмаз, джыр, аууздан ауузгъа кёче баргъаны сайын, тюрлене тургъанды, ардан а коллектив этген халкъ джыргъа саналгъанды. «Хар бир халкъ чыгъарманы ал башланнганы бир адам

¹ Русский фольклор, VI том. М.-Л., 1961, 32 бет.

² Н. Г. Чернышевский. Чыгъарм. толу джыйымдыгъы, 2 том, Москва, 1949, 306 бет.

³ С. Ф. Баранов. Русское народное поэтическое творчество. Москва, 1962, 5 бет.

⁴ П. С. Выходцев. Русская советская поэзия и народное творчество. Москва, 1963, 14 бет.

бла байламлыды, не бушуудан педа кзууанчдан аны джюрегн джырлагъанды; алай а джыр, бир аууздан бир ауузгъа кече, кёб тюрлениуню сынагъанды».¹ Ф. А. Рубцов айтханнга кере, джыргъа коллективни кватышыуу аны этиб тебрегенде тюдю, джыргъа артда коллективни ичинде айлануундады.²

Чыгъарманы вариантлары бар эселе, аны къайдан чыкыгъанына да кырамай, анга фольклор чыгъарма дерге боллукъду деб, В. Е. Гусев алай джазады.³

Джырланы юсюнден айтылгъан фольклорну квалгъан чыгъармаларына да келишеди. Алай болса да, чыгъармада халкъны иннети джокъ эсе, чыгъарма класс джаулагъа, дин башчылагъа кзулукъ эте эсе, ол фольклор чыгъармалагъа саналмайды, ол халкъны иннетин джакъламайды.

Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден кёбле джазгъандыла, алай а биз аслам джазгъанланы, ол ишге кёб кыйыны киргенлени юсюнден айтыркыбыз.

Къарачай-малкъар фольклоргъа биринчи эс бёлген аты дунягъа белгили, уллу орус композитор М. А. Балакирев болгъанды. Ол Кавказгъа талай кере келгенди: 1862, 1863, 1868 джыллада. Экинчи кере келген кезююнде Балакирев талай тау тартыуну, макъамны ноталагъа салгъанды.

Балакиревни Иссисуугъа келгенин эштиб, Басхан элден Орусбийланы Исмаил, кесини джая кьобузун да алыб келиб, талай тартыуну сокыгъанды. Балакирев аланы ноталагъа салгъанды.

Орусбий улу школада окъумаса да, кесини заманына кере, аны терен билими болгъанды. Россияны алчы, фахмулу адамлары бла иш джюрютгенди, белгили орус джазычуланы чыгъармаларындан хапарлы болгъанды, фольклорну бек сюйгенди, къайры барса да джая кьобузун айырылмагъанды. Ол, къарачай-малкъар джырладан сора да, Кавказны халкъларыны кёб джырын, макъамын билгенди.

Орусбийланы Исмаил Балакиревге онбир макъамны сокыгъанды: аладан сегизи къарачай-малкъар, къабарты, ючюсю чечен тартууладыла.

«Исламей» деген белгили фортепяно фантазияны Балакирев Орусбий улудан эштген макъамлагъа кере джазгъанды. Андан сора Балакирев «Записи кавказской народной музыки» деген статьяны джазгъанды.

1879 джыл П. Остряков, Петербургдан келиб, тау фольклордан

¹ В. Г. Белинский. Чыгъарм. толу джыйымдыгы, VI том, СПб, 1903. 306 бет.

² «Вопросы теории и эстетики» джыйымдыкъ, 4-чю чыкыгъаны, Москва — Ленинград, 1965. 118 бет.

³ В. Е. Гусев. «О критериях фольклорности современного русского народного творчества». Современный русский фольклор. Москва, 1966, 21 бет.

талай нарт таурухну джазыб, ол джыл огъуна «Вестник Европы» деген журналда басмалагъанды.

П. Остряков Орусбийланы Исмаил бла, аны джашлары Сафар-Алий, Науруз бла да къысха шагърей болгъанды. Исмаилны эки джашы да билимли, фольклорну, ана тилни бек суйген адамла болгъандыла. Сафар-Алий Москвада Петровская академияда (бюгюнню Тимирязевская академия) окъугъанды, Науруз Владикавказда (бюгюнню Орджоникидзе) реальное училищени бошагъанды. Исмаилны юйдегиси П. И. Чайковский бла къысха шагърей болгъанды.

Сафар-Алий бла Науруз юсю-башы да къолайсыз бир къарт джырчыны кёкден тюшгенча кёре эдиле; фольклор чыгъармала унутуллуб, тас болуб къаладыла, бир да къуруса да, орус тилге кёчюрюлюб сакъланнга эдиле деб кыйналадыла, дейди Остряков.

1881 джылдан башлаб, Тифлисте орус тилде СМОМПК деген джыйымдыкъ чыгыб башлагъанды. (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.) Аны биринчи номеринде Сафар-Алий къарачай-малкъар фольклорну юсюнден уллу статья басмалагъанды.

Сафар-Алий нарт таурухланы бек эртделеден тюрлене-тюрлене келгенлерини юсюнден, ол нарт таурухланы халкъны джашауунда не магъаналары болгъаныны юсюнден, джырчылары юслеринден джазады. Ол джазганнга кёре, джырчыла омакъ кийинирге излемендиле, сауут-саба джюрютмендиле, энчи мюлк къурайбыз деб кюрешмендиле. Ала къууанч, кыйынлыкъ болгъан джерге бармай къалмагъандыла. Игилени, ашхыланы, джигерлени, джигитлени махтаб, мухолланы, хомухланы, джалкъауланы, къызбайланы хыртха уруб, джырла этгендиле, халкъны аслам джыйылгъан джеринде джырлагъандыла.

Халкъга уллу хайыры болгъан адам ёлсе, аны аты халкъны ичинде унутулмаз ючюн талай джырчы, аны юсюнден джыр этиб, халкъны аллына чыгыб джырлагъанды. Махтарыкъ, сёгерик болсала да, джырчыла байды, джарлыды деб къарамагъандыла.

1883 джыл Къарачайда устаз болуб турган М.Алейников СМОМПК-ну ючюнню номеринде талай къарачай-малкъар нарт таурухну, джомакъны, эски хапарны басмалагъанды: «Ачемез бла Хубун», «Эмегенле», «Дауле» неда «Ким кючлюдю?», «Къайсы уллуду?», «Джелимаууз», «Аймуш», «Къарча». Фольклор чыгъармаланы аллында М. Алейников къарачай халкъны юсюнден, къарачайлылада фольклор чыгъармала кёб болгъаныны юсюнден джазады.

1885 джыл белгили композитор С. И. Танеев, биргесине да профессорла И. И. Иванюков, М. М. Ковалевский, Н. К. Михайловский бла Москвадан Нарсанагъа келиб, Тау артына Владикавказ бла ауаргъа деб тургъанлай, Исмаил тюбев, Басхан ёзенни ёрге кириб Тонгуз Орун деген аууш бла ауугъуз деб, кеслерин да къопакъга чакъыргъанды. Ала Исмаилны юйюнде тёрт кюнню тур-

гъандыла. С. И. Танеев хар кюн сайын джырчыланы джырлагъанларына тынгылагъанды. Сора бир кюн ингирде Исмаил джая къобузу бла согъуб, Танеев 20 джырны макъамларын ноталагъа джазгъанды. Къарачай-малкъар макъамланы юсюнден, музыка инструментле бла эжиуню юсюнден «Песни горских татар» деб С. И. Танеев статья джазыб, 1886 джыл Петербургда чыкъгъан «Вестник Европы» деген джыйымдыкъда басмалагъанды. Кавказ халкъланы музыкаларындан ол заманда андан уллу статья джазылмагъанды. Танеевни бу статьясы Кавказ халкъланы музыкаларындан илму-тннтиу ишти.

Орусбий улу Танеевге онбир къарачай-малкъар, джети къабарты, бир чечен, бир тегей джыр тартыу сокъгъанды. Аланы ичинде: «Къаншаубий», «Бекмырзала — Къайсынла», «Ёрюзмек», «Басханукъ», «Шауай бла Алауган», «Акъбийчени кююу», «Апсаты», «Долай», «Эрирей», «Ийнай».

Екатеринодардагъы гимназияны Къарачайда талай кере болгъан устазы Дьячков-Тарасов 1896 джыл СМОМПК-да юч джомакъны басмалайды. 1898 джылда да беш нарт таурух бла бир джырны басмалайды: «Сосуркъа бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешауай», «Ёрюзмекни ёлгени», «Сатанай бийче», «Чюердин».

1903 джыл Н. П. Тульчинский Владикавказда чыгыучу «Терский сборникни» 6-чы номеринде къарачай-малкъар фольклордан кёб нарт таурухну, джомакъны, джырны, нарт сёзню басмалагъанды. Сёз ючюн, «Къаншаубий», «Къайсынла», «Ёрюзмек», «Татаркъан», «Сюймеклик», «Алгыш», «Уучуну джыры», «Джёрме», «Басханукъ», «Домалай», «Бийче Даум», «Ёрюзмек бла Сатанай», д. а. к

Бу фольклор чыгъармаланы асламысын Тульчинский Орусбийланы Наурузну тетрадындан кёчюргенди. Башында айтылгъан чыгъармала бары да орус тилде берилгендиле, алай а айла суратлау халда кёчюрюлмей, аланы магъаналары кёчюрюлгенди.

Белгили венгер алим Вильгельм Прёле къарачай, малкъар ёзенледе талай заманны айланганды, кёб фольклор чыгъарманы джыйгъанды, аланы ана тилде латин алфавит бла 1909, 1916 джыллада Будапештде басмалагъанды, немец тилде да аланы юслеринден статьяла, комментарийле джазгъанды. Ол басмалагъан чыгъармаланы пчинде «Ильяс», «Джёрме», «Мухаджир», «Гапалау», «Къанамат» деген джырла, 34 куплет ийнар, «Бит бла бюрче», «Ханны кызы», «Эки къарнаш» «Къайсы уллуду?», «Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш» дегенча джырла, джомакъла, 16 нарт сёз, алты эл берген джомакъ басмалангандыла.

1914 джыл Евгений Баранов Москвада чыкъгъан «Певец гор и другие легенды Северного Кавказа» деген китабында талай къарачай-малкъар таурухну басмалагъанды. «Тауланы джырчысы» деген таурухда ол Таукъан деген джырчыны юсюнден джазады.

Таукъан чегетде туугъанды. Апсатыны буйругъу бла аны Хату деген уучу асырагъанды. Бийле, Таукъанны юйлерине чакътырыб, джырлатыб, джая къобузда сокъдуруб, сыйын кёрмей, чегетге къыстагъандыла. Сора аны ючюн Апсаты ачуланыб, ол юйге бир уллу ташны атады, юй оюлуб, нчиндегиле къырыладыла.

Энди уа Таукъан таулада джашайды, кесини сейирлик мыдах джырларын таралтады.

Барановну китабында андан сора «Асхакъ Темир», «Къарнаш бла эгеч», «Канн» деген таурухла басмалангандыла.

Фольклорну джарашдырыб джыйыу бла басмалау Уллу Октябрь социалист революциядан сора башланатды. 20-чы джыллада Ростовда Север Кавказ Тау илму-сынам институт фольклор джыйыуда экспедицияла къурайды. Институтну отчетуну «Басмалана туралды» деген белюмюнде «А. П. Митрофанов. Къарачайны джырлары, 8 басма къагъыт», деб джазылгъанды. «Редакцияны портфелинде» деген белюмде «Алий улу, Тарасов, Митрофанов — къарачай музыкалы джыр чыгъармачылыкъ, 14 басма къагъыт» деб джазылгъанды. Алай болса да, бу башында айтылгъан затла басмаланмагъандыла, кеслерини да не болуб къалгъанлары белгиле тюлдю.

1930 джыл Ислам Къарачайлы халкъ джырла бла джырчыланы юсюнден эки статья джазгъанды. Биринчи статьясында («Сатирические песни Карачая») джырчыланы юсюнден талай сёз джазанды, сора Къалай улу Аппаны «Къош нёгерле» деген самаркъау джырын басмалайды («Советский Северный Кавказ» деген журналны биринчи номеринде). Экинчи статьясы «О горской музыке и о ее пионерах» Ростова чыкыгъан «Революция и горец» деген журналда басмаланганды. Бу статьяда ол халкъ джырлары макъамлары нотагъа салыуу юсюнден джазады. Таулуланы музыкалары барды, аны джангыдан къуаргъа керек тюлдю, алай а Христофор Колумб Американы ачханча ачаргъа керекди, дейди ол.

1930 джыл М. И. Ермоленко къабарты, къарачай-малкъар таурухланы энчи китаб этиб Нальчикде басмалагъанды.

1934 джыл СССР-ни джазыучуларыны Биринчи съездинде Максим Горькийни — сёзюну искусствосуну башланганы фольклордады, фольклоругъузну джыйыгъыз, андан юренигиз, аны джарашдырыгъыз, ол поэтлеге, прозаклеге да кёб хайыр бередиди, биз озгъан заманны не къадар иги билсек, бусагъатда биз этген затыбызны аллай бир тынч, терен эмда къууанчлы ангыларыкъбыз, дегени — къарачайлыладан, малкъарлыладан кёблени эслерин фольклор джыйыу бла тинтиуге бургъанды. Илму-сынам институтда фольклор чыгъармаланы джыйыуда кёб иш этгендиле: нарт таурухла, артыкъсыз да джомакъла, джырла, нарт сёзле, эл берген джомакъла джыйылыб, басмаланыб башлайдыла. Фольклор чыгъармала окъуу китабха киредиле.

1940 джыл джомакъла, джырла энчи китабла болуб чыгъа-

дыла Аланы джыйыу бла басмалаугъа илму-сынам институтну къуллукъчусу Лайпанланы Хамидни белгили къыйыны киреди.

1930 джыллада профессор Соколов, композиторла А. И. Аврамов, А. М. Покровский, Т. К. Шейблер, Волков талай эски къарачай-малкъар джырыны макъамларын ноталагъа салгъандыла.

1957 джылдан бери къарачай-малкъар фольклор чыгъармала тюрлю-тюрлю китаблада басмаланнгандыла. Аланы ичинде 1959 джыл Нальчикде чыкъгъан «Малкъар поэзияны антологиясы».

Антологияда эндиге дери назму халда басмаланнган нарт таурухла «Ерюзбек бла къна сакъаллы кызыл Фук», «Ерюзбек бла Ногъайчыкъ», «Сосуркъа бла эмеген», «Алауган къатын къалай алды», «Пелиуан Къара-Шауай» басмаланнгандыла. Къарачай-малкъар тилде биринчи кере «Къаншаубийни джыры», «Шырдан бла Нёгер», «Чюердин», дагъыда кёб джыр биринчи кере басмаланнгандыла.

1959 джыл Нальчикде джомакъла, нарт сёзле, эл берген джомакъла энчи китаб болуб чыгъадыла. 1962 джыл къарачай-малкъар халкъ джырла малкъар поэтлени назмулары бла бирге Нальчикде чыгъадыла. 1963 джыл биринчи кере Алийланы Солтан джыйыб, джарашдырыб нарт сёзле, энчи китаб болуб, Черкесскеде чыгъадыла. Ол джыл огъуна «Малкъар халкъ джомакъла» деген китаб чыгъады. Ол джыл дагъыда «Къарачай халкъ таурухла» деген китаб чыгъады.

1965 джыл фольклор чыгъармаладан талай китаб чыгъады. Сёз ючюн, Къарачай поэзияны антологиясы, «Малкъар нарт сёзле», «Малкъар-къарачай нарт таурухла».

1968 джыл «Къарачай джырла» деген китабда, поэтлени чыгъармаларындан сора да, талай халкъ джыр берилгенди. 1969 джыл Москвада «Къарачай халкъ джырла» деген китаб чыкъгъанды. Анда эски, джангы да кёб джыр басмаланнганды.

Тёппеланы Сулемен, сабийлени джылларына кёре джарашдырыб, 1968 джыл Нальчикде «Къара-Шауай бла Ерюзбек» деген китабны басмалайды.

1971 джыл, Гочияланы София бла Ортабайланы Римма джарашдырыб, «Эртде биреу бар эди» деген китаб чыкъгъанды. Анда гитче сабийлеге джарашдырылыб, нарт таурухла, джомакъла, халпарла, тилбургъучла, нарт сёзле, эл берген джомакъла басмаланнгандыла.

1939 джылдан башлаб, къарачай-малкъар халкъ джырла суратлау халда орус тилге кёчюрюлюб, берилиб тебрегендиле. Москвада чыкъгъан «Песни горцев» деген китабха он къарачай-малкъар халкъ джыр къошулгъанды. Ол джыл Р. Фатуев Нальчикде «Легенды Кавказа» деген китабында эки къарачай-малкъар таурухну басмалагъанды.

1957 джыл Фрунзеде Лайпанланы Хамид джарашдырыб, ол кёчюрюлюб, «Карачаевские и балкарские сказки» деген китаб чыгъады.

1959 джыл къарачай-малкъар джырла биринчи кере орус тилде энчи китаб болуб Нальчикде чыгъадыла.

1961 джыл Москвада Север Кавказны халкъларыны сабий джырчыкълары басмаланнгандыла. («Песни маленьких горцев»). Аладан талайы къарачай-малкъар джырладыла.

Ол джыл Махачкъалада чыкъгъан «Песни безымянных певцов» деген китабда берилген къарачай-малкъар джырла «Балкарская народная лирика» деген китабдан алыннгандыла.

1962 джыл Москвада чыкъгъан «Песня дерева» деген китабда да талай къарачай-малкъар сабий джыр басмаланады.

1965 джыл Нальчикде, Наум Гребнев кёчюрюб, «Так сказали мудрецы» деген китаб чыкъгъанды. Анда къабарты-черкес, къарачай-малкъар нарт сёзле басмаланнгандыла.

Наум Гребнев кёчюрюб, 1966 джыл Нальчикде чыкъгъан «Песни живших до нас» деген китабда талай къарачай-малкъар халкъ джыр басмаланнганды.

А. П. Куцко джарашдырыб, 1970 джыл Нальчикде Кавказ халкъланы нарт сёзлери китабчыкъ болуб чыкъгъандыла. Анда къарачай-малкъар нарт сёзле да бардыла.

1970 джыл нарт таурухла, сабийлени джылларына кёре джарашдырылыб, Нальчикде «Сокровище нартов» деген китабда басмаланнганды.

Талай къарачай-малкъар джомакъ 1971 джыл Москвада орус тилде биринчи кере энчи китаб болуб чыкъгъанды. («Балкарские и карачаевские сказки»).

Адыг халкъланы, тегейлилени, къарачайлыланы, малкъарлыланы нарт эпосларына кёре джазылгъан «Рожденный из камня» деген китабын Семен Липкин 1974 джыл Москвада басмалагъанды.

1957 джылдан бери къарачай-малкъар фольклорну юсюнден талай статья, китаб джазылгъанды. Сёз ючюн, Лайпанланы Хамид «Апсатыны», «Бийнегерни», «Экинчи эминаны» юсюнден 1957 джыл чыкъгъан «К истории карачаевцев» деген китабында джазады.

1960 джыл Нальчикде къарачай-малкъар, къабарты-черкес, адыгей фольклор чыгъармаланы джыйыуну, джорукъгъа келтириуну, басмалауну юсюнден илму конференция болгъанды. Анда этилген докладла китаб болуб чыкъгъандыла. («Материалы научной конференции Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблемам периодизации, сбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского и карачаевского фольклора»).

Къабарты-малкъар илму-сынам институт чыгъаргъан XVIII томда, Аппаланы Хадис бла В. Ф. Пипинис джазыб, «Ачей улу

Ачемез», «Бекболат», «Къанамат», «Сарыбий бла Къарабий», «Татаркъан», «Гапалау», «Азнаур» деген история-джигитлик джырланы юсюнден статья басмаланганды.

1939 джыл профессорла В. И. Филоненко, В. П. Сухотин, Аппаланы А. М., доцент Я. И. Фролов, джазычула Ю. Либединский, В. Кузин малкъар ёзенледе джыйгъан фольклор чыгъармала 1962 джыл Нальчикде китаб болуб чыкъгъандыла. («Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике, и фольклору»). Бу китабда къарачай-малкъар фольклордан тюрюлю тюрюлю вариантлары бла джырача, нарт таурухла, таурухла, нарт сёзле, эл берген джомакъла ана тилде, магъаналары орус тилге кёчюрюлюб берилгендиле. Андан сора да къарачай-малкъар фольклорну жанрларыны юсюнден статья берилгенди.

Къараланы Асият 1961 джыл Черкескеде чыкъгъан «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» деген китабында фольклор жанрлагъа анализ этеди, аланы къауумлагъа юлешеди, идеяларын ачыкълайды.

1968 джыл Хубийланы Магомет «Къарачай-малкъар совет халкъ джыра» деген китабны чыгъарады. Ол китабны граждан къазауатны юсюнден, 20-чы джыллада этилген, 30-чу джыллада этилген, Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген халкъ джыра кёзюлеге юлешиниб сюзюледиле. Китабны бнр бёлюмю джырада поэтиканы юсюнденди.

Къарачай-Черкес эмда Къабарты-Малкъар илму-сынам институтлада джыйылыб, басмаланмай тургъан кёб фольклор материал барды. Алай болса да, къарачай-малкъар фольклор чыгъармала алкъын джыйылыб бошалмагъандыла. Белгили фольклорист В. Н. Путилов, «Фольклорну джыйыугъа бюгюн да уллу культура магъанасы болгъан ишгеча къараргъа керекди, бютеу къралны масштабында — ол миллет магъаналы ишди»,¹ деб джазады.

Октябрь революциягъа дери къарачайлыланы, малкъарлыланы джазма литературалары болмагъаны себебли, фольклорну магъанасы халкъны джашауунда артыкъ да уллу болгъанды. Бизни джазма литературабыз Октябрь революциядан сора башланганы себебли литератураны ёсююне фольклор чыгъармаланы уллу болушлукълары болгъанды. Эртдеден литературасы болгъан халкълада да джазычуланы ишлерине фольклор чыгъармаланы магъанасы уллуду. СССР-ни джазычуларыны Биринчи съездине, «Сёзю искусство суну башланганы фольклордады», — деб аны ючюн айтханды Максим Горький.²

¹ В. Н. Путилов. «Фольклорное наследие русского народа и современная культура.» Русский фольклор, IX т., М.—Л., 1964, 61 бет.

² М. Горький. Сайлама литература-критика чыгъармала. М., 1954., 243 бет.

1. Балакирев бла Танеев Орусбий улу Исмаилдан алыб кыйда, не макъамланы салгандыла ноталагъа?
2. СМОМПК-да къарачай-малкъар фольклордан кимле, къачан, кыйсы фольклор чыгъармаланы басмалагъандыла?
3. Тульчинский бла Прёле кыйда, къачан, кыйсы фольклор чыгъармаланы басмалагъандыла?
4. Октябрь революциядан сора 1957 джылгъа дери кыйлай фольклор чыгъармала басмалангандыла?
5. Ислам Къарачайлы фольклорну юсюнден не джазганды?
6. 1957 джылдан бери джомакъла, джырла, нарт сёзле не китаблада басмалангандыла?
7. Орус тилге кёчюрюлген кыйсы фольклор чыгъармаланы билесиз?
8. Кыйсы фольклор жанрлары билгенигизден, аланы бир-биринден башхалыкларыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Кърымшаухалланы Ислам (1864-1910)



Къарачай литератураны тамалын салгъанланы бири, поэт, художник, просветитель Кърымшаухалланы Пачаны джашы Ислам 1864 джыл 31 мартда Къартджурт элинде таулу юйдегиде туугъанды.

Анасы да, атасы да эртде ёлюб, ёксюзлюк сынагъанды. Джаш джылларында аны анасыны къарнашы белгили малкъар просветитель Орусбийланы Исмаил ёсдюргенди. Ол эгечинден туугъанны не джаны бла да билим алырча, игиликге тюз атларча, урунган халкъны сюерча юретгенди.

Гитчелигинде огъуна Ислам орусча, арабча да окъургъа, джазаргъа юреннгенди, ол заманлагъа кёре, иги окъуу алгъанды.

Исламны билими, сезими да Петербургда джашагъан джылларында иги ёседиле. Ол 3 джылны Александр III патчахны конвойда аскер къуллукъ этеди. Къуллукъдан бош заманында институтлада лекциялагъа тынгылайды, библиотекалагъа, театрлагъа джюрюйдю. Н. Г. Чернышевскийни, Н. А. Добролюбовну, А. И. Герценни, башха уллу орус революцион демократланы джазгъанлары бла шагърей болады, орус эмда башха халкъланы философияларын, историяларын, литератураларын окъуйду, орус джазыучу Л. Н. Толстой бла шагърей болады, аны джазгъанларын бек джаратады.

Ол затланы кючу бла эмда уллу орус халкъны алчы адамларыны болушлугъу бла джаш таулу, алчыланы джолуна чыгъыб, ёлгюнчю ол джолдан таймай барады. Аны демократлыкъ джолгъа айланыууна, джазыучу бла суратчы болуууна аны тенглери белгили орус художник-демократ Николай Ярошенко бла уллу тегей поэт, художник, революцион демократ Коста Хетагур улу артыкъсыз да бек болушлукъ этгендиле. Ярошенкону Ислам къолу бла салгъан суратыны бюгюн да оригиналы Москвада Третьяков-

ская галереяда сакъланады. Аны келтириб, Нарсанада Н. А. Ярошенкоу музейинде кѳргюзгендиле.

Петербургдан Къарачайгъа Кърымшаухалланы Ислам поручик болуб къайтханды. Талай джылны ол «Эльбрус» рудникни конторунда ишлегенди. Алайдан кетиб, Москвада сурат салыу школда окъугъанды, алай а туберкулѳздан ауруб, эки джылдан ызына къайтханды. Врачланы айтханлары бла Тебердиге кѳчюб джашагъанды (1894 — 1910 джыллада). Ол бусагъатда Теберди шахарны джеринде биринчи юй салыб, алайда курорт къураб тебрегенлени бири эди. Халкъны ичинде белгили болгъаны себебли, Ислам джашаууну арт 15 джылында таймаздан бютеу Къарачайны келечисине (доверенный) сайланганлай тургъанды, тау элдеде джол ишлеуге, школла, медпунктла къураугъа, халкъгъа окъуу-билим джаяргъа эс бѳледди. Тебердиде лесничий болуб, чегетлени сакъллагъанды, джангы сортлу кѳгетле чыгъаргъанды; ферма къураб, малны агъачын иги этерге кюрешгенди.

Тебердиде Исламны юйюне Н. А. Ярошенко, К. Л. Хетагур улу, геолог И. В. Мушкетов, дагъыда башха онглу, алчы адамла келе тургъандыла. Исламны, дагъыда аныча адамланы юсю бла къарачайлыла Россияны алчы адамлары бла, аны демократ культурасы бла бекден бек байлана баргъандыла, халкъгъа окъуу-билим берирге, аны джашауун иги этерге кюрешгендиле.

Журналлада, газетледе джазгъан статьяларында Ислам урунган таулула къыйынлыкъда, къарангылыкъда мардасыз бек къыйналыб джашагъанларын кѳргюзеди, халкъны джашауун иги этерге керекди дейди, алай а, джашауну революциясыз, къуру окъууну-билимни ѳсдюрген бла тюрлендирирге мурат этиб, джангылыч джолну сайлагъанды ол. Амма онтогъузунчу ѳмюрню аягъында — джыйырманчы ѳмюрню аллында джашау болумну хыртха ургъаны, джерле хар кимге да тенг юлешинсиле, тюзлюк болсун, халкъгъа окъуу-билим берирге керекди деб кюрешгенини халкъны аллына барыуунда, аны сезимин ѳсдюрюуде магъанасы аз тюлдю.

Кърымшаухал улу Ислам Север Кавказда уллу культуралы, фахмулу, алчы адамланы бири болгъанды. Ол затха аны башха халкъланы алчы адамлары бла тенглик джюрютгени, ол адамланы Исламны юсюнден айтханлары, аны этген иши, суратлары, джазгъан затлары шагъатлыкъ этедиле. К. Л. Хетагур улу 1892 джыл «Эльбрус» рудникни конторунда Ислам бла бирге ишлеген кѳзюуде огъуна кесини назмуларында талай кере сагъынады Исламны атын, «художник и поэт Ислам», деб. 1896 джыл Москвада чыкъгъан «Геологический очерк ледниковой полосы Теберды и Чхалты» деген китабында белгили геолог профессор И. В. Мушкетов Исламгъа уллу багъа береди. Ислам аны экспедициясында, китабын джазаргъа да, ол китабха суратла салыргъа да уллу болушханыны юсюнден айтады ал сѳзюнде. «Русская мысль» журналны 1904 джыл чыкъгъан 5 бла 7-чи номерлеринде, Ислам Къарачайгъа Джарыкълыкъ салыуну юсюнден кеб иш этгенди, ол онглу адамды,

фахмулу художникди, аны суратлары Москвада суратлау выставкада болгъандыла, деб джазылады.

Исламны суратларындан сакъланганла: «Ана бла бала», «Къарачай джашчыкъ», «Джаш тиширыу», «Нарат», «Чегет кыйыры», «Къарт къарачайлы», «Аманауз», «Гебенле», «Н. А. Ярошенко сурат салыуда». Ала барысы да «передвижниклени» стилинде салынгандыла, халкъны джашауун, табигъатны тюз халда кѣргюзедиле. Къарачайча джазгъанларын эм алгъа орус, артада уа латин харифле бла джазыб тургъанды. 1908—1910 джыллада, латин харифле бла хайырлана, къарачай алфавит къурагъанды, алай а басмалаймагъанды.

Ислам назмуланы, хапарланы, очерклени къарачайча, орусча да 16—17 джылындан джазыб тургъанды (псевдоними Ислам Тебердичи). Бююнлюкде аны литература-суратлау чыгъармаларындан аз зат табыллыкъды: аланы кѣбюсю басмада чыкъмагъанлай огъуна тас болгъандыла. Алай болса да, Исламны бизге белгили чыгъармалары аны халкъны, тюзлюкню джакълаучу, фахмулу поэт, джазыучу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Петербурздан къайтханлай огъуна, ол «Анда бла мында» деген уллу повестни джазгъанды. Повесть басмада чыкъмагъанды, алай а анда нени юсюнден джазылгъанын биз Исламны окъугъанына тынгылагъан адамла айтыб билебиз. Повестни баш идеясы байла бла джарлыланы джашауларыны башхалыгъын, айрылыгъын кѣргюзюу, зорлукъну айгъакълау эди. Эм алгъа Петербургда патчахны, байланы, бийлени сейир джашауларын айта келиб (уллу юйле, музыка, тепсеу, тюрлю-тюрлю ашарыкъла столгъа салыныб) автор Къарачайда урунганланы бек кыйналыб джашагъанларын кѣргюзгенди: ичин джалын басхан терезесиз топракъбаш юйле, эртденден ингирге дери тер басыб ишлегенликге, джарлыланы юйде ашаргъа азыкълары джокъ. Ала гырджынсыз, этсиз, заманында айран да табмайдыла ашаргъа. Артыкъ да бек повестде бир ингирде джарлы юйдегини кыйналгъанын терен суратлайды; сабийле аналарындан гырджын тилеб, ол да не этерге билмей, сабийлери бла бирге джылай-джылай, джерде эски кийизни юсюнде джукълаб къаладыла...

Повесть кючлю джазылгъаны себебли, Ислам аны ненча кере окъуса да, тынгылагъанла джыламай къалмагъандыла. Анда айтылгъан затла адамланы тюзлюк ючюн кюреширге чакъыргъандыла, зорлукъ джашаудан къалай къутулайыкъ деб сагъышландыргъандыла.

«Бѣрю бла Қиштик» деген баснясында Қырымшаухал улу зорчуну, аманлыкъчыны халкъ сюймегенин кѣргюзеди, зорлукъ бла кюреширге чакъырады. Бѣрюню сыфатында ол аманлыкъчы адамны кѣргюзеди, Қиштикни юсю бла уа—тюз адамны. Басняда игилик аманлыкъны хорлайды: элде хар адамгъа хата салгъан Бѣрю, бугъунургъа джер табмай, уучуланы къолунда ъледди.

Бек таб, чемер джазылгъан бу басняны адамла революциягъа дери да азбар этиб тургъандыла. Ол халкъны эм суйген чыгъармаларыны бири болгъанды.

Исламны терен фахмусу болгъанына, аны сѣзге чемерлигине «Альбомгъа» деген назмусунда да шагъатлыкъ барды. Белгили малкъар просветителни Абайланы Мусосну кызы Фатима, Ислам алагъа къонакъгъа келгенинде, альбомума бир зат джаз деб тилегенди. Кѣб сагъыш да этмей, Ислам къагъытда чам халда Фатиманы альбомуна бу тизгинлени джазгъанды:

Фатя, тыйыншлы бол, ишли бол,
Тырнакълы бол, тишли бол,
Турма кибик кючлю бол,
Къайын анангы бишир, кюйдюр,
Баш ненге бек суйдюр,
Сакъалындан кѣб тутма,
Хам деб ичинге джутма.



Кърымшаухалланы Исламны суратлары. И. В. Мушкетовну
Кавказны юсюнден джазылгъан китабындан. 1905 дж.

Ислам туура фахмусу бек ёсюб баргъан заманда кетгенди дуниядан. Ол 1910 джыл декабрда Ялта шахарда, кесин бакъдырыргъа баргъан джеринде, ёлгенди. Аны, кёб тюрлю миллетлени адамлары джыйылыб, уллу сый бериб, Тебердиде (Джамагъатда) басдыргъандыла. Парижде чыкъгъан «Мусульманин» деген журнал халкъгъа игилик излеген, алчы, иги адамланы бири кетди дуниядан деб джазгъанды Исламны юсюнден «Некрологда».

Ислам, аныча алчы адамла этген муратлагъа урунган тауула Уллу Октябрь революция хорлагъандан сора джетгендиле. Исламча халкъгъа къуллукъ этген адамланы ишлери халкъны байлыгъыды.

Лайпанланы Къ.

БЕРЮ БЛА КИШТИК.

(Б а с н я).

Аманлыкъны къоймагъан,
Ашаб ашдан тоймагъан,
Чегетледе, тапхырда,
Кёлеккеде, салкъында
Къуйрукъ учун къайырыб,
Бёрю деген джашай эд.
Мал эслесе джайылыб,
Тута эд да ашай эд.
Урлагъандан талмай эд,
Улакъ - тумакъ айырмай.
Бир кечени къалмай эд,
Сыртха, къолгъа джайылмай.
Итле алыб тууайлаб,
Мараучула чабдыла,
Мыллыклагъа сойланыб
Уручуну табдыла.
Къуйругъундан, къойнундан,
Къулагъындан, бойнундан
Джабышдыла, къабдыла,
Ёрге-энишге тартдыла,
Хахай этиб сермешиб,
Джагъалашыб, ёрелешиб,
Арты, аллы джулкъунду,
Кючден-бутдан къутулду.
Къаты туруб талагъы,
Хыр-хыр этиб тамагъы,
Ауузу, тили ачылыб,
Силегейлери чачылыб,
Эрни - бурну къан болуб,
Тёрт санына тер уруб,
Бёрю келди тийреге —

Бугъунургъа юлеге.
Арбазлагъа кирирге
Адамладан къоркъа эд.
Тынчырагъын билирге —
Ёрге-энишге джорта эд,
Юй артында ойланыб,
Кёкге къараб эснеси,
Кюнтурушда сойланыб
Бир киштикни эследи.
Кёзлеринден тёнгереп
Джыламукъла ташлады,
Къуйругъундан чөгелеб
Былай айтыб башлады:
— Киштик, джаным, акъыллы!
Манга шкокла атылды.
Мени сюрюб джетелле—
Саудан тулукъ этелле.
Арбазлада, юледе,
Сен джашагъан тийреде —
Намысына уяллыкъ —
Кимди къонакъ къояллыкъ?
Киштик турду кёрюге,
Джол кёргюздю бёрюге:
— Салам айт да, кир юйге
Кийик улу Алийге.
— Алигеми?
— Алийге.
— Арбазында парийге
Тууайлатыб тутдуруп,
Хатерими кёрмейин,
Мени саулай джутдуруп:

Кѣб болмайын джууукъда,
Джауум кече сууукъда,
Бау ичине кирмейин,
Арбазында джатханем,
Къарангыда билмейин
Таначыгъын къабханем!
— Шахым улу Чомакъгъа —
Барсанг, алыр къонакъгъа.
— Ортабызда тил джюрюб,
(Хатам джокъду мен билиб)
Ол айтыудан, джети мал
Аны меннге дерти бар.
— Бусагъатдан мычымай,
Башынг къалды айыбха,
Сен салыб бар джунчумай
Батчаланы Найыбха.
— Найыб мени джаулайды,
Бир текечик даулайды.
— Джорт алесе алайгъа —
Лайпанланы Шамайгъа.
— Шамайгъамы?

— Шамайгъа.
— Тас болгъанды бек эртде
Бир бугъачыгъы джеркде.
Ким этгенин билмейди,
Аны ючюн мени суймейди!..
— Аманлыкъгъа юрениб,
Къарнынг джерге суйрелиб,
Сагъыш этсем, къорарыкъ,
Хаталадан тѣбесе,
Сени юйюне къоярыкъ —
Киши джокъду, кѣресе.
Кесинг этген аманлыкъ —
Санга азыкъ-аш болду.
Кесинг этген аманлыкъ —
Таякъ болду, таш болду!..

Киштик сѣзюн бошаргъа
Итле бла уучула
Хырылдашыб джетдиле,
Ура кириб бѣрюню,
Саудан тулукъ этдиле.

1. Бѣрю бла Киштикни сыфатлары бла къаллай адамла суратланадыла?
2. Басняны магъанасын тутхан къаллай нарт сѣзле билесиз?
3. Текстде тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
4. Басняны азбар этигиз.

Къочхарланы Къасбот (1934—1940)



Къарачайны белгили, айтылган фахмулу джырчысы Къочхарланы (Багъыр улу) Къасбот 1834 джыл 18 декабрда Учкуланда туугъанды. Аны атасы Багъыр джарлы киши болгъанды.

Къасбот 106 джыл джашагъанды. Къулчулукъ джорукъну ол кеси кёзю бла кёргенди. Россияда уллу тюрлениулеге шагъат болгъанды. Уллу Ата джурт къазауат башланырны аллында, 1940 джыл 24 декабрда ауушханды.

Джырчы узакъ ёмюрюню ичинде кёб къыйынлыкъ сынагъанды. Аны кёб джыллары байлагъа джалчылыкъда ётгендиле.

Уллу Октябрь революция келгенинде, джырчыгъа 81 джыл болгъанды. Урунган халкъны Совет властда эркин джашау гъа чыкъгъанына ол артыкъ да бек къууаныб тюбегенди.

Къарачай элдеде коллективизация къуралгъанында эм алгъа колхозлагъа киргенлени бириди.

Халкъда айтыулагъа кёре, Къасбот фахмулу сабий болуб, 5—6 джылдан башлаб, халкъ джырланы джырлай тебрегенди Алай эсе, Къасбот бир сау ёмюрню—джюз джылны джыр бла ашыргъанды. Ол себеден Къасбот Къарачайда эм айтылган джырчыгъа саналгъанды.

Аны джыр творчествосун сюзе, биринчиси, халкъ джырчыча, экинчиси, халкъ поэтча къараргъа тыйыншлыды.

Багъыр улу Къасботну чыгъармаларын эки уллу къауумгъа юлеширге боллукъду: биринчиси — Октябрь революциягъа дериги назмулары бла джырлары, экинчиси — Совет власть орналгъанлы этген чыгъармалары.

Къасбот сабийликден башлаб джырлагъа, таурухлагъа сюйюб тынгылагъанды, кеси этген джырланы къарнашчыкъларына дагъыда башха джашчыкълагъа айтыб тынгылатханды.

12 джылда Къасбот джыр этиб тебрейди. 14 джыл болгъан

джашчыкъ бир тойда халкъны ауузунда джюрюген джырланы джырлай, фахмусун танытады. Ол кюнден сора Қъасботну къартла тойлада-оюнлада джырлатыб башлайдыла.

Қъасбот, 16 джыл болгъан джашчыкъ, Хаджи-Алий байгъа къой джалгъа киргенди. Сюрюучю джашчыкъ байны малларын джазгъа ёлюмсюз чыгъаргъанды. Бюсюреуню орнуна Қъасботха чыгъарыкъ хакъдан эки къойну тыйыб: «Бу да боллукъду саяннга... бар», — деб къойгъанды бай. Бай, къой малы, тууары, джылкысы кёб болса да, джалчыларына кёб кюнню кереклисича азыкъ бермей тургъанды. Къачхы кёзюуде ол Қъасботха: «Ашамай барсанг да къайгъырмаз, чегетде кёгет кёбдю», — деб талай кере ашыргъанды. Сора Қъасбот байгъа быллай джыр этгенди:

Тау джайлыкълада толуду
Сансыз, санаусуз малларын,
Сопа чибинча, ичесе
Джарлы джалчылары къанларын.

Хаджи-Алийден кетиб, Қъасбот башха байгъа джалгъа джарашханды. Анда да хакъын толу табмагъанында, дагъыда бир байгъа баргъанды. Алай бла джарлы джаш революциягъа дери джети байгъа джалчылыкъ этгенди. Халы не кыйын болса да, урунган халкъны инджиуюню юсюнден ол джырла, кюле этиб тургъанды, байланы, бийлени артыкълыкъларын айгъакълагъанды. Сёз ючюн, Дженгил деген бай киши кесин махтатыб, джыр этдирир мурат бла Қъасботну талай кере чакъыртханды, алай а Қъасбот барыгъа, айтханын этерге унамагъанды.

Октябрь революция болгъунчу, Қъарачайда джюрюген чирик адетлени кыйынлыкъы бла джаш адамла, суйгенлерине туберге эркинлик табмай, джашауларын аман бла ашыргъандыла, кёбле замансыз ёлюм табхандыла.

Қъаракетланы Абабны кызын суйген джашына (Маджирге) бермей, кыйынлыкъла джетдиргенлерини юсюнден Қъасбот кызын джанындан джыр этиб кёрюзеди:

Таулада мийик булутла,
Келиб ёзенлеге кёнуучу,
Сен къайры кетиб бараса,
Санларыма дарман болуучу.

Межгитни башы кёк къанджал,
Ол шекер тузлай, эрисин,
Мени джауум, кызы болуб,
Суйгенине менлей термилсин.

Тауладан мийик булутла,
Келиб ёзенлеге кёнмайла,
Дуня джашау керек тюдю,
Мени Маджир бла къоймайла.

Багыр улу Къасбот дин къуллукъчуланы ётюрюклерин кёрюб болмагъанды. Бир джолда Учкуланда намазны кёзююнде межгитге намаз кылыргъа бармай, адамла тегерегинне басыныб, Къасбот да джырлай тургъанлай, афендилени бири келгенди.

— Мискин, джарлы, аллахны сыйлы намазын этерге джибермей, муслиманланы намаздан тыйыб, кесинг да бармай, бу этиб тургъанынг неди? Билемисе сен къаллай бир гюнах алгъанынгы бусагъатда? — деб соргъанды афенди.

— Мен кишини да намаздан тыймайма, кесим а, киши ангыламагъан тилде сандыракъ этгенден эсе, джарлылагъа атамы тилинде джюрек джырымы айтхан ашхы тюлмюдю? — деб кёйгъанды. Къасботну джырларында урунуу, тюзлюк, батырлыкъ темала уллу орун аладыла.

Къартла айтханнга кёре, халкъгъа белгили «Къанамат» деген джырны Къасбот этгенди. Эбзеланы Къанаматны, терслиги болмагъанлай, патчахны законуна бой бермейди деб, Къарачайны чиновниклери, старшиналары эки нёгери бла тюрге салгъандыла. Ала тюрмени чачыб, абрек чыгъыб кетгендиле.

Кёб джылланы таулада абрек болуб айлангандыла. Артда старшиналаны къолуна тюшгенлеринде, Къанаматны ёлтюргендиле.

Бу зорлукъгъа халкъны кыйналгъанын билдириб, джырчы «Къанамат» деген аламат джырны этгенди.

Багыр улуну «Хорасан», «Айджаякъ» деген лирикалы джырлары таза суймекликни махтадыла, бусагъатда да халкъны ичинде айтылгъанлай турадыла.

Къасбот къарт болса да, аны уллу фохмусуна Октябрь революциядан сора керилрча амал чыкъгъанды.

Багыр улу Къасбот Совет властны къалай суйгенини, урунган халкъгъа ол тенгликни, тюзлюкню келтиргенини юсюнден уллу къууанчын назмулагъа салады:

Эски заман — къара, кир заман,

Кёб джарлыны тас этди.

Ленини джарыкъ ёмюрю

Мени джангыдан туугъан джаш этди.

Энди мен да джангыдан туугъанма

Къарачайда ариу таулагъа.

Сыйлы партия манга бергенди

Бу эркинликни сауагъа.

В. И. Ленинге халкъны суймеклигин поэт терен джюрек сезим бла билдиреди, аны уллу фохмусуна, ангысына сейирсине, Ленини ишини ёлмезлигине ышанады. Халкъ творчествода джюрюген тилни кесгин мадарларын хайырландыра, эм ариу, эм магъаналы сёзле бла В. И. Ленини образын суратларгъа излейди ол. Адамланы кёй, «къаргъаны-къузгъунну тилин» билген деб эм фохмулу алиме айтылады таурухлада, поэт Ленини ишине «ол тийирген кюн» дейди.

Къаргъаны-къузгъунну билген тилин,
Джашауну узакъдан кѣрген Ленин.
Джокъду бизни арабызда ол бюгюн,
Алай а джарытады ол тийирген кюн.

Социализмни къурауну темасына къарт джырчы кеб назму этгенди. Аладан джазылыб сакъланганлары «Мюрзеу джыйыу», «Сабийлеге», д. а. к.

Ата джуртха соймеклик, совет патриотизм Багъыр улу Къасботну джырларында баш темаланы бириди. Ол отузунчу джыллада джзгъан назмуларында да патриотлукъ сезимни айтады:

Мен онбеш джыл тергеб турама
Совет власта атыма,
Уруш болгъанлай, мен да барлыкъма,
Бир джау келалмаз къатыма.

Ол аманатны къарт поэт кесини туугъан джашына Эзагъа да этгенди, 1939 джыл аны Къызыл Аскерге ашыра.

1940 джыл атасы Къасбот ауушханында, джашы Эза, аскерден келиб, Учкуланда атасын асырауда болуб къайтханды. Къочхарланы Эза къазауатда ёлгенди.

1939—1940 джыллада ондан артыкъ джыры («Бессмертие», «Моя Родина», «Песня о Красной Армии», «Песня о Чкалове», «Колхозная жизнь», «Айджаякъ», д. а. к.) орус тилге кѣчюрюлюб басмалангандыла. Аны аты башха совет халкълагъа да белгили болгъанды. Ол Совет джазыучулары Союзуну члени эди.

Къочхар улу Къасбот Дууутда, Схауатда (Къызыл Къарачайда) джашагъанды. Кѣб джыры джазылмай тас болгъанды.

Къарт болгъанлыкъгъа, Къасбот ёлюб кетгинчи джырлагъанын къоймагъанды. Къарачай областны олимпиадасында (1939 дж.) Зеленчук районну суратлау чемерликден коллективи бла бирге Микоян-Шахарда культураны юйюнде кѣб джыр джырлагъанды.

Багъыр улу Къасбот, 1940 джыл 24 декабрда Къартджуртда ауушуб, Учкуланда басдырылгъанды. ВКП(б)-ни Къарачай обкому бла облысполком «Къызыл Къарачай» газетде джазылгъан некрологда къарт поэтни Къарачайны джашауунда магъаналы ишине уллу сый бередила. Аны аты 1940 джыл Микоян-Шахарда бир орамгъа аталгъанды.

Улуу Ата джурт къазауатны джылларында Къочхар улу Къасботну аты, миллетни сыйыча, къарачай халкъгъа, къазауатчы аскерчилеге юлгюге айтылыб тургъанды. Джырчыны «Сайламала» китабы 1964 джыл басмадан чыкыгъанды. Халкъ поэтни алапат джырлары кѣб джылланы джашарыкъдыла.

ДЖАШ БОЛДУМ.

Къара кюнледе кечем тубан, кюнюм чарс,
Кѣб заманланы болуб турдула кѣзлерим тас.
Байланы, бийлени къолунда,
Патчахлыкъны властыны зорунда

Ненча джылланы кѣб артыкълыкъны сынаб,
Сан кыйынымы табмай, хар кюнде джылаб,
Бу артыкълыкъда мен кыйынлыны кѣб
кюнлерим кетдиле,
Ол къан ичге къуртла, кир законла кѣб
артыкълыкъла этдиле.

Джалдан юйюме кыйтыб келсем,
Юйюм гырджынсыз тура эди,
Бу кыйынлыкъда джашаялмайын,
Атам кѣб сагъышла къура эди.

Байланы, бийлени залимлигинден
Атам саулай, ёксюзлюк сынадым,
Кесим киби кѣб джарлыланы
Кѣрюб, чыдаялмай, джыладым.
Эски закон, къара, кир закон.

Кѣб джарлыланы тас этди,
Ленинни джарыкъ ёмюрю
Мени джангыдан туугъан джаш этди.

Энди мен джангыдан туугъанма
Къарачайда ариу таулагъа,
Сыйлы партия меннге бергенди
Бу эркинликни саугъагъа.

Джуртуму ёрге ёсдюруб барады
Ударниклени къоллары,
Менича джырчыла бары джырлайла,
Ачыкъ болгъанды джоллары.

Совет власта мен да джырлайма
Джангы джашауну юсюнден,
Къан ичгенле бизден кетдиле
Сыйлы партияны кючюнден.

Эндиге дери джюз джылымдан эсе,
Энди онбеш джылым баш болду,
Байла, бийле барысы
Бизни дуниядан тас болду.

Совет къралда джарыкълыкъ джашайды
Джаз майда чакъгъан ханс киби.
Сыйлы Лениннге джырла джазама,
Онбеш джылы толгъан джаш киби.

Мен онбеш джыл тергеб турама
Совет власта атыма,
Уруш болгъанлай, мен да чыгъарыкъма,
Бир джау келалмаз къатыма.

Мени сыйлы джуртума этген джырларым
Чырт джетмейдиле кёлюме,
Джуртха ёшюн салгъан джаулары
Джибермем сыйлы джериме.

Кёб тенгизле къуршалаб туралла
Мени джуртуму джагъасын,
Бизни партиябыз бере, таба биледи
Къарт джырчылары багъасын.

Колхозларыбыз кенг джерле алыб,
Тюзледе сабан сюрелле,
Стахановчула кёбден кёб болуб,
Этер ишлерин билелле.

1. Джарлылары Совет властха дери кыйын джашауларындан не айтылады?

2. «Джаш болдум» дегенни къалай ангылайсыз?

3. Джырчыны совет патриотлугъун къайсы тизгинле кёргюзедиле?

ЛЕНИН.

Ленин бизге джашау бериб кетгенди,
Барыбызгъа ол осият этгенди
Партияны ариу, кирсиз сакъларгъа,
Урунганлары ит къауумдан джакъларгъа,
Алдан алгъа хаман хорлаб атларгъа,
Хорламлары онла бла къатларгъа.
Къаргъаны-къузгъунну билген тилин,
Джашауну узакъдан кёрген Ленин,
Джокъду бизни арабызда ол бюгюн,
Алай а джарытад ол тийирген кюн.
Ленин келгенлей, ууалдыла джаула, душманла,
Ленинни ёлгенин эштиб, джылалла урунганла,
Алтын кимса бла джазылгъанды Ленинни

сынына.

Накъут-налмаз салыныбды кешенесине,
Урунганны минут сайын ол тюшеди эсине.
Ленинни кюреши акъыл бла тюзлюк эди,
Он бармагъы аны алтын терек эди,
Ленин тууб, урунганлары шох этди,
Адам джекген къауумлары джокъ этди.
Ленинни аты джашарыкъды ёмюрлеге,
Аны иши юлгюлюдю кёб эрлеге.
Партиягъа бизни этгенди Ленин аманат,
Джашауубуз сейирликди, аламат.

1. В. И. Ленин партиягъа, урунганлагъа къаллай осиятла этгенди?

2. «Джарытад ол тийирген кюн» деген сёзлени магъанасын ачыкълагъыз.

3. Назмуну азбар этерге.

Джанибекланы
Аппа (Къалай улу)
(1860—1934)



Фахмулу халкъ поэт — сатирик, джырчы Джанибекланы Къалагерийни джашы Аппа 1860 джыл Учкуланда джарлы элени юдегисинде туугъанды. Къалай улу аны псевдонимиди. Ол джаш заманында элни малына сюрючюлюк этгенди.

Иги эсли, акъыл-балыкъ болгъанлай, патчахлыкъны кезююнде урунган халкъны къыйналгъанын керюб, байла, бийле бла джарлыланы арасында айрылыкъны сезеди, тюзлюкню джакъларгъа ант этеди. Аны саууту джити сёз, чам, самаркъау болады.

Джанибекланы Аппа, кесини атына миниб, элlege, къошлагъа барыб, бютеу Къарачайгъа айланыб, халкъны джашауун сынагъанды, кесича джарлылагъа суйген къонакъ болгъанды, джыр джырлагъанды, хапар айтханды. Сюрючюле, сабанчыла аны джашаудан хапарларына суйюб тынгылагъандыла. Аппа байланы, бийлени зорлукъ ишлерин, патчахлыкъны оноучуларын хыртлаб, чам, самаркъау назмула бла айгъакълагъанды.

Аппа революционер тюрдю, ол бир школда да окъумагъанды, алай а ол халкъны ичинден чыкъгъан эсли, фахмулу адам болгъанды, джашауда алчы джорукъланы сингдирирге къарыуун аямагъанды, джарыкълыкъны суйгенди, кесин таза тутханды, арну кийингенди, тепсерге уста болгъанды.

Халкъгъа иги адетлени, халкъ джырланы джайгъан бла бирча, кесини юмор - сатира назмулары бла джамагъатны ичинде джарлыланы ангыларын, класс сезимлерин ёсдюрюге болушханды.

Аны сёзю байлагъа бетден бетге кесгин айтылгъанды. Кёбюсюне бирден айтылгъан экспромтла болгъандыла.

Хырхаланы Кёккёз къошунд
Къонакъ къоймайды.
Бёденеланы Тинибек
Адам къыйындан тоймайды.

Буз тюбюнде кьаллыкды
Бёденеланы маллары.
Ат джаурдан уллу болганды
Хаюккуну джаралары.

(Хаюкку ёмюрю Бёденелада джалчы эди, алада тьююле ёлюб кетгенди).

Неда быллай сатира:

БАЙ КЪОШДА.

Малы кёбню шайтаны кёб,
Байны кьошунда джашаялмайма,
Келген кьонакьгъа кьотур эчки кеселле,
Мен а кьотур эт ашаялмайма.

Бир кюн Учкуланда старшина сайларгъа джыйылгъандыла. Байла, джарлыла да келгендиле. Ёнге джарлылагъа оноу киши да сормагъанды. Байла бирден кычырыб, байны Хуке улу Кьобанны старшинагъа салгъандыла. Аппа алайда огъуна назму этиб айтханды:

Эл джыйлыгъа чакъырылсала да
Джарлыла бла джзыкъла,
Алагъа оноу сормайдыла
Улукъарын базыкъла.

Аппаны быллай кьаршчы сёзлери ючюн байла, афендиле, патчахны оноучулары кёрюб болмагъандыла.

Зорлукъгъа кьаршчы кюрешген батыр джашны аты бютеу халкъгъа ачыкъ болады. Байла, старшинала Аппаны, оноу этиб, хыянаты болмагъанлай, «бу патчахны душманыды» деб тутдурадыла. Аппаны аякъларына, кьолларына да бугъоу салыб, ийлыкъдырыр ючюн, Къарачайда элден элге айландырадыла. Алай а урунган джалчыла, джарлыла Аппагъа кёл этгендиле: «Аппа, азыгъынг болсун», — деб арбасын толтурадыла: кими кьакъ эт, кими бышлакъ, кьууут, джылы кийим бергендиле...

Къалай улу Аппаны Сибирге каторгагъа ашыргъандыла. Ол тёрт джылны ичинде, кюнню кёзюн кёрмей, джер тюбюнде бойну бла тачка тартыб тургъанды.

Поэт - демократ эки кере тутулуб, саулай да патчахны тюмелеринде 12 джыл азаб чекгенди.

Туугъан джерине, Къарачайгъа кьайтыб келгенден сора да ол бай кьауумгъа дауун кьоймагъанды: поэт джангы самаркьау джырла этгенди. Байла Аппаны сатирасындан бек кьоркьгъандыла. Ол айтхан сёзле экинчи чам атла болуб кьалгъандыла. Бир

къауум бай анга бетсиниб, къонакъбайлыкъ этерге, мал кесиб сыйларгъа излегенди, алай а Аппа аны ючюн тюзлюкню джолундан таймагъанды.

Къочхарланы Къасбот бла Джанибекланы Аппа бир иннетли шохла болгъандыла. Аппаны, «Сен багъыр эсенг, мен къалай, сен къалай эсенг, мен да алай», — деген халкъны ауузунда къалгъан къанатлы сёзю анга шагъатлыкъ этеди. Ала экиси да бирге халкъ кёб джыйылгъан джерледе, ёчешиб джыр айтыб тургъандыла, кеслерини сейирлик фахмулары бла джамагъатны «кёзюн ачхандыла», эркишилике, тюзлюке чакъыргъандыла.

Ала социал-политика сатирадан сора да адамланы юслеринде джюрюген кемликлени: ётюрюк, къызгъанчлыкъ, уру, кирлилик, чирик адетлени, д. а. к. затланы хыртха ургъандыла.

Аппаны джашауу къыйын болгъаны себебли, ол юйленмегенди. Бир элде орналыб джашаргъа амалы болмай, малчы къошланы биринден бирине кёче, Аппа къонакълыкъда, ат белинде, бир кюн токъ болса, экинчи кюн ач къала джюрюгенди.

Къалай улу Аппа «экинчи стампулчула» бла Турциягъа ётгенди. Алай а ол, «муслиман къралда» «джандет джашау» табмай, ызына Россиягъа, туугъан джерине къайтханды.

Уллу Октябрь революция Россияда хорлагъанында, Аппаны «тутдурабыз» дегенле къорагъандыла. Ол заманда айтханды Аппа:

Джер болуб эди башы-тюбуне,
Власть келгенлей, бурду тюзуне.

Гитче Къарачайгъа джангы элле тюшген кёзюде Аппа Кызылпокунга кёчгенди. Мекам салыб, юйлениб джашаргъа мурагы болгъанды. Алай а джылы уллайгъаны, саулулгъу осал болгъаны себебден ол затланы эталмагъанды.

Аппа 1934 джыл эгечи Джулдузну юйюнде ауушханды. Къабыры Кызылпокун элдеди.

Къалай улу Аппаны чам, сатира назмуларындан бек аз зат джыйылгъанды. Аппа уа къарачай миллетни сейирлик адамларыны бириди, халкъ суйген поэтиди.

САТИРА НАЗМУЛА.

Старшина болама дей да, Хуке
улу
Сакъалын тарай-тарай тауусду.
Ол умут бла дуниядан
ауушду.

* * *

Дуда улу суубаш Отар
Тамадалыккыны алгъанды.
Оноун эте билмейин,
Башы пелахха кългъанды.

* * *

Солтан улу джезбаш Зеке
Мени тюз кишиге салгъан эди.
Хыйла бла байлыгъын
кътларгъа
Кесине иги мурат алгъан эди.

Болмады джолу.
Толмады кьолу.
Хыйлалык онг бермейди.
Аманлыккычыны киши да иги
кърмейди.

НАРСАНАДАГЪЫ КЪАРАЧАЙ БАЙЛА.

Джарлы къарачайлыла, малларына кечинмек излей,
Чабырларын сюйрей, тау ауушладан ауалла.
Нарсанадагъы къарачай байла уа
Асыры кьутургъандан адамлыккыларын джоялла.

* * *

Эл джыйылгъаннга чаккырылсала да
Джарлыла бла джазыккыла,
Алагъа оноу сормадыла
Улдукъарын базыккыла.

КЪОШ НЕГЕРЛЕ.

Тамбийланы Сога, Хапчаланы Байра,
Мечире улу Хоча, Теке улу Юнус,
Малийхан улу Кърым-Герий, Айбазланы Хаджай,
Джаракчык улу Чомай, Хурланы Гага,
Чотчаланы Джаша, Баттыланы Юзенр,
Деболаны Джайылгъан, Бархоз улу Абдулла,
Шибижия улу Махара, Къызылалый улу Идрис,
Элкъанланы Домаккыай, Тотуркьулланы Грау бла
Шамаил,
Хапчаланы Тока, Лайпанланы Мырзакьул,
Полковой командирлерн Дудаланы тьоксюз Къасбот.
Къызгъанчлары, къазан кырыучулары Бараккык улу
Мырза,

Байрамукъланы Тырнакъ Бекир-Хаджи,
 Гырджын приказчиклери Къарданланы Локъман-Хаджи
 Бу къауум адам нѣгер болдула,
 Къышлыкъ изледиле къыш туругъа.
 Джылы джер, ышыкъ джер.
 Къарай тебретиле къышлыкълагъа
 Аман къолда, Джалан Къолда, Джараклыда,
 Джюмертгенде, Джантуугъан Къалада,
 Багъатыр талада,
 Тууарчы орунда,
 Гюрбеджи Дорбунда,
 Тешикташда, Чучхур Артында,
 Хушту Башында —
 Барысын да джаратмадыла.
 Барысы бир акъыл болуб, сора сайладыла
 Бурмамыт Башын.
 Мекям ишледиле.
 Тууар орунлары балдыргъан къаурадан,
 Къой баулары марал-чѣб-башындан.
 Джашай турдула алайда.
 Таналары къыш къызгъандан къотур болдула,
 Оноулашыб, къотургъа дарман табдыла:
 Нарсана фатегеннге къошакъ этмей,
 Эртден сайын къотур таналаны джууаргъа.
 Нарсанадан фатеген ташыучу — Чыгырчыкъ улу Эза,
 Тамбийланы Башчы-Хаджини джашы чабырлыкъэрин
 Салим,
 Юслерине туруб оноу этнучю — Ачау улу Хаджи-Умар.
 Былай бла Нарсананы фатегенсиз эте, джазгъа
 чыкъдыла.
 Джазгъа чыгъыб айырылгъынчы ол бѣлек адам
 Бир-бири бла гъыр-мыр болдула,
 Бир-бирине ачыуландыла.
 Бурмамут Башындан ким къазаны,
 Ким чоюмун, ким къашыгъын атдыла.
 Аланы джай кырдыкда схауатчыла табдыла.
 Бир сынган къашыкъны да къоймай
 Джыйгъан хапарлары чыгъа эди.

КЪОБУЗЧУ КТАНА.

Ктана окъа согъад да,
 Къобуз согъаргъа бошамайды.
 Газ-газлагъа эс джиберед да,
 Бир аууз хант да ашамайды.
 Ол эртденден ингирге дери

Къолун айырмай джюн
 тарайды.
Биз, рядовойла, бош келгенбиз,
Ктана къуру байлагъа
 къарайды.

АППАНЫ ДЖУУАБЫ.

Къалай улу Аппа джолоучу болуб бара тургъанлай, иги огъура-
магъан биреулен тюбед:

- Джолунг болсун, Аппа, — дегенди.
- Кесими атымды, — деб джууаб этгенди Аппа.
- Мен сеннге джолунг болсун дейме, — деб къайтарыб айтханды ол адам.
- Къасбот берген байталымданды, — деб кетгенди Аппа.

АППА БЛА АФЕНДИЛЕ.

— Аппа, кѣб джашлыкъ, кѣб гюнахлы иш этгенсе. Энди кеспи-
ни да джылынг келгенди, диннге къайтыр заманынг джетге-
нди, — дегенди бир афенди.

— Къурман байрам джетди, бир къой сой да, намазгъа джа-
раш! — дегенди дагъыда бир башха афенди.

— Кесим да ол акъылгъа кириб тура эдим, аллах разы болсун
сизге! Бир кѣб гюнах этген эдим да, сизге сорургъа тартыныб тура
эдим. Энди сѣз башлангандан ары, айтчыгъыз, юч семиз къоюм
барды да, аланы мен сизге берсем, мени гюнахымы аллыкъмысыз?
— дегенди Аппа.

— Айхай, айхай... Гюнахынг аны бла къурурукъду, — деген-
диле афендиле.

Джокъду менде бет джоюу.
Къошда юч къысыр къоюм,
Джумдурукъ тийсе алагъа,
Харбызча чачылыр талагъа.

Келтириб сизге берсем,
Гюнахха мадар этерсиз.
Мени джандетге ийиб,
Сиз да Мархабха кетерсиз...

Аппа уа сизге бермес
Къойну рахынын, аманын.
Сиз да къурутурсуз Аппаны
Этген гюнахын-палахын!..

Бийчесын кьошдан келирле
Онунчу кюнюне кьойла.
Ашыкьсагьыз, джолда азарла,
Сюймегенле сёгерге базарла.

Аппа былай айтыб , Бийчесыннга кетгенди. Сора кьачда афендилеге тубегенди.

— Аха, афендиле! Сизге ётюрюкчю болдум. Болджалыма келтиралмасам да, сезюме керти боллукьма, тамам сизнича.

Джыйьрма беш джылны айландым, --
Кьачхынчы болуб, ач болуб.
Бир афенди да кёрмеди:
Джокьлаб, зекят кьоюн бермеди.
Кьолхоз кьойла кетиб баралла
Кёл джагьада кюзлюкге,
Энди мен да халкь бла бирге
Чыкьдым тамам тюзлюкге! —

— деб Аппа, афендилени симсиретиб, кетиб кьалгьанды.

1. Поэтни джашауу бла творчествосунда не байлам барды?
2. Сатиралада социал айрылыкьны кёргюзген кьайсы тизгинледиле?
3. Адамланы шартларында кьаллай кемликлени хьртлайды автор?
4. Поэтни назмуларында эпитетлени кьаллай магьаналары барды?



Мечиланы
Казим
(1859—1945)

Мечиланы Казим кѐб тюрлю халкъны джашауун сынагъан, билген поэтди. Ол дуннягъа аты айтылыб тургъан восток поэтлени чыгъармалары бла шагърей болгъанды.

1920—1930 джыллада литературагъа жангы къошулгъанлагъа Казим уллу болушлукъ этгенди. Аны аллай болушлугъу абадан поэтлеге да тийгенлей турады. Отарланы Керим, Казимни сѣзюн «ат багъасы» эте, былай джазады:

Уллу назмучу, тюзлюкню ёкюлю,
Халкъынга къойгъанса ашхы сѣзюнню.
Аны джукълаталмагъанд бушуу кюлю,
Сѣзюнг энтда душманлагъа къаршчы сонгюд.

Къралда белгили поэт Къулийланы Къайсын, Казимни эсге тюшюре, аны тау бла, кѐк терек бла, тубанны эки джарыб сюелген акъ къая бла, ёмюрде арий билмеген, тохтаусуз алгъа баргъан атлы бла тенгleshдиреди.

Казим кесини джашаууна халкъгъа къаллай бир джарагъанына кѐре багъа береди. Ол кесин къыйын заманда халкъны келечисине санагъанын «Джаралы джугъутур» деген поэмасында айтады:

«Келечиге ёлюм джокъ» —
Деген сѣз джюрюйд халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

БИОГРАФИЯСЫ БЛА ТВОРЧЕСТВО ДЖОЛУ.

Казим 1859 джыл Шыкы деген элде джарлы юйдегиде туугъанды. Аны атасы Беккини бийле эки-юч кере бир-бирине сатхандыла. Алай болса да Бекки тутхан ишин деменгили тындыр-

гъан уста темирчи болгъанды. Джашы Қазимни да гитчелей темирчиликке юретгенди. Елюб кетгинчи Қазим ол ишин кьоймагъанды. Ол сеbebден Қазимни юсюнден джазгъан заманда, аны гюрбеджисин да сагъынмай кьоймайдыла.

Қазимни гюрбеджисине кёб адам келгенди. Хар келген кесини кьыйын джашауун, джюрек джарсыуун айтханды. Ол сеbebден Қазим халкьны джашауун толу билгенди. Анасындан асхакъ туугъаны сеbebли, талай назмусунда ол, «муну джазгъан асхакъ Қазим», деб башхартады.

Тенглик, тюзлюк болмагъанын Қазим эртде билгенди. Ол артыкьсыз да бек тиширыуаны кюн кёрмегенлерине кьыйналгъанды. Аны 1898 джыл джазылгъан «Тарыгъу» деген биринчи абадан назмусу да тиширыулары баш эркинликлери болмагъаныны юсюнденди.

Не кьыйынлыкъ, не учузлукъ
Къалмады мен сынамагъан.
Къадар джылда шо бир кече
Озмады мен джыламагъан.

(«Т а р ы г ы у»).

Қазим кеси иги билген затланы юсюнден джазыб тебregenди. «Тарыгъу» деген назмусуну къалай джазылгъаныны юсюнден Қазим былай айтады: «Бир кюн меннге бир тиширыу келди. Ол кесини къаргъышылыкъ кьыйын джашауундан хапар айтыб тарыкьды. Кеси суймей тургъанлай, джууукълары аны бир огъурсуз бай къартха эрге бергендиле. Ол тиширыу кеси уа бир джарлы юйюрню кьызы болгъанды, кеси да бир чырайлы, батыр, джигит джашны суйгенди. Ол насыбсыз тиширыу кесини хапарын айта туруб, ачы джылай эди. Аны биргесине мен да джылай эдим. Ол кетгенлей а, аны юсюнден ма бу барыгъыз да билген джырны джазгъан эдим».

Қазим гитчелей огъуна араб харифлеге юрениб, окъуй тебregenди. Атасы да, афенди болса, деб джоралагъанды. Алай а Қазим афендилик джолну сайламагъанды. Аны юйдегиси ауур болса да (Қазимни сегиз джашы бла беш кьызы болгъанды), ол аланы мангылай кьыйыны бла асыраргъа кюрешгенди.

Фахмулу поэт, халкьны кьыйын джашауун кёрюб, эртдеден огъуна анга джарсыб тургъанды:

Къарысузлагъа хайырым тийсин деб,
Эски гюрбеджимде темир тюеме...
Халкьыма джетген азаблыкьны кёрюб,
Гюрбеджимдеги темирча, кюеме.

Қазим восток къраллада «джандет топракълы» джерледе аламат джашау барды деб эштиб, 1910—1911 джыллада элни болушлугъу бла Меккагъа юч кере барады. Алай а Қазим анда

урунган халкыны джашауанда иги зат кёрмейди. «Джарлыгъа къайда да кюн джокъ» деген сёзню тюзлюгюн Қазим анда да кёреди:

Кеме бла тенгизледен да ётдюм,
Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм:
Хар къайда да жарлы джарлыча джашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

Қазим джашауну кечинмек бла ашыргъан таулула бла арабланы джашауларын тенгледиреди:

Араблыны кёзлери да, таулуну кёзлерича,
Бушудан топ-толуду.
Хар джерде бушуу кёблюгюн кёреме,
Хар факъыргъа саламымы береме.

Кебагъа хаджиликге баргъанла «джандет топракълы» джерлени махтаб келгендиле, Қазим а ол джерлени барысындан да кесини ташлы ёзенин багълалы кёргенди:

Багдадха, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кеба ташына баш урдум,
Алай къайтханда джарлы джериме,
Анама джангыдан туугъанча болдум!

Қазим «джандет топракълы» джерледе артыкълыкъдан, адам хакъ ашаудан башха джукъ кёрмегенинде, халкъгъа насыб къайдан келлигин билмей, арсар болады. Дин китабладан хайыр чыгъар деб ышаныб, кёб окъудум, алай а энди насыб къайдагъысын билмейме, дейди. Насыб джокъламагъанлыкъгъа уа, кыйынлыкъ сормай-ормай кюн сайын кеси тау элlege кириб келгенине джарсыйды. Бир болушлукъ нек болмайды деб, аллахны кесинден даулайды:

Аллах! Аллах! Кёрмеймисе тауланы?
Башларын къайгъы чал этгенд аланы.

Халкъгъа насыб азлей, Қазим не бек кыйналыргъа да хазырды:

Халкъ насыбы къайдагъысын билсемед,
Джюрегими мен ат этиб джетерем,
Арабызда къан ырхыла барса да,
Джюрегими къайыкъ этиб ётерем.

Алай а Қазим кёлюн аман этмейди, чыртда тюнгулюб къалмайды. Таула сууукъгъа, джелге, къаргъа, бузгъа чыдаб тургъанча, сен да алай чыда хар не затха да, дейди халкына. Ол насыбдан умут юзюб кыймайды:

Къама, окъ джара да кёб саныбызда,
Тауда ташча, кёб къайгъы джаныбызда.
Биз аланы барына да чыдайбыз,
Иги муратны юзмейин турабыз.

Алай болса да Қазим ол кыйын джыллада да урунуу, иш-ленмеклики, адамлыкны юсюнден джазады. 1901 джыл «Ачыкъ сёз» деген назмусунда тилчи, ётюрюкчю, сёзчю, къоркъакъ адам-лагъа сёгюм салады. 1910 джыл «Ишлеген», 1912 джыл а «Тюзлюк» деген назмуланы джазады.

Қазим тиширыула окъургъа керекдиде деб биринчи айтхан таулуладанды. 1910 джыл Арабдан юйуне назму бла джазгъан письмосунда къызларына окъугъанлай туругъа кереклисин айтады:

Окъуй, окъуй турсунла
Айшат бла Хафисат:
Джокъду джерни юсюнде
Окъуудан багъалы зат.

1914 джыл капиталист къралла биринчи дуня къазауатны ачханларында, Қазим, кыйынлыкъланы кёрюб, джарсыйды, урушну ачханлагъа, урушну сойгенлеге налат береди:

Дуня къан урушха киргенд,
Тынчлыкъны атасы ёлгенд.
Патчахха аман кюн келгенд,
Халкъны халкъгъа душман этгенд.

Къазауатны эмда патчахлыкъны халкъгъа заранларын айтхан бла Қазим, халкъ эндиге дери тёзе келсе да, мындан ары халкъ баш эркинлиги ючюн кюрешюуге хазырланнгъын билдиреди:

Муну айтхан асхакъ Қазим,
Джылай-джылай эки кёзюм.
Сизге айтама: ахыр сёзюм —
Къалмагъанды бизде тёзюм.

Уллу Октябрь социалист революциядан сора этген назмуларында Қазим джангы, джарыкъ, насыб джашауну, тенглики, тюзлюкню, шохлукъну юсюнден джазады. Совет власть салгъан джашау Қазимни эртдеден кюсеб тургъан джашауу болады, алай а Қазим арт джыллагъа дери аллай насыб къайдан келирге боллугъун сезалмагъанды.

1918 джыл Қазим «Солтан-Хамидни джырын» этеди, 1920 джыл граждан къазауатда ёлген джашы Мухамматха назму этеди.

Қазим энди Россияны бютеу халкъларына насыбны Коммунист партия келтиргенин биледи, ол партиягъа да Ленин башчылыкъ этгени Қазимни къууандырады. Қазимни 1924 джыл джазылгъан «Ленин» деген назмусу къарачайлыланы, малкъарлыланы литератураларында Ленинни юсюнден эм алгъа джазылгъан назмуланы бириди. Поэт, ишчи-элли бир болуб, патчахны аудургъанларын айтады. Адамланы игилери Ленинни джолун тутадыла, Ленин батмазлыкъ кюндю, партия уа джашауубузну ара багъанасыды, дейди.

Ленинди тюзлюкню джолу,
Джокъду адам андан улду.
Аны джолу бла барыр
Емюрледе адам улу.

«Окьююк» деген назмусунда билимге махтау, сый бериледи.
«Билим ат болуб чабады, кѳуш болуб кѳкде учады, чабакъча, те-
нгиз тюбюнде батхан кемени табады».

Билим бизге джолну керир,
Билим бизге насыб берир,
Ленинни окѳууу бла
Сокѳур дунияны кѳрюр.

Патчахлыкъны заманыда этилген назмуларында Казим хаман
тенгсизликни, кюнсюзлюкню юсюнден айта, джюрегим отдача
кюеди, дей эди, энди уа эркин дунияда кѳууана, тепсей, ойнай,
джырлай билирге керекди дейди:

Бюгюн а той, кѳууанч да бизникидиле,
Бюгюн а кийим да, аш да бизникидиле,
Бюгюн джыр да, назму да бизникидиле,
Бюгюн халкъла кѳарнашдыла, тенгдиле.

Казим энди назмуларында ара байлыкъны не кѳадар ѳсдю-
рюрге чакъырады. Насыбыбызны тамалы Ленинни джолунда
миллетлени кѳарнаш шохлукъларыды дейди:

Джангы джашауну джашлары,
Тюзлюкню тенг кѳарнашлары,
Таулу, орус, таджик — бары
Советлени уланлары —
Биз Ленинни джашларыбыз,
Партияны джаш кѳушларыбыз.

1941 джыл фашист Германия кѳазауат ачханында, Казим
«Биз хорларбыз» деб, джаугъа кѳаршчы назму этеди.

Казим, кеси ѳлсе да, аны поэзиясы халкъда ѳмюрлеге джаша-
рын билгенди. Поэтни бу тизгинлери анга шагъатлыкъ этедиле:

Ѕлюм келир, итим чабыб тыялмаз.
Ѕлюм келир, джашым тутуб джыгъалмаз,
Ѕлюм келир, мени дунияда кѳоймаз,
Алай ол назму кѳаламы оялмаз.

Казимни назмулары, поэмалары, кѳуру ана тилде чыкъгъан
бла кѳалмай, орус тилге кѳѳюрюлюб, саулай кѳралыбызда бел-
гили болгъандыла.

Кѳулийланы Кѳайсын Казимни юсюнден былай айтханды:
«Биз барыбыз да мынча джылны ичинде аны поэзиясыны отжа-
гъасында джылынабыз... Биз аны чыгъармаларында халкъыбызны,
узакъ джерибизни тюрсюнюн да кѳребиз... Меннге Казимни
юсюнден кѳуру бир-эки сѳз бла айтыб кѳояргъа керек болса,
фахму бла акъыл, дер эдим».

Казимни творчествосуну юсюнден Маммеланы Далхат былай
джазады:

«Казимни чыгъармаларына хар заманда кюч-кѳууат бериб
тургъан таркѳаймаз юч кѳзлеу ачыкъ кѳрюнедиле.

Аланы биринчиси, бизни халкъ ѳмюрлени саркѳууунда кѳу-

рай, айта, туудукъдан туудукъгъа къалдыра келген сейирлик бай фольклорду. Казимни поэзиясы халкъ фольклорну тохтаусуз терен юйрениуню барыуунда къанатланыб бай болгъанды.

Экинчи кёзлеу а восток миллетлени классикалы поэзиясыны айтылгъан чыгъармалары эдиле. Казим бурунгу таджик, узбек, фарс, араб классикалы чыгъармала бла терен шагърейлениб, юзмей окъууну узакъ джашауунда тохтамай бардыргъанды.. Ол Низамини, Фирдоусини, Физулини, Навоини атларын хар заманда уллу суймеклик, терен хурмет бла сагъына, кесини устазларына терегенди...

Казимни чыгъармачылыгыны ючюнчю эм баш кёзлеуеу уа ол кеси мардасыз уста билген халкъны джашаууду. Горький айтханча, аны джашауда кёргени, билгени асыры кёбден, тенгсизлик джашау ызда урунганланы азабланыууна асыры джарсыгъандау тауушсуз тёзюб туралмагъанды ол. Кёргенин кёргенлей джазыб, артыкълыкъны дунясыны керти бетин ачаргъа, анга налат берирге джашау кеси себеб болгъанды.

Мечи улу Казимни XIX ёмюрню ахырында, XX ёмюрню башында джазылгъан чыгъармалары таулуланы ол кёзюдеги джашау болумларын, аланы джашауда тутхан орунларын, джаммагъатны, энчи адамланы историялы къадарларын суратларгъа, социал тенгсизликни тамырын ачаргъа джоралангандыла... Джахилликни, къарангылыкъны, тау бийлени мурдарлыкъларын джюрекни оту бла терслей, эркин къымылдар къарыуу болмай, джюкълукъну ийисли тубанында тунчукъгъан унукъгъанлагъа джан басыу, ала джанлы болуу фахмулу берилгенди».¹

Малкъар литератураны ёсюмюне Казимни творчествосуну магъанасы бек уллуду. Ол себебден кёб джазыучу анга атаб талай назму джазгъанды.

Къулий улу Къайсып орус тилде, ана тилде да Казимни юсюнден талай статья джазгъанды, аны бла къалмай талай назмусунда аны юсюнден айтады. Казимни ёмюрю чагъыб тургъан кёк терек бла тенгшедиреди, хар заманда ол , арий-тала билмей, тубанны эки джарыб келе тургъан атлыгъа ушайды дейди.² Казимни китабын ол заманланы отларыны джарыгъы бла тенгшедиреди.³

Отарланы Керим Казимни юсюнден талай назму джазгъанды. Ол Казимни назмусу бийни къолундау къамчисин сыйыргъанды, ол себебден аны аты халкъда унутулукъ тюлдю дейди. Керим Казимни гюрбеджисине да уллу сый береди:

Ерлербиз сени эски гюрбеджинге,
Оюлуб болур, — ишлербиз джангыдан.
Ол энгда сыйлыды туугъан джерине —
Биринчи таулу назму учханды андан.⁴

¹ Мамме улу Далхат. Мечиланы Казим. Нальчик, 1966, 7—9 бетле.

² Къулий улу Къайсып. Джангы китаб. Нальчик, 1961, 11 бет.

³ Къулий улу Къайсып. Джаралы таш. Нальчик, 1965, 11—12 бетле.

⁴ Отар улу Керим. Сайлама. 1 том, Нальчик, 1962, 280 бет.

Казим араб къраллагъа барыб, анда да кеси кыйыны бла джашагъан адамгъа кюн тиймегенини юсюнден джазгъанларына Керим артыкъ да багъа береди. Казим саулай джер юсюнде кыйынлыкълагъа джарсыгъанын чертеди:

Аладан къутулур джол кѳрмесенг да,
Джюрегинг аны излегенлей тургъанд.
Къылыч алыб, сермешге кирмесенг да,
Назмуларынг халкъны азатлыкъгъа чыгъаргъанд.¹

Казимни кеслерини творчестволарына джол уста этгенлерини юсюнден Залиханланы Джанакъайит,² Мокаланы Магомет,³ башхала да джазадыла.

Зумакъулланы Танзиля Казимге атагъан назмусунда артыкъ да бир затха эс бѳледи: Казим биринчи назмуларында таулу тиширьюну кюн кѳрмегенини, джашауун ахсына ашыргъаныны юсюнден айтады. Танзиля кеси уа таулу тиширьюла, тюз эркинлик табхан бла къалмай, уллу къралыбызны алгъа уруб баргъан джашаууну тыйыншлай адамлары болгъанларыны юсюнден башхартыб айтыргъа излейди. Таулу къызла энди Казимни юсюнден назму этедиле, дейди:

Къарачы энди, бир кѳл бур мынга:
Таулу къыз этгенд бу назмуну санга!⁴

Гуртуланы Салих Казимни творчивосуну энди ёсюб келген поэтлге терен магъанасыны юсюнден былай джазады:

Джюзе билмей, адам сууда
Бата туруб, ол кѳркъуудан,
Томураудан тутуб, чыкъгъанча джагъагъа,
Назмуларынг бла алай
Чыгъабыз джашау джолгъа,
Асхакъ таякъгъача, таяныб алагъа.
Болады хар бир миллетни
Бир бек багъалы адамы,
Таулада да болад мийгиреги.
Сенсе, Казим, таулулада
Алай сыйлы, аллай мийки!
Санга разыды таулуно джюреги...¹

«ТЮЗЛЮК». «ИГИ СЕЗ». «ИШЛЕГЕН».

Казим джашауда юч затха бек багъа бергенди: тюзлюк, урунуу, иги сѳз. Джерни башында ёмюрлени узагъына кѳб тюрлю затха тюрленмеклик келсе да, тюзлюкге джукъ боллукъ тюлдю,

¹ Отар улу Керим. Туугъан джерим. Нальчик, 1960, 103 бет.

² Залихан улу Дж. Суйген джуртум. Фрунзе, 1957, 69 бет.

³ Мокаланы М. Джюрегими тебиюу. Нальчик, 1960, 90—92 бетле.

⁴ Зумакъулланы Танзиля. Къаяда гюлле. Нальчик, 1959, 27 бет.

ол эндиге дери кёб кыйынлыкдан кутула келгенди, мындан ары да душманла тюзлюкге джукъ да эталлыкъ тюдюле, дейди поэт. Ол тюзлюкден бек кереклиге джукъну санамайды.

«Тюзлюк» деген наму 1912 джыл джазылганды. Ол заманда джер юсюнде тюзлюк болмаганды, алай а Қазим кеч-эртде болса да тюзлюкню тутхан адамлагъа кюн чыгъар деб ышанганын билдиреди.

«Ишлеген» деген назмусун поэт 1910 джыл джазганды. Иш-лемеген адамгъа ше заманда да, къайда да сый берилмегенди, алай а Октябрь революциягъа дери ишлеб, урунуб, тёрт санын туюб кюрешгенле хакъ да, сый да, джашау да табмагандыла. Мюлк иелери уа, кеслери мангылай тер тёммегенлей, джашауну кёгетлерин аладыла, аны бла да къалмай, ишлеб, кечелерин-кюнлерин урунууда ашыргъанланы кеслерича адамгъа санамайдыла.

Джашауну тутуругъу урунууду, ол себебден джашауну неси да ишлеген адам болургъа керекди, деген магъананы джазады Қазим. Қазим назмусун къысха, кесгин, ачыкъ тилде, кимни да ойлашдырырча джазганды. Назмуну бир къауум тизгинлери нарт сёзлеге ушайдыла.

«Иги сёз» деген назмусун Қазим 1905 джыл джазганды. Не заманда да таулула иги сёзге уллу багъа бере келгендиле. «Иги сёз — ат багъасы» деб нарт сёз да барды. Иги сёз урунганга тюз къуллукъ этгенди. Ол себебден поэт иги сёз «зулмугъа кебин бичеди», «байгъа муджурача тиеди, джарлы юйге ёкюлча киреди», деб джазады.

Назмуну талай тизгини нарт сёзлеге къошулуб бошаганды.

СОЛТАН-ХАМИДНИ ДЖЫРЫ.

Бу джыр тау элге эм бек джайылгъан джырланы биринди, аны бла бирча, Октябрь революциядан сора этилген биринчи джырладанды.

Къалабекланы Солтан-Хамид патчахлыкъны заманында, артыкълыкыгъа бой салмай, абрек болуб айланганды. Қазим бла Солтан-Хамид бир-бирин иги таныгандыла. 1917 джылдан башлаб, Солтан-Хамид Шимал Кавказда Совет властны салыр ючюн кюрешиб тебрегенди. 1918 джыл Терк Башында акъ офицерле эки тау элни бир-бирине удугъандыла. Дженгил огъуна эки джанындан да шок атыуну тыяргъа керек болганды. С. М. Кировну башчылыгы бла Солтан-Хамид бла башхала керексизге бир-бирин ёлтюрююню тыяргъа деб, бир бетджандан бирине кече, эки къауумуну да джангылгъанларын, кеслерин алдатханларын ангылатыргъа кюрешгендиле. Ол кёзюуде Совет властны джаулары Кировну ёлтюрюрге оноулашхандыла. Акъ офицер Кировну ышанга салганын кёрюб, башха мадар этерге кеч болганы себебли, Солтан-Хамид эрлай тюз къатында тургъан Кировну къучакълайды. Олсагъат герох атылыб, окъ Солтан-Хамидни тюз кёкюрегин-

ден тиеди. Киров суйген тенги джигит Солтан-Хамидни ёлгенине уллу бушуу этеди.

Солтан-Хамид айтыб, Киров Мечи улудан хапарлы болгъанды. Ол себебден Киров, Солтан-Хамидге джыр этсин деб, Казимге атлы ийгенди. Казим бу джырны андан сора этгенди.

Джырда Солтан-Хамидни ёлгенине кыйналыу айтылыб кялмайды. Ёлгенини юсюнден айтылгъанлыкъга, бу кюу тюлдю, джигитликге этилген джырды.

ДЖАРАЛЫ ДЖУГЪУТУР.

(Поэма).

Мечиланы Казим «Джаралы джугъутур» деген поэмадан сора джукъ джазмай кыйса да, ол уллу поэтке саналгъанлай кяаллыкъ эди. Казим бу терен магъаналы поэманы 1907 джыл джазгъанды. Ол кезюу Россияда революцион кюзгъалыу джангы джукъланыб тургъан кезюу болгъанды. Урунган халкъны эркинлиги сыйырылгъанды, залимле сыйралмай кяалгъан джангыз сёз, хапар, джырдыла, дейди поэт.

ПОЭМАНЫ ТЕМАСЫ БЛА ИННЕТИ.

Поэманы темасы — кеси кыйыны бла джашаб тургъан тюз иннетли уучуну бир джангыз джарыкъ кюню болмагъанын кергюзтюдю. Ол теманы ачыклай, Казим уучуну юйдегисини джашаугъа кяалай къарагъанын, бийни урунган халкъга кяалай къарагъанын ачыклайды. Поэманы иннети азатлыкъ ючюн, тюзлюк ючюн, тенглик джашау ючюн кюреширге керек болгъанын ангылатыуду. Баш эркинлик болмай, джашау боллукъ тюлдю, алай а баш эркинлик ючюн бирем-бирем кюрешну джукъ да берлик тюлдю, халкъ биригиб, бирден, бир иннетде, бирге — алай кюреширге керекди. Уучу Хашим, кесичала бла бир болуб кюрешсе, джюреги кюе-бише кяаллыкъ тюл эди.

ХАШИМНИ СЫФАТЫ.

Поэманы темасы Хашимни юсю бла ачыкъланады. Хашим Уучулукъ бла кесин кечиндирирге кюрешген, тюз иннетли, таза джюрекли, ёмюрюнде кишиге хыянаты болмагъан адамды. Ол тауда бир уучу джаралы этиб кетген джугъутурну бёрю сюрюб, джугъутур да асхай-асхай кячыб баргъанын кёреди да, бёрюню ёлтюрюб, джугъутурну таулагъа бармагъа кюяды. Сора, башха кийик да табмай, Хашим ингирде юйге кзурулай келсе да, юйде

ашары болмаса да, алай кыйналмайды. Ол джугьутурну бёрюден кьутхаргъанына кьууанады. Шхуурсуз юйдегиси да Хашимни этгенин тюзсюнеди. Огьурсуз бий а меннге кийик эт нек келтирмегенсе деб, Хашимни муджрасы бла урады. Бийни шапалары, Хашимни туйюб, эшикке атадыла.

Хашим кесини тюз, бийни уа терс болгъанын биледи, алай а тюзлюкню аны бла бир иннет болуб джакъларгъа киши табылмайды.

ПОЭМАДА АВТОРНУ СЕЗЮ.

Казим, поэманы тюз аллындан башлаб, аягъына дери поэмада айтылгъаннга къалай къарагъаныны юсюнден джазады. Ол эм алгъа джашауну мутхузлугъун, кыйынлыгъын, кесини джюрек джарасын да айтады. Артда Хашимни джаралы джугьутургъа тенг этеди, алай а джаралы джугьутурну Хашим кьутхаргъан эди, энди Хашимни кесин а ким кьутхарсын?

Джугьутургъа ушайса,
Аныча, джараларынг
Кыйнай, алай джашайса.

Алай а Казим, Хашимни кыйынлыгъын алай тюз айтыб, былай болгъанды деб кыймайды, ол джарсыу, Хашимни джюрек джарасы, Казимни да джюрегин эритеди. Сора артдан поэт бютеу халкъны да джаралы джугьутур бла тенгледиреди:

Ой, мени джарлы халкъым,
Кыйынлыкъда тураса,
Сен да, бир башха болмай,
Джаралы джугьутурса.

ЖАНР БЛА КОМПОЗИЦИЯ.

«Джаралы джугьутур» лира-эпика поэмады. Аны композициясы таб кьуралгъанды. Эм алгъа Казим халкъны кюню болмагъанындан 10 строфада джазады. Андан сора джугьутур сюрююу бла эркин айланганындан 13 строфада айтады. Дагъыда 13 строфада Хашим, бёрюню ёлтюрюб, джаралы джугьутурну кьутхаргъаны айтылады. 5 строфада, Хашим юйге кьурулай келсе да, юйдегисини анга разы болгъанын кёрюзтеди. 14 строфада Хашим бла бийни юсюнден айтылады. 12 строфада автор Хашимге кыйналгъанын айтады. 10 строфада Казим халкъны эмда кесини юсюнден айтады.

ТЮЗЛЮК.

Оюлмаз къяя дуняда —
Тюзлюкдю, кючлю джокъ андан.
Тюзлюк аджашмаз тубанда,
Ол ёлмез, кетиб къяядан.

Махтанмагъыз бай да, бий да,
Бизнича инсансыз сиз да,
Къалмазбыз биз бирибиз да,
Неди байлыкъ, мюлк да, юй да?

Тюзлюк а ёлмез, чиримез,
Аны бир кылыч да кесмез,
Залим аты теблеб кетмез,
Джюрегинден къама ётмез.

Ол кёб залим бойнун бургъанд,
Ол патчахладан къутулгъанд,
Зинданладан учуб чыкъгъанд,
Темир бугъоу джоялмагъанд.

Муну айтхан асхакъ Қазим,
Келгинчиннге меннге ёлюм,
Къысылгъынчы эки кёзюм,
Тюзлюкге къулд мени сёзюм.

1. Назмуда тюзлюкню юсюнден автор не айтады?
2. Джашауда тюзлюкню магъанасын ачыкълагъыз.
3. Тюзлюкню юсюнден билген нарт сёзлеригизни айтыгъыз.

ИГИ СЕЗ.

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Иги сёзсюз джашау неди? —
Тузсуз хантха теппе-тенгди.
Иги сёзню айтхан эрди,
Акъылы, джюреги кенгди.

Иги сёз халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамчиди.

Иги сѣз кьоркьгъанны билмейд,
Байгъа муджурача тиед,
Джарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Окъ джерине джетиб суууйд,
Суу да бир заманда кьуруид,
Иги сѣз кьурумаз, сууумаз,
Аны киши тутуб тыймаз.

Иги сѣз джомакъды, джырды,
Иги сѣзсюз дуня тарды,
Джюрек джол да кьарангыды.
Иги сѣз кѣз джарыгъынгыды.

Джылы отду отджагъангда,
Ол кьоруулайд душманынгдан.

Тоюнг, кьууанчынг — иги сѣз,
Кюнде джубанчынг — иги сѣз,
Кюнде таянчагъынг — иги сѣз,
Къаманг, кылычынг — иги сѣз.

Иги сѣз джол нѣгер болад,
Къыйын кюн биргенге барад,
Биз ёлсек, иги сѣз къалад,
Ол сау къалгъанлагъа джарайд.

Казим сѣзюн бермез сизге,
Зулмуну суйген бетсизле,
Мени сѣзюм нѣгерд сизге,
Таянчакъ факъыргъа, ёксюзге.

1. Бу назмуда нарт сѣзлеге къайсы тизгинле кьошулургъа боллукъдула?
2. Иги сѣзню эмда аман сѣзню адамны джашауунда орну, магъанасы къалайды?
3. Назмуну азбар этигиз.

БАРЫСЫН ДА КѢРДЮ ҚАЗИМ.

Бийле ариу кие элле,
Тынч джашаргъа сую элле,
Къулланы ишге ие элле,
Бармасала, тую элле.

Тынчлыкъ бермей, джашатмайын,
Къулну сѣзюн ушатмайын,

Ашны игисин ашатмайын,
Къыйынлыкъдан бошатмайын.

Отун ташыб, сууун алыб,
Кюзюде биченин чалыб,
Къышхыда малын багъыб,
Сабан сюрюб, суу сугъарыб.

Бар деген джерине барыб,
Болмаз эди къулдан хариб,
Бир болмай эди джарыб,
Бийни джашына эмчѣк ъалыб,

Ешюнлерин анга салыб,
Кеси джашы ёксюз къалыб,
Эки кёзю кёкге аралыб,
Сютсюзлей, ашсызлай къалыб. —

Алай эд хар иш хар къайда,
Къарнаш элле бий да, бай да.
Алада эд джер да, той да,
Аланыкъы эд тууар, къой да.

Бизге Совет власть джетди,
Зулму дуня бизден кетди,
Залимлени бойнун буудукъ,
Ол кирлени джерден къуудукъ.

Энд аладан биз къутулдукъ,
Джашаугъа биз эркин болдукъ,
Энди биз болмазбыз арыкъ,
Ачлыкъны артда къалдырдыкъ.

Табарыкъбыз кийим, азыкъ,
Бизге тиймез налат къазыкъ,
Джокъ бизни басынчакъларыкъ,
Джокъду бизге палах саллыкъ.

Муну айтхан — асхакъ Қазим,
Халкъны сёзюд мени сёзюм —
Барысын да кёрдю Қазим,
Кѣб зат сынагъанма ёзюм.

1. Эски джашауну зорлугъундан автор не билдиреди?
2. Джангы джашаугъа назмуда къаллай махтау салынады?

СОЛТАН-ХАМИДНИ ДЖЫРЫ.

Кировгъа нёгер болгъан эд,
Джарлылагъа джараргъа,
Къара халкъгъа эркинликни,
Эркинликни алыргъа.

Солтан-Хамид тау къушу эд,
Джаудан къоркъа билмеген.
Байла бла бийле элле
Ол джигитни суймеген.

Солтан-Хамид джыгъылгъан эд
Къаны къызартхан атдан,
Таулада къан къатыш джауум
Джаугъанед олсагъатдан.

Солтан-Хамид сёлешиучю эд
Киров бла олтуруб.
Солтан-Хамид къайтханды,
Алтын гулла толтуруб.

Артха турургъа болмаучу эд,
Намысына уялыб,
Аты халкъгъа кишнеб келди,
Къызыл къаннга боялыб.

Душман огъу джыкъгъан эди
Аны тер басхан атдан,
Халкъ башчысы Киров анга
Джылагъанд ол сагъатда.

Киров джабханд ёлюгюне
Бек алгъа джамчыны,
Алтын гуллагъа салдыргъанд
Ёлюгюн ол батырны.

Солтан-Хамид болуучу эд
Таууланы батыры.
Кенг болсун, джумушакъ болсун
Аны джатхан къабыры.

Сен ёлгенсе Ленин берген
Байрагъынгы тубюнде,
Джылау этелле тауларынг,
Айырылдыла сенден.

Солтан-Хамид болуучу эд
Таулуланы ашхысы.
Аны кърнаш этген эди
Киров — халкъны башчысы.

Джигит ёлсе, джигитлиги
Къалад халкъны ичинде.
Казим да бу джырны андан
Этед сени юсюнгден.

1. Къалабекланы Солтан-Хамид ким болгъанды?
2. Солтан-Хамидни Совет власть ючюн кюрешгенинден джырда не айтылады?
3. Сиз граждан къазауатха къатышхан джигитленн юсюнден не джырла билесиз?
4. Джырны азбар этигиз.

ДЖАРАЛЫ ДЖУГЪУТУР.

(Поэма)

1.

Барыбыз да билебиз
Джашау кыйынын , тарын.
Джаралы джугъутурну
Айтайым мен хапарын.

Ол хапар эсге тюшсе,
Мен кзуру да кюеме.
Аны сиз барыгъыз да
Эштсегиз, бек сюеме.

Зарфха¹ уруб чыгъарыргъа,
Зарфыбыз джокъду бизни,
Къарангылыкъ ачдырмай
Турад кёзлерибизни.

Китаб окъуй билген аз,
Джахилд джарлы халкыбыз.
Джашайбыз, тогъубуздан
Кёб болгъанлай ачыбыз.

Бююн тауда кър джауад,
Арбазланы толтуруб.
Хапарымы башлайма,
Отджагъада олтуруб.

¹ З а р ф — басма.

Сыйырадыла джерни,
Сыйралла гырджынны,
Къолдан келмей сыйырыргъа
Хапарны бла джырны.

Залимледе аллай кюч
Джокъду. Шукур аллахха!
Биз джюрек сёзюбюзню
Бермезбиз малгъунлагъа.

Джаралы джугъутурну
Окъ джарасы джанганча,
Джанады джюрек джарам,
Къама кириб къалганча.

Айтайым хапарымы:
Сизге, манга да асыуд.
Адамлагъа айтмасанг,
Кюйдюрюб къояд джарсыу.

Ой, джаралы джугъутур,
Мен да сеннге ушайма,—
Джюрегими къан джууа,
Хапарымы башлайма.

2

Ариу айбаш джугъутур
Отлай эди ранлада,
Кече эниб иче эд
Тауда къара сууладан.

Ранда кийик сюрюу
Солуй джатыб турганда,
Къарауул джугъутур
Бола эд къаялада.

Ол кёб къутхаргъан эди
Сюрюююн уучуладан,
Кеси да кёб къутула
Келген эди аджалдан.

Бир джол, танг джарыганлай
Кийик сюрюу суу ичиб
Ранлы гелеу бетни
Бара эд ёрге кетиб.

Алайлай бирси бетден
Ачы шок атылды.
Сюрюу къачлы. Джугъутур
Джаралы болуб къалды.

Ол, ёрге баралмайын,
Мыллыгын энишге атды,
Терен сызгъа ичине
Кетиб ,термиле джатды.

Уучу джугъутур къайры
Думп болгъанын билмеди,
Ол не кёб излесе да,
Къайдагъысын кёрмеди.

Кеб айланыб, зат табмай,
Къара ачыу келди,
Башха кийик мараргъа
Бир башха джерге кетди.

Джауорунун окъ тешген
Джугъутур ол сызгъада
Сау кюн, сау кече турду,
Къутулуб мараучудан.

Тауда гелеу кырдыкга
Къатхан эд таза къаны,
Ачый эди, кюе эд
Ауур джарасы аны.

Ол эрча кёлтюре эд
Джарасыны ачыуун,
Джигитча кюреше эд
Къутхарыргъа джашауун.

Джарасы ачыб аны,
Къоймаса да атларгъа,
Юзмей эди умутун
Ол сюрююн табаргъа.

Джюреги тартдыра эд
Къаяланы башына.
Кёзюн алмай, къарай эд
Сюрюу кетген джанына.

Биз элли джарлы уучу,
 Хашим, танг джарыгъанлай,
 Чыкыгъан эди таулагъа,
 Кийик, джугъутур марай.

Ол, таулада айлана,
 Кийиклени ёлтюре,
 Алай бла джашай эд,
 Юйюрюн кечиндире.

Хашим, тик джолну чыгыб
 Баргъанлай бирси бетге,
 Ол асхакъ джугъутурну
 Кёрдю да сейир этди.

Ол джаралы джугъутур
 Ёрге къачыб бара эд,
 Эркиликге къаст этиб,
 Джарасын унута эд.

Джугъутурну ызындан
 Хашим кёрдю бир бёрю
 Къууб, джете баргъанын,
 Тояйым деб къанындан.

Хашим, шкогун сермеб,
 Къол юсюнден терк атды.
 Бёрю, ёрге секириб,
 Сора сойланыб къалды.

Джугъутур, энтда шок
 Анга атылгъан сунуб¹,
 Суху² да бир къарады,
 Башын артха терк буруб.

Алай ол джол анга огъай,
 Шок джаууна атылды.
 Джугъутур таугъа кетди,
 Бёрю джоюлуб къалды.

Джаралы джаныуарны
 Къуугъан зулмучу бёрю
 Тюзлюк огъу ызындан
 Джетиб, алайда ёлдю.

¹ Сунуб — санаб

² Суху — къызыу

Аллай къара кюн келиб
Къутулгъан джугъутургъа
Хашим тиймели, эркин
Кетерге къойду таугъа.

Аны ызындан къараб,
Хашим тѣше олтурду,
Ол къаяла артына
Аугъунчу, къараб турду.

Джаралары сау болуб,
Джаралы джугъутурну
Таулада энгда джашар,
Джангы къуанчдан толуб.

Тауланы, эркинликни
Чексиз сюйген джугъутур!
Ызынгдан окъ джетмесин,
Джауларынг джоялмай тур!

4

Джаралы джугъутурну
Къутхаргъандан сора,
Хашим, джаныуар атмай,
Юйюне къайтыб барад.

Кийик эти келед деб,
Сабийлери чабдыла.
Алай ала ол кече
Кийик этсиз къалдыла.

Хашим юйдегисине
Джугъутурну хапарын
Айтды, болгъан халын да
Тизиб айтды ол барын.

Къатыны: «Тюз этгенсе,
Джаным къор болсун санга!—
Деди.—Джаным ауруду
Ол джарлы джаныуаргъа.

Биз да ачдан ѳлмезбиз,
Худур¹ этиб ичсек да,
Не этериксе? Чыдарбыз,
Не кыйынлыкъ кѳрсек да».

¹ Худур — биямукъ.

Ашхамны къарангысы
Элге тынч кириб келди.
Джамболат бий Хашимге
Джумушчусун джиберди.

Бийни сер джумушчусу
Ашхамда салыб келди.
— Бийим сени чакъырад,
Хайда, джюр, Хашим!—деди.

Хашим эски чепкенин
Дженгил къаблаб юсюне,
Джумушчуну ызындан
Барды бийни юйюне.

Хашим, эшикден кириб,
—Юйге игилик!—деди.
Джамболатны бетини
Кюйсюз болгъанын кёрдю.

— Бюгюн уугъа бардынгмы?—
Деб сорду бий уучугъа.
Хашим ууда хапарын
Терк огъуна айтды анга.

— Ай сен аман! — деди бий,—
Эр тюлсе, къатынса,
Джюрегинг къоргъашынча
Эрий тургъан, аманса!

Мен бийинг болгъанымы
Унутханмы этгенсе?
Бу арт кёзюуде манга
Кийик нек келтирмейсе?

— Бийим, кесинг билесе,
Беш-алты сабийим бард.
Кючюм джетмейд, юйдегим
Ачдан кыйналыб турад.

— Ит кючюклени ач
Болгъаны манга неди!
Хашим, джюреги джана:
— Биз да адамбыз! — деди.

— Ауузунгу кыя!—деди бий,
Секириб ёрге туруб,
Муджурасын сермеб ол,
Джарлы Хашимни урду.

Хашим эшик артына
Джыгъылды, алай кючден
Къобуб, мыллыгын атды
Зорчу бийни юсюне.

Ол бийни бууб огъуна
Къоярыкъ эди, алай
Шапалары чабдыла,
Ач бёрюле чабханлай.

Джарлы уучуну тюйюб,
Атхан элле эшикге.
Ала анга этгенни
Адам этмейди итге.

Бий муджурасы тийиб,
Сындыргъан эд билегин,
Залимликни ёртени
Кюйдюрген эд джюрегин.

6

Хашим! Ач бёрю къуугъан
Джаралы джугъутургъа
Тенг болдунг кесинг, алай
Киши болушмад санга!

Санга чабхан берюню
Киши атыб урмады,
Ол бёрюню къанындан
Къара джер къызармады.

Чолакъ болуб къайтдынг
Джарлы къурум юйюнге,
Сау болмаз джара тюшдю
Огъурлу джюрегинге.

Тауда ол сен къутхаргъан
Джугъутургъа ушайса,
Аныча, джараларынг
Къыйнай, алай джашайса.

Залимликни таягъы
Бизге аман тиеди,
Не этсин джарлы Казим —
Джаны отда кюеди.

Хашим! Аман ачыдың,
Бизге палах азмыды?
Кёзлерим джашдан тола,
Этеме бұ назмуну.

Сени джарсыуунг — мени
Джарсыуумд, джарлы уучу.
Иншаллах, ийнанабыз —
Келир бир дерт алыучу!

Джарлы Хашим, кесинг да
Джаралы джугьутурса.
Кёрген кыйынлыгъынгы
Сен къачан унутурса?

Сени ургъан залимини
Аллах урсун! — дейме мен,
Палахланы ырхысын
Анга бурсун — дейме мен.

Санга этген артыкълыгъы
Аны кесине джетсин,
Казим бергенча, анга
Аллах да налат берсин!

...Кюн сайын аны кёрюб,
Мен амалсыз болама,
Башха джолну табмайын,
Назмуланы тагъама.

7

Ой, мени джарлы халкъым,
Кыйынлыкъда тураса,
Сен да, бир башха болмай,
Джаралы джугьутурса.

Зыгъырлы ктолда зыгъыр
Кибик, кёб кыйынлыгъынг.
Не затха чыдамады
Сени кыйынлы джаныннг!

Къурум оджакъларынгдан
Кечеги къар джаугъанча,
Джауад къайгъы юсюнге,
Сени аллах къаргъагъанча.

Джаз джабалакъ таулагъа
Джаугъан киби, юсюнге
Къара палах джауады,
Кириб келед юйюнге.

Къайгъыларынга джарсый,
Джарлы Қазим талгъанды,
Ол башын тау Черекге¹
Атар киби болгъанды.

Джарлы халкъым! Бёрюле
Къуууб баргъан, джаралы
Джугъутурса. Не этейим?
Ким болур бизни джанлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
Джумулгъан бёрюлени?
Къайгъыларын ким кёрюр
Джарлы таулу эллени?

Сени сюрген бёрюге
Кимни огъу атылыр?
Фитнаны, залимликни
Тили къачан тартылыр?!

Бар къыйынлыкъларынгы
Джарлы Қазим кёреди,
Джюреги къандан тола,
Ачы назму этеди.

8

Джаралы джугъутурну
Айтдым сизге хапарын,
Алай ол сау эталмаз
Джюрекле джараларын.

Аны эштген бирсине
Айта, халкъгъа джайылса,

¹ Черек — суу.

Джарлы отджагъалада
Айтылыб алай турса,

Ким билед, асыу болур
Къайгъылы джюреклеге,
Ким билед, ачыу болур
Зулмучу залимлеге.

Аланы къолларындан
Келмейд манга тиерге,
Джарлы уучу Хашимни
Тюйген кибик, тюерге.

Тишлик къойлай сояргъа
Къолларындан келсе эд,
Уруб, туюуб, джояргъа
Атым амал берсе эд.

Бир кюн джашатмаз элле
Ала мени дуняда,
Ичер сууум тюгениб
Къалыр эди таулада.

«Келечиге ёлюм джокъ»
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

Мен Меккагъа баргъанма,
Тиерге базынмайла,
Алай бычакъ билеуню,
Джаныгъанны къоймайла.

Ит юргенни джел элтед,
Юрме къой джауларымы.
Къыйын кюн ёкюлюнлей
Къалырма мен халкъымы.

Джарлы халкъым, кюрешдим,
Асыу болур деб сёзюм,
Санга игилик излей,
Джашайд дуняда Қазим.

1. Поэма джети бёлюмге нек юлешингенди?
2. Эм алгъа халкъны джашаууну юсюнден нек айтылады?
3. Джаралы джугъутурну хапары башланнгынчы, поэт джюрегини къыйналгъанын аллай бир нек айтыб турады?
4. Джугъутур сюрюу бла тауда эркин айланган заман алай ариу нек джазылады?

5. Хашим кийик этсиз кьайтханына юдегиси кьалай кьарайды, бий кьалай кьарайды?

6. Автор Хашимни джаралы джугьутур бла нек тенгleshдиреди?

7. Хашимни эмда халкьны джарсыуна поэтни кьыйналгьанын билдирген джерлени поэмада табыб айтыгьыз.

8. Поэт халкьны джаралы джугьутур бла нек тенгleshдиргенин айтыгьыз.

БУЗДЖИГИТ.

Сюймеклик, джандет чыпчыкь
Келген кибики, келеди,
Инсанланы барына
Ол кёб кьууанч береди.

Алай бу тар дуняда
Аны да кьанатларын
Кюйдюрюб кьоядыла
Артыкьлыкьны отлары.

Аны хакьында кёбле
Ачы назму этдиле,
«Сюймеклик — кёзюусюзлей
Кьуругьан терек!» — дедиле.

Сюймеклик тели этиб,
Меджнун кетгенди тюзге,
Аны хапары кьуугьун
Сёзюча, ачуд бизге.

Ол хапар тамам ушайд
Кечеге оджакьлада
Улуй айланган джелге,
Келиб кьыш узакьладан.

Лейла бла Меджнун!
Сизни хапарыгьызгьа
Казим да джылагьанды,
Кюйгенд кьадарыгьызгьа.

Низами, Нарои да,
Кюйюб-бишиб джаздыла,
Алтын сёзлери бизге,
Джаннган отча кьалдыла.

Физули! Ачы назмунг
Джюрегими, сюнгюча,
Тешиб ётдю, джыладым,
Атам бюгюн ёлгенча.

Кёб такьырлыкь сынагьан
Сюйгенлеге сёзюгюз
Асыу болду, кёб азаб
Кёргенликден ёзюгюз.

Алай Меджнун энтда
Айланад кьара тюзде, —
Азаблыкь да, зорлукь да
Аз тюдюле джерде.

Сюймекликни чыпчыгьы
Энтда кьанатсыз кьалад,
Сюймекликни тереги
Кёзюусюзлей кьуу болад.

Энтда Фархад кьаяны
Тешиб бошамагьанды,
Энтда да Ширин анга
Сарнауун кьоймагьанды.

Зорлукь джетген джигитле
Ёлелле, джоюлалла,
Джюреклеры — ёмюрде
Джаныб тургьан отлалла.

Алайсыз джашау, кече
Кибики, кьарангы болуб
Кьалыр эди, сау дунья
Бёрю улуудан толуб.

Андан башлайма сизге
Бузджигитни хапарын,
Сау эталлыкьча Шаркьны
Ол эски джараларын.

Залимлик джойгьанланы
Кёлю барла сыйлайла,
Кёзюусюз ёлгенлеге
Сау кьалгьанла джылайла.

Бузджигит да бириди
Кёзюсюз ёлгенледен,
Субай санларын зорлукъ
Къабыргъа кёмгенледен.

Ахлуларым, барыбыз
Бузджигитни сыйлайыкъ,
Анга къарнашыбыз
Ёлген кибик, джылайыкъ.

* * *

Бир сахарда джашагъанд
Дейле бир юй устасы.
Сора ол къарт болгъанды,
Чачын-башын чал басыб.

Кёблеге юй ишлегенд,
Къууана ол ишине,
Ол юйлени барысын
Ишлегенча кесине.

Бузджигит деген джангыз
Джашы болгъанды аны.
Аны бла биргеед
Ол къарт устаны джаны.

Атасы джашын, кеси
Кибик, юй уста этгенд,
«Мен ёлсем, усталыгъым
Сеннге къаллыкъды»,—дегенд.

«Усталыкъ,—дегенди ол,—
Барыбыздан да уллуд,
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Къалыр эд адам улу.

Усталыкъ суймекликге
Бла кюннге тенг болад,
Устала ёлгенликге,
Усталыкъ саулай къалад.

Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ тилсиз ташланы
Биз джырлагъа бурабыз.

Ташладан, агъачладан
Биз хастанла этебиз,
Аланы бу дунягъа
Къоюб, алай кетебиз.

Мен джашадым дуняда
Кишиге хата этмей,
Усталыкъ ишден сора
Бир башха зат излемей.

Бу хыйла кёб дуняда
Джаннга хыйла этмедим,
Джауларым да дунядан
Тюб болсунла демедим.

Бу артыкълыкъ кёб джерде
Бир артыкълыкъ этмедим,
Къан кёб тегюлген джерде
Инсан къанын тёммедим.

Къолларыма къан огъай,
Тытырла джагъылдыла.
Юйлерим сахарымы
Айбатлыгъы болдула.

Мени къатылыгъымдан
Бир сабий джыламады,
Бир джарлы, бир къарыусуз
Атанга чамланмады.

Олду меним насыбым —
Мен рахат ёлюрме,
Бар усталыгъымы да,
Балам, санга берирме.

Джерим мени кесине
Разы болуб алыр,
Джерими ташы манга
Къууаныб сын таш болур.

Иш усталыкъ дуняда
Кюнюм болдула мени.
Мен ёлсем, усталыгъым
Къалыр юсюнде джерни.

Ташны да, агъачны да,
Топракъны да суйюб,
Джашадым мен джеримде,
Джашау къыйматын билиб.

...Сен да алай джашасанг,
Джарсымам къадарыма,
Ол заманда рахат
Джатарма къабырымда...

Сен, джангыз балам, джаным,
Кёз джарыгъымса мени.
Атанг джашагъанча,
Джаша юсюнде джерни.

Махтау келир кесиме
Деб, ачитма кишини,
Аны ючюн тёкдюрме
Кёз джашын бир сабийни.

Махтау деген чарс кибик
Бир затды дуняда,
Бир сабий къууандырсанг,
Ол мийикди махтаудан.

Махтау, байлыкъ да кетер,
Кертилей къал тюзлюкге,
Дуньяда бир зат джетмейд
Халаллыкъгъа, игиликге.

Сен ишни, усталыкъны,
Джарыкъ кюннге тенг этиб,
Джаша дуньяда, алагъа
Тенг болгъан зат джокъду деб.

Сора ала да санга
Бу дуньяны къууанчын
Сына тырла, насыбны
Эшигин кенгнге ачыб.

...Къууанч, бушуу да келир,
Кёзюу болалла ала.
Не затла сынасанг да,
Адамлай къал, балам!».

* * *

Бузджигит джумуш бла
Узакъ шахаргъа барды,
Ол анда кёб айланыб,
Аллыкъ затларын алды.

Сора кёрдю бир къызны,
Ол кёзлерин къаматды.

Къыз не ариу болса да,
Ол да джашны джаратды.

Орамда кёрген эди
Бузджигит ариу къызны,
Зийдандан чыгъыб, кёрген
Кибик кёк кырдык джазны.

Нёгерлери бла къыз,
Бир ариу юйге кирди,
Андан чыкъмай къалды да,
Бузджигитни кюйдюрдю.

Эки кёзю чолпанла
Джаннган кибик, джаннганлай
Ол къыз алай бара эд,
Кырдыкда джур баргъанлай.

Хар атлагъаны сайын
Джер андан уялгъанча,
Терекле кырдыкла да
Ол къызгъа баш ургъанча.

Аны кёргенле бары
Къалмайын къызаргъанча,
Аны кёрген къартла да
Джашла болуб къалгъанча.

Ол болмаса, дуняда
Кюн джарытмай къаллыкъча,
Ансыз къалса, дуняны
Саз тубан басарыкъча.

Ансыз къалса, дуняны
Кёгетле бишмезликча.
Джерни къургъакълыкъ алыб,
Сабанла битмезликча.

Ансыз къалса, дуняда
Кёзлеуле къурурукъча,
Терекле кёгермейин,
Самум джелле урлукъча.

Ансыз къалгъан дуньяда
От киргизилмекликча,
Ансыз къалса, дуньяда
Юйле ишленмезликча.

Бузджигитге ма алай
Кёрюндю. Хайран болду.
Къайгыдан къуанчдан да
Аны джюреги толду.

Бир уллу юйге кириб,
Къыз андан чыкъмай къалды.
Бузджигитни джюреги
Отда-ёртенде джанды.

Кёб айланды Бузджигит
Алайда, ол тийреде,
Кёзюн алалмагъанлай
Ол тийреден, юйледен.

Хайран болуб айланды,
Не этерин билмейин,
Ол тийреден кетерге
Джюреги джибермейин.

Ол кимди? Кимни къызыд?
Бузджигит билмей эди,
Аны табыб сёлешир
Джолун да кёрмей эди.

Арлакъ кетиб, дагыда
Къайта эди Бузджигит,
Кеси кесине былай
Айта эди Бузджигит:

«Манга болур болгъанды,
Аллах, болуш сен манга!
Болуш ёртеннге тюшюб,
Кюе тургъан инсаннга.

Ансыз кырдык чыкъгъанын
Эслеялмам дуньяда,
Ансыз кюн, ай чыкъгъанын
Мен кёралмам дуньяда.

Ётмекни татыуун да
Сезалмам джер юсюнде,
Сууум да ачы болур,
Бир тынчлыкъ болмаз менде».

Кече ортагъа дери
Алай эте айланды..
«Ол къызгъа тюбемейин
Къоймам» деди, къаргъанды.

Ол кече ортасында
Къонакъбайына барды,
Хоншуда къарт къатынны
Ариу айтыб чакъырды.

Бузджигит ол къатыннга
Айтды бютеу хапарын,
Анасына айтханча,
Айтды бар къайгыларынын.

Къатын билди хапардан
Джаш кимни кёргенин,
Бузджигитге айтды ол
Джаш хан къызны суйгенин.

Къарт къатын:
— Балам, сен ханны къызын
Кёрюб келгенсе, джаным,
Кёб хан, бий улула да
Тилеб туралла аны.

Андан ариу къыз джокъду
Биз джашагъан джерледе.
Аныча акъыллы джокъ
Шахарлада, элледе.

Бузджигит:
Мени кёзлерим шагъат
Болдула, анам, анга.
Ант этеме, аллай къыз
Туумагъанды дуньягъа.

Кюнюм кече боллукъду,
Аны кёрмесем, анам,
Дуньяда джашарыкъма
Мен, ёртен отда джана.

Къарт къатын:
Сен да дуньягъа ариу
Джаратылгъан бир джанса,
Кирген юйюнгю кюнча
Сен да джап-джарытаса.

Экигизни бир-бирге
Деб джаратханчад аллах,
Алай ол хан къызыды.
Андады, балам, палах.

Бузджигит:

Анам, хан, бий — барын да
Унутханма мен бюгюн,
Бюгюн биринчи джолу
Кёрдюм дуньяны кюнюн!

Бюгюннге деричи мен
Тар зийданда тургъанча,
Дуньяны джарыгъына
Алгъа бюгюн чыкыгъанча.

Алай болуб турама,
Болуш манга, ой анам!
Бюгюнден башлаб, сени
Болурма керти баланг.

Къарт къатын:

...Не бла болушайым,
Джарсылу балам, санга?
Джарлы къатынны сёзю
Джеталмаз уллу ханнга.

Бузджигит:

— Ханнга сёлеш демейме.
Хан мени да джокъламаз.
Юй устасыны джашым
Ол тенгине санамаз.

Къызы кесине барыб,
Мени кёргеними айт.
Аны кюннге тенг этиб,
Мени кюйгеними айт.

Къарт къатын:

— Хан къабагъы аллында
Ёлюм сакълаб турса да,
Хан буйрукъ этиб, мени
Зийданнга салдырса да,

Барайым, халал балам,
Болушалсам — керейим.
Зулихатха «Кюсеген
Джанынг табылгъанд!»—
дейим.

Ол къарт къатын къолундан
Келгенни къоймай этди, —
Ол джаш бла къызы
Бир-бирине тубетди.

Бузджигит Зулихатны
Кёре турду бара да.
Сюймеклик кюнден кюннге
Ёсе барды арада.

Къыз биле эд атасы
Бузджигитге бермезин,
Юй устаны уланын
Анга дурус кёрмезин.

Амал табыб къачаргъа
Ала оноу этдиле.
«Джан сау болуб, бир-бирин
Ташламазбыз!» — дедиле.

Харам адам азмыды,—
Сёз джетдирдиле ханнга,
«Къызынг эл кюлкюлюгю
Этеди», — делле анга.

Хан къызын чакъырды да
Аямай, кёб сёлешди.
Ол не кёб кюрешсе да.
Сёзю бармазын билди.

Урушуб да кюрешди,
Ариу айтыб да кёрдю.
Къыз антына ёлмезин
Атасы толу билди.

Х а н:

Къызым, айтханымы эт,
Бош керексиз терилме.
Эл багъасы Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.

Тенгиздеги юзмезден¹
Сени мюлкюнг кёб болур,
Джюз къарауашынг, балам,
Санга баш уруб турур.

¹ Юзмез — кюм.

Мен хан улу Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.
Ханны сыйлы юйюнде
Насыбынгы кёрюме.

Джюз тюели кериуан
Келир узакъ джерледен,
Джюклениб накъут бла
Налмазладан, дарийден.

Къызы:

— Къой, къой, атам, къой,
атам,
Бош къыйнама джанымы.
Аллах берген кесиме
Къой мени тёрт санымы.

Дарийлени не этерме,
Накъут бла налмазны?
Буджигитсиз дуньяда
Къаным кёруб къалмазмы?

Кериуанла келсинле
Башхаланы юйюне,
Башха къызла турсунла
Алтынлагъа суйюне.

Хан улуланы барын
Буджигитча кёралмам,
Буджигитни тырнагъын
Мен барына бералмам.

Хан:

—Къызым, жарыкъ кюнюмсе,
Къыйнама мени былай.
Эл кюлкюлюгю этме
Атангы, джаны саулай.

Къызы:

— Джюрегим мен айтханны
Этмейд. Кеч, атам, манга.
Неда, атам, санаб къой
Мени аллах ургъаннга.

Хан:

— Олмуду ахыр сёзюнг,
Къызым, балам, атанга?

Не хата этген эдим
Мен ёмюрюмде санга?

Къызы:

— Меннге дуняа джарыгъын
Берген сен эдинг, атам.
Сенден къатылыкъ, хата
Кёрмеген эдим, атам.

Кеч сен джарлы къызынгы,
Джюкъду башха айтырым.
Таукел болгъанма, атам,
Джюкъду артха къайтырым!

* * *

Хан тюнгюлдю къызындан,
Зат эталмазын билди.
Къызы кетди баш ура,
Къарт хан къыйын кючсюндю.

Хан амал изледи да,
Табды къара амалны.
Буджигитни джояргъа
Келди эсине ханны.

Адамларын джыйыб, хан
Буджигитни тутдурду.
Къызыны жарыкъ кюнюн
Тар зийданнга сукъдурду.

Буджигитни сойдула
Кечени арасында.
Къарт уста айырылды
Ол джангыз баласындан.

Буджигитни джюреги,
Кёкден учхан джулдузча,
Думп болду, кючю кетди,
Эриди джазгъы бузча.

Аны уста кюллары,
Атасы берген хунер
Кетдиле, джоюлдула,
Алды аланы къара джер.

..Ташлада тил джокъ ансы,
Ала къаргъар эдиле,
Ташлада кёз джокъ ансы,
Ала да джылар элле.

Къаллай юйле ишлер эд
Бузджигит ол ташладан.
Зулму айырды аны
Джашаудан, усталыкъдан.

Кюн билсе ол зорлукъну,
Ол эртденде чыкъмаз эд,
Бузча сууукъ къара суу
Шууулдамаз, акъмаз эд.

Тереклени кёклюгю
Къап-къара болур эди,
Кёгериб тургъан кырдык
Саргъалыб къурур эди.

Кёзюсюз джерге кириб
Кетдиле ару кёзле,
Ёмюрде эштилмегле
Зулихат эштген сёзле.

Хапарымда турсунла
Ол джулдузлача кёзле,
Хапарымда къалсынла,
Джаз кибик, джылы сёзле.

Казим андан джазады
Сизге мыдах хапарын,
Таулу халкъ да билсин деб,
Бузджигитни къадарын.

Иги, къайда турса да,
Сау дуняны джашыды,
Ол хар таза джюрекни
Ахлысыды, джолдашыды.

Назму сакълайд кёзюсюз
Джерге кирген сёзленн,
Ол бермейди ёлюмге
Ишлерин игилени.

«Бузджигитни ёлтюрюб,
Къызымы къутхардым», — деб,
«Энди къызым Зейтуннга,
Хан улуна барыр», — деб,

Хан къууаныб тура эд,
«Той этилсин» деген эд,
Той-оюнну къууаргъа
Кеси буйрукъ берген эд.

Зулихат, ишекли болуб.
Той баргъан джерге келди,
Бузджигит тутулгъанын,
Елгенин билмей эди.

«Не затхад бу къууанч» деб,
Ол сейир этиб турад.
Той этгенлеге къараб,
«Не тойду бу?» — деб сорад.

Зулихат:

Учуб келиб былайгъа,
Балалы къуш сарнаса,
Ол тас этген баласын,
Инджиб, кюйюб чакъырса,

Айтыгъыз сиз, джамагъат,
Баласы анга чыгъармы?
Къуш бала-кёз Бузджигит
Бу той-оюнда бармы?

Тойдагыладан бири:

Балалы къуш сарнаса,
Баласы анга чыкъмаз,
Къуш бала-кёз Бузджигит
Бу оюнда табылмаз.

Зулихат:

Къозулу къой джыласа,
Къозусу анга чыгъармы?
Къозу кёзлю Бузджигит
Бу тойда-оюнда бармы?

Той дагыладан бири:

Қозулу қой джыласа,
Қозусу анга чыкмаз,
Қозу кезлю Бузджигит,
Бу оюнда табылмаз.

Зулихат:

Қайдады да Бузджигит?
Муслиманла, айтыгыз!
Қандан толуб кезлерим,
Амалсызма, ангылагыз.

Той дагылан бири:

Бузджигитни тутдула,
Тар зийданга атдыла,
Ол кечеден оздурмай,
Аны джанын алдыла!.

Зулихат джылаб-сарнаб,
Алайда сыйыт этди.
Кюню қарангы болуб,
Ол атасына джетди.

Хан:

— Не болганды, қызым,
санга,
Неге сыйыт этесе?
Қызым, кез джашларынгы
Не зат ююн тегесе?

Зулихат:

— Бу қара кюнден башлаб,
Сени қызынг болалмам,
Мени кююм батханды,
Мен ююнгде туралмам.

Қолларынгда қатханды
Бузджигитни нюр қаны.
Бир қызгъа да бермесин
Аллах сенлей атаны.

Хан:

Қызым, бу ачы сёзю
Қалай айтаса манга?
Бузджигит кеси ёлгенди,
Ёлюм теред инсаннга.

Зулихат:

— «Қызым» деме сен манга,
«Атам» деяммам санга!
Ююнг да, арбазынг да
Боялгандыла қаннга.

Ююнг қабырдан эрши
Кёрюнед манга энди.
Манга ата юй да джокъ,
Ахыр кююм келгенди.

Хан:

— Алай айтма сен, балам,
Сеннге минг ат берирме,
Минг тюени алтындан
Джюклетиб, келтирирме...

Қызы:

— Мен атланы не этерме,
Атха минер кишим джокъ,
Дарийлени не этерме —
Дарий кнер кишим джокъ.

Мени кююм батханды,
Кю джокъду меннге алда.
Мени ары чакъыра,
Кююм джатад қабырда.

Хан:

Кеч энди меннге, балам,
Бузджигит ёлдю, кетди.
Аны сау этер амал
Джокъду дунияда энди.

Ёлген елюб кетсе да,
Сау джашаргъа керекди.

Аллахны кьадарына
Атанг не этерикди?

Ариу кьала ишлетиб,
Бузджигитни мен анда
Асыратырма, кызым,
Сыйлы этиб халкъ аллында.

* * *

Хан, айтханыча, кьала
Ишлетиб, Бузджигитни
Намыслы асыратды,
Асырагъанча джигитни.

Ол аны бла бирге
Кызыны кьууанчын да
Асырады, намысын
Къоймай джерни башында.

Зулихат ол кьалагъа
Кириб, бек кёб джылады.
Ол кьаланы эшигин
Бир киши ачалмады.

Бузджигитни юсюне
Къабланыб, джылай-джылай,
Зулихат ёлюб кьалды,
Бузджигитни ташламай.

Саулай бирге джашаргъа
Къоймадыла аланы,

Ёлюб, бирге кьалдыла
Ичинде ол кьаланы...

Ол кьаланы эшигин
Бир киши ачалмады.
Ол энтда да ма алай
Ачылмайын турады.

Энди биз да былайда
Эшиклерин хапарны
Этейик, эшигинлей
Ала джатхан кьаланы.

Ой, Бузджигит, Зулихат,
Джюрегими джарасы!
Сизге джылай кьалгъанды
Тюзлюкню чал анасы.

Тауну халкъы да билсин
Ачы хапарыгъызыны.
Зулмуну тубанында
Бергенсиз джаныгъызыны.

Сюймекликни ёчюлмез
Оту турур жанганлай,
Сизни джюреклеригиз
Ол отча, джарытханлай

Турурла кечелени
Бу кьарангы дуняда.
Казим джарлы тилинде
Джазгъанд хапарын андан.

1910 — 1917

1. Бузджигитни атасы кьаллай адам болгъанды, джашын неге, кьаллай адам болургъа юретгенди?

2. Бузджигит бла Зулихат насыбларын бир нек эталмадыла?

Акъбайланы
Исмаил
(1877—1938)



Акъбайланы Якъубну джашы Исмаил 1877 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Ол къарачай литератураны аллын башлагъанланы бириди, халкъгъа билим джайуу бла уа Исмаил кесини заманында эм къб этгенлени бирине саналады.

Исмаил джарлы юйдегиде туумаса да, гитчеликден огъуна урунуу бек суйгенди. Джууугъу-тенги болсун, башха адам болсун, инджилгенге къуру да болушлукъ излегенлей тургъанды.

Исмаил Басханда муслиманча окъуб, афендилик алыб келсе да, ол афендиликге башха тюрлю къарагъанды. Огъары Тебердиде афенди болгъан джылларында ары дери афендиле кеслерине табыча джюрюте тургъан талай осал адетни тохтатханды. Ары дери афендиле кеслерине алыучу ёлю джабыуну Исмаил тохтатханды, керексиз къб схат, аш бериуню ол тохтатханды. Башха афендиле аны алай этгенин бир да онгсунмагъандыла. Урунган халкъ а анга разы болгъанды.

Адамла андан акъыл соруб тургъан—Исмаил аллай адам болгъанды. Ол тиширууну унукъдуруугъа къаршчы баргъанды, байдды, джарлыды демей, кимге да тенглик, тюзлюк излегенди.

Исмаилны элде джюрюген аты Чокуна болгъанды, ол себебден тебердичиле анга бюгюн да Чокуна-афенди дейдиле.

Исмаилны джашауда баш сагъышы халкъгъа джарыкълыкъ джайуу болгъанды, ол заманлада уа ана тилде джазма да болмагъанды. Ол себебден Исмаил 1914 джыл, афендиликни къоюб, ана тилде китаб чыгъарыр иннетде ишлейди. 1916 джыл Исмаил Тбилисиде «Ана тили» деген китабны чыгъарады. Кесини ана тилинде биринчи китабны чыгъаргъан адамны аты ёмюрде да унутуллукъ тюлдю. Исмаил китабына кесини талай назмусун, Крыловну басняларындан кёчюргенлерин да къошады.

Исмаил, поэт, просветитель, суратчы Кърымшаухалланы Ис-
лам, уллу тегей поэт Коста Хетагур улу, айтылгъан суратчы Н. А.
Ярошенко къысха шагърей болгъандыла. Ярошенко Исмаилны су-
ратын да салгъанды, алай ол сурат бусагъатда къайда болгъаны
белгили тюлдю.

Октябрь революциядан сора Исмаил Огъары Тебердиде эмда
Теберди шахарда юйлерин кеси разылыгъы бла къралгъа берген-
ди. 1942 джылдан башлаб, Исмаил ана тилде чыкыгъан газетлени
редакцияларында, китаб издательстволада ишлейди. 1924 джыл
«Ана тил» деген азбука китабын чыгъарады. 1926 джылда аны
«Орус тилден къарачайчагъа тылмач китабы» чыгады. Ол китаб-
ла кеслерини заманларына бек керекли, бек магъаналы, бек
хайырлы китабла боладыла.

«Нёгерлик». Исмаил, бу назмусунда энчиликни заранын айта,
биригиб, бир ишетде ишлеуню барына да бирча хайырын кёргоз-
теди. Талай адам биригиб, бирге ишлеу колхозла къуралууну ал-
лы бла 1920 джыллада болгъанды. Тюрлю-тюрлю джорукъда бир-
ге ишлеуге ол заманда ТОЗ (товарищество по совместной обра-
ботке земли), дегендиле. «Нёгерлик» деген назмуда ол кёзюнюю
юсюнден джазылады.

«Оракъ бла чёгюч». Исмаил бу назмусунда эл мюлк бла
промышленность биригиб ишлериклерини юсюнден джазады.
Оракъ бла чёгюч бир болсала, ала джашаугъа не боллукъларын
айтады. 1920 джыллада партия бла правительство шахар бла
элни бирикдириуде уллу иш бардыргъандыла. Къарачайны тау
эллеринде ол заманлада промышленность болмаса да, Исмаил
бютеу къралда промышленностну юсюнден джазады, тауулагъа
да промышленность амалсыз керекли болгъанын билдиреди.

«Сакъла, кесме!». Акъбай улу Кавказны сейирлик табигъа-
тына уллу багъа бергенди. Эллеге джууукъ джерледе, ёзен ичледе.
таулада субай ёсген наратланы, къайынланы межам ишлеуге, баш-
ха затлагъа да кесиб баргъанларын кёрюб, бек къыйналгъанды.
Чегетлени сакълагъыз, ала, айбатлыкъдан сора да, адамлагъа сау-
лукъ бердиле, деб ол юретгенлей, айтханлай тургъанды Аны бла
да къалмай, «Сакъла, кесме!» деген назмуну джазгъанды.

Исмаил чегетлени сакълауну хар адамгъа борчха санайды, че-
гетле учсуз-къыйырсыз болсала да, дагъыда керекли джерлеге те-
рек орнатыргъа керекди, дейди.

НЕГЕРЛИК.

Бек мыдахды Ажгерий,
Къолу, аягъы тутмайды:
Джокъду аны ёгюзю,
Къаладжюк, урлукъ табмайды.

Тынгысызды Бекмырза:
Урлукъчугъу бар эди,
Къаладжюксюз, ёгюксюз
Сабан сюрге болмайды.

Ёгюз бар эд Алийде,
Қъууанмайды ол да анга
Қъаладжюксюз, урлукъсуз
Қъалай чыкъсын сабаннга?

Ючюсю да ныгышда
Бир-бирлерин табыла,
Кенгеш этиб джарашыб,
Сабан нёгер болдула.

Қъарыуларын бир этиб,
Сабан сюрюб башлалла,
Сюрюб бошаб, сабаннга
Урлук чачыб бошалла.

Нёгерликни хайырын
Ала ариу билдиле,
Бир-бирине къарашыб,
Қъууанч болуб кюлдюле.

ЧЁГЮЧ БЛА ОРАКЪ.

О р а к ъ:

— Чёгюч, джолдаш, къарна-
шым!
Биз джашайыкъ джанаша.
Колхоз сабан битдириб,
Мен оргъандан сен да аша.
Шохлугъубуз арада
Қъурч бедеклей бегисин.
Аны кёрюб, джаулану
Джюреклерни эрисин.

Ч ё г ю ч:

— Оракъ, джолдаш, тас болмаз
Этген затынг меннге атаб.
Қъараб турмам къайтармай,
Сен этгенден мен ашаб.
Арабызда шохлукъну
Тамам кючлю бегитиб,
Тас этербиз джаулану,
Джазгы къарлай эритиб.

О р а к ъ:

— Байла, бийле джашау
табыб
Бизге къарыу бермелле,
Къыйынлыкъда тутдула,
Адам кибик кёрмелле.
Арабызны айырыб,
Бирикмезча кенг этиб,
Бизни джегиб турдула,
Хайуанлагъа тенг этиб.

Ч ё г ю ч:

— Кече, кюндюз тохтаусуз
Байгъа, бийге урунуб,
Залимликни тюрюнде
Мугур болуб, унугъуб,
Кёб заманны ичинде
Биз джашадыкъ къыйналыб,
Алдаучула сёзюне
Джахилликден ийнаныб.

О р а к ъ:

— Қъулач бойнун табынны
Бугъа кибик семиртдик,
Этибизни ашатыб,
Сюеклерин кемиртдик.

Ч ё г ю ч:

— Джокъ эд бизни кючюбюз
Къаршчы дауур этерге,
Къолларындан къутулуб,
Башха джары кетерге.
Ленин устаз джолунда
Бирлешиуню кючюнден,
Чёгюч, оракъ тайдырды
Залимликни юсюнден.
Къуш суратны тайдырыб,
Кърал тамгъа болгъанбыз,
Хукматны къолгъа алыб,
Диктатура салгъанбыз.

О р а к ь:

— Эски джашау, эски адет,
Сизден узакъ къачханбыз.
Социализм джолунда
Джангы джашау ачханбыз.
Оракъ-колхоз джыйыннга
Чёгюч — Союз бирлешиб,
Кърал мюлкню ёсдюрю
Бир акъылда кюрешиб.

Ч е г ю ч:

— Устазыбыз Ленинин
Политика джолунда
Къатдырылган бедегим,
Бек бегибди орнуида.
Чюйюрюлмез, майрышмаз,
Тийген джерин кенг созар.
Мюлк ёсдюрюю ишинде
Къралладан алгъа озар.

О р а к ь:

Бешджыллыкъны планын
Толтурурбуз кюрешиб,
Социализм къуарарбыз
Экибиз да бирлешиб.
Социалист эришиу
Тириликни табдырыр,
Мюлкюбюзню ёсюмю
Дженгил алгъа чабдырыр.

Ч ё г ю ч:

— Хар керекли иш сауут
Менден санга терк джетер,
Къыйын, ауур ишлени
Башын санга тынч этер.
Тёрт бюгюлюб иш этиб
Къынгырланган санынга,
Ауурлукъну тайдырыб,
Тынчлыкъ берир джанынга.

О р а к ь:

Сен да, мен да бирликде
Джангы джашау къуарарбыз.
Хакъ ашаучу табынны
Дуния юсюнден къууарбыз.
Капиталны ууатыб
Хукматны алырбыз.
Сау дунияны башына
Совет власть салырбыз.

Ч ё г ю ч:

— Ол заманда хар миллет
Къарнашланыр, бирлешир,
Хар не тукъум иште да
Бир муратха келишир.
Сау дуниягъа арада
Кърал тамгъа болурбуз,
Андан сора тынчайыб,
Сен да, мен да солурбуз.

1. «Оракъ бла чёгюч» деб, поэт назмусуна алай нек атагъанды?
2. Оракъ бла чёгюч бир-бирине не айтадыла?
3. Эски джашаугъа назмуда къалай къаралады?
4. Къуш суратны тайдырыб,
Кърал тамгъа болгъанбыз», —
деген тизгинлени магъанасын къалай ангылагъаныгъызны айтыгъыз.
5. Назмуну рольла бла окъугъуз.

САКЪЛА, КЕСМЕ!

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, ёсдюрюрге, сакъ болгъа!
Сакъла кесме джаш агъачны, чапракълансын, суююнсюн,
Сакъла, кесме, суйген джуртунг джалан болмай, кийинсин.
Сакъла, кесме, джел ургъанда шууулдасын, сайлансын,

Ананг Қавказ, ёлю болмай, сауға ушасын, джанлансын.
Сакъла, кесме, тюблеринден сууукъ, салкъын жел келсин,
Ортасында кюн таякъла джарыкъ берсин, нюр берсин.
Сакъла, кесме, хар бутакъда бир къанатлы джырласын,
Сакъла, кесме, салкъынында арыгъан ишчи тынчайсын.

1. Хар тизгинни аллында «Сакъла, кесме» деб айтылгъаны назмуда нени чертеди?

2. Терек баччаланы, чегетлени адамланы джашауунда къаллай магъанасы барды?

3. Сиз джашагъан джерледе терек орнатуугъа сиз къалай къатышасыз?

КЪАРАЧАЙ СОВЕТ ЛИТЕРАТУРАНЫ КЪУРАЛЫУУ

20-чы ДЖЫЛЛАНЫ ЛИТЕРАТУРАСЫ (1917—1929).

Сюйюнчланы А.

1917 джыл Уллу Октябрь социалист революция Россияны бютеу халкъларына азатлыкъ бергенди, мюлкге, джюрге иелик этерге буюргъанды. 1918 джыл 12 (25) январда Советлени бютеуроссия съездинде алыннган «Урунган эмда унукъдурулган халкъны декларациясы» деген документде: «Совет Россия Республика башына бош миллетлени башына бош союзуну тамалында совет миллет республикаланы федерациясыча къуралады», — деб джазылгъанды.

Коммунист партияны, уллу орус халкъны болушлугъу бла Къарачайны урунганлары эркинлик, тенглик табхандыла.

Север Кавказда миллет-кърал автономияла къурау ишле 1920 джыл Тау Автоном Совет Социалист Республика къуралгъандан башланадыла. Ол республикагъа миллет округ болуб киргенди Къарачай.

Къарачай халкъны автономиясын къурауда В. И. Ленин улду къайгъыргъанды. 1920 джыл 14 октябрда партияны АК-ни Политбюросу Наркомнацны келечиси Алийланы Умарны Север Кавказда, энчи алыб айтсакъ, Къарачайда экономика, политика болумну юсюнден докладына къарагъанды. Докладдан сора да В. И. Ленинге Алий улу записка джазгъанды. В. И. Ленин, аны окъуб, быллай резолюция салгъанды: «Тов. Каменскому. «По-моему, надо тотчас послать копию тов. Сталину для бюро ЦК на Кавказе, а этот оригинал перешлите тов. Крестинскому. Ответьте мне также несколько слов по существу доклада. 18/X Ленин.»¹

¹ Ленин о Доне и Северном Кавказе. Сборник документов и материалов. Ростов-на-Дону, 1967, стр. 258.

Ленинни айтханыны къарачай халкъгъа джерле кесиб бериуде, анга автономия къурауда уллу магъанасы болгъанды. Къарачайлыланы оруслула, черкесле, абазала, ногъайлыла бла эртдеден бери да хоншу джашагъанларын эсге ала, ВЦИК 1922 джыл 12 январда чыгъаргъан декретге кёре, бирлешген Къарачай-Черкес автоном область къуралгъанды.

Миллет автономия къурауну тау халкъланы экономика, политика эмда культура ёсюмуне, миллет шохлукъну андан ары да бегитиуге уллу магъанасы болгъанды.

Ленинни къралда хар миллетге тенглик джашау ачаргъа дегени бизни къралда бардырылады. 1922 джыл 30 декабрда СССР-ни къуралгъаны бютеу совет халкъланы кърнашлыкъ, шохлукъ биригиюн кёргозеди. Алгъын унукъгъан, культура джаны бла артха кългъан миллетлеге Совет власть бизни къралда окъуугъа, илмугъа кенг джол ачханды, аланы культураларын ёсдюрюча амалланы этгенди.

Коммунист партияны миллет политикасында баш борчланы бири, артха кългъан халкъланы окъуу-билим, культура-техника джанындан ёсдюрюб, алгъа кетген орта Россияны джетерча этиу ёди.

1921 джыл Коммунист партияны X съезди миллет районлада прессаны, театры, клуб ишни, культура-джарыкълыкъ учреждениелени ана тилде ёсдюрюрге, ол джерледе джашагъанладан уста кадрла хазырлар ючюн окъуу-билим, техника усталыкъ берген курсланы, школланы аслам ачаргъа оноу этгенди.

Къарачай-Черкесияда, Совет власты ал кюнлеринден башлаб, бизни къралны башха джерлериндеча, урунганланы арасында культураны, окъуу бериуню терк бардырыу ишле дженгил ёсгендиле.

Артха кългъан миллетлени экономика, политика, культура дараджаларын кёлтюрю ючюн, ана тилни хайырландырыргъа керкелсин чертгендиле.

Культура революцияны джашауда бардырыуда Совет власты эм ал ишлерини бири ана тилде джазма чыгъарыу, школа ачыу болгъанды.

20-чы джылланы аллында араб харифлени тамалында къарачай алфавит къуралгъанды, алай а ол кыйын болгъаны себебли, 1926 джыл къарачайлыла латин алфавитге кёчедиле, 1938 джылдан бери уа орус графика бла хайырланадыла.

Джыйырманчы джылланы аллында къарачайлыла бла черкесле миллет басма къурагъандыла. 1923 джыл Акъбайланы Исмаил джарашдыргъан биринчи къарачай букварь чыккъгъанды.

1924 джылда Алилланы Умарны «Джангы къарачай-малкъар элибле» деген китабы, Табулланы Татлустанны «Азбука», Акъ-

байланы Исмаилны «Ана тил» китаблары, дагъыда башхала басмаланадыла.

1920 джылны переписинде санлагъа кёре, Къарачайда къаратаныгъан адамланы саны 6,7 проц, Черкесияда 4,3 проц. болгъанды. Джыл сайын окъуусузлукъну кырутууда школла ачылыб, окъугъанланы саны ёсуб, таулула уллу джеттишимле этедиле.

1930 джыл Алийланы Умарны «Къарачай-малкъар грамматикасы» чыгады. Школланы ачылулары бла бирге, газет, литература чыгъарыу ёседи. 1922 джылдан Баталлашинскеден (Черкесск) «Горская беднота» деген газет чыгады. Орус тилде басмаланган материалла бла бирге къарачайча джазылгъанла да чыкыгъандыла.

1924 джыл 19 октябрда къарачай тилде «Таулу джашау» газетни биринчи номери басмаланады. Ана тилде газет чыкыгъанына къарачайлыла уллу разылыкъ бла тубейдиле. Газетге джазылгъанланы саны ёседи. Кюсеб тургъан басма тилни кыуанч болуб окъуйдула.

Газетни чыкыгъаны бла къарачай литератураны туугъаны тенг болады.

Ол кёзюуден башлаб, газетни бетлеринде къарачай джазыучуланы Къаракетланы Иссаны, Акъбайланы Исмаилны, Хубийланы Исламны статьялары, назмулары басмаланадыла. Биджи улу Асхатны 1926 джыл «Билим» деген китабы, Алийланы Умарны 1929 джыл «Бирликде тирилик» деген окъуу китабы джазылгъандыла. Акъбайланы Исмаилны «Тылмач» деген орус-къарачай сезлюгю 1926 джыл басмаланганды.

Къарачай литератураны башлагъанланы бири Къаракетланы Иссады. Биринчи къарачай совет поэт Къаракетланы Исса кавказ тау халкъланы ичинден чыкыгъан поэтлени биринчи кыаумларынданды. Къарачайлылагъа аны магъанасы, къабартылылагъа Шогенцукъ улу Алийча, адыгейлилеге Кераш улу Темботча, алай багъалыды.

Къаракет улу къарачай-малкъар тилде биринчи назму китабы — «Джангы джырланы» 1924 джыл Москвада чыгъаргъанды.

Алай бла къарачай совет поэзияны тамалына биринчи къадау ташны салыб, кесини ызындан келгенлеге джол ачханды, иннет байлыкъны, къарачай тилде назму джорукъланы кёргюзгенди...

Иссаны ызындан талай джылдан къарачай поэзиягъа фахмулу поэт Ертенланы Азрет киреди. Аны «Джангы джырла» (1927 джыл), «Эркинликни джилтинлери» (1929 джыл) китаблары чыгадыла.

1920—1930 джыллада газетледе, журналлада Хубийланы Исламны, Алийланы Умарны, Боташланы Абидатны, Байкъулланы Даутну, Бостанланы Хасанны, Батчаланы Абдул-Керимни назму-

лары, хапарлары, фельетонлары, дагыда аны киби́к чыгъармалары басмаланадыла.

Къарачайда халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Джанибекланы Аппа жангы джырла этедиле.

Тематика джанындан къарачай авторла Уллу Октябрь, В. И. Ленинни образы, Къызыл Аскер, къарачай халкъны революциягъа дери бла Совет власть келгенли джашауу, социализм къурау, муслиман динни халкъгъа заранын айгъакълау, таулу тиширыуну болуму, окъуугъа-билимге чакъырыу, дагыда аны киби́к темалагъа кёб эс бёледиле.

Къарачай литературада бу жанрла ёседиле: назму, джыр, поэма, хапар, повесть, литература критика. Къарачай литература къуралады.

Къарачай совет литератураны туугъанына, аны аякъ юсюне миннгенине аууз халкъ творчество бла бирге орус классика литература уллу болушлукъ этедиле.

Къарачай поэгле бла джазыучула орус тилден кёб тюрю жанрлы чыгъармаланы кёчюредиле. Биринчи кёчюргенлени ичинде Къаракетланы Иссаны «Интернационал», «Смело, товарищи, в ногу» дегенча, революцион джырланы мадарсыз уллу магъанасы барды. Орус литературадан А. С. Пушкинни Исса «Узник», «Тучи» назмуларын; Ёртенланы Азрет бла Байкъулланы Даут назмуларын, поэмаларын, Биджиланы Асхат «Гробовщик», «Выстрел» хапарларын кёчюргендиле. М. Ю. Лермонтовдан Биджиланы Асхат «Демонну» кесеклерин, Къаракетланы Исса «Поэтни ёлгенине» деген назмуланы алаамат кёчюрюб, къарачай окъуучулагъа сьюдюргендиле. Дагыда И. А. Крыловну «Лебедь, Рак и Щука», «Ворона и Лисица», «Прохожие и собаки» деген басняларын сейирлик кёчюргенди Асхат. М. Горькийден кёчюргенлери «Песня о Буревестнике», «Песня о соколе» къарачай литературагъа ашхы саугъа болгъандыла.

Дмитрий Мамин-Сибирякны «Акъбоз ат» деген хапарын Хасанланы Алий 1928 джыл орусчадан бек таб кёчюргенди.

Лев Толстойну «Кавказский пленник», Антон Чеховну «Каштанка», дагыда башха чыгъармалары ана тилде школ китаблада чыгъыб тургъандыла. Алчы орус литератураны халкъгъа джайыудан сора да аны ана тилде чыкыгъаны къарачай джазыучулагъа иннет, тема, жанр усталыкъ джанындан хайырлы болгъанды. Къарачай литература жангы орус революцион совет литературадан юреннгенди. Башында айтылгъаныча, къарачай литература, Октябрь революцияны кючюнден Совет властын ал джылларында тууб, 1920 джылланы аягъына аякъ юсюне миннгенди.

Бурун джазмасы болмагъан тилде культура ёсдюрюуде быллай ашхы атламла керти да жангыз бизни Совет къралда чыгъаргъа боллукъ эдиле.

ЛИТЕРАТУРАНЫ ЛЕНИНЧИ ПАРТИЯЛЫКЪ ПРИНЦИПИ.

Сүйюнчланы А.

Джангы социалист литератураны теориялыкъ темасын В. И. Ленин салгъанды. Аны быллай ишлеринде кёрюрге боллукъду: «Партийная организация и партийная литература» (1905 джыл), «О пролетарской культуре» деген резолюцияны проектинде (1920), Октябрь революцияны биринчи джылларында чыкгъан ишлеринде.

Литература иш «бютеу пролетар ишни бир кесеги» болургъа тыйыншлыды, дегенди В. И. Ленин. «Джамагъатны ичинде джашаб, джамагъатдан тышында къалыргъа боллукъ тюлдю», — дегенди ол. Джазыучу, джамагъатны алчы кючлери бла байламлы болуб, ол къадар аны иннети ючюн кюреширге керекди. Иннет сауутду литература. Джазыучуну партиялыкъ неди десегиз — ол ишти классны идеологиясын ангылауду, социализмни идеяларына джакълыкъ этиудю, халкъны суююдю, анга къуллукъ этиудю, бютеу ишинг бла халкъ кёбчюлюкню революцион кюрешине, хорламына болушууду. Революцион пролетариатны башчысына — аны партиясына джазыучуну таймаз позициясы, къарамы — аны партиялыкъын танытады.

Къралны социал прогрессге элтген халкъды. Джазыучу, халкъныкъы болса, къралны джашауунда урунганланы магъанасын тюз ангылайды.

Большевиклени партиясы, В. И. Ленин литературагъа уллу эс бёлгендиле: литература кючлю иннет сауутду. Партиялыкъ басманы ишинде литература ишле танг орун алгъандыла. Большевикле-критикле В. Воровский, С. Киров, А. Луначарский, дагъыда башхала, литератураны партиялыкъ марксист принципине таяна, социалист литератураны джорукъларын джарашдыргъандыла, аны джаулары бла кюрешгендиле.

В. И. ЛЕНИН ПРОЛЕТАР КУЛЬТУРАНЫ ЮСЮНДЕН.

Сүйюнчланы А.

В. И. Ленин джаш совет литератураны ёсюмюне эс бёлгенлей тургъанды. Аны Совет властны ал джылларында джазгъан статьялары, докладлары, письмолары литератураны ёсюмюн халкъ кёбчюлюкню джашауу бла байламлы болурча бурургъа излегенди. «...хар къуру да кёз аллыбызда ишчиле бла эллилени тутаргъа керекбиз биз. Ала ючюн деб, иелик этерге, тергерге юренир-

ге керекбиз биз. Ол зат искусство бла культурагъа да барады»¹, — дегенди В. И. Ленин Клара Цеткин бла ушагъында.

Социализмде искусство къалай болургъа керекди? Ленинни муратына кёре, революцияны этген, дуняда биринчи социалист джамагъатны къурагъан ишчиле бла эллиле эм мийик искусствогъа тыйыншлыдыла: «Ала керти уллу искусствогъа эркинлик алгъандыла»². Классиклени чыгъармаларын басмалауну, библиотека-ла бла музейлени къурауну, эсгертмелени сакълауну, искусство бла бурунгулукъну затларын чекледен тышына джибермей тыйыуну юсюнден Совет къралны биринчи декретлери Ленинни оноуу бла болгъандыла.

Пролеткультчуланы вульгаризатор иннетлерин В. И. Ленин талай кере хыртха ургъанды. Ленин былай айтханды: «Адам улуну бютеу ёсююнде къуралгъан культураны сынгар кесгин билиуу бла, сынгар аны тюрлендириуу бла боллукъду пролетар культураны ишлерге»³.

Бу муратны революцияны вожду 1920 джыл октябрда ВЛКСМ-ни ючюнчю съездинде да айтханды. Ол сёзю тамалына пролеткультланы I Бютеуроссия съездини «О пролетарской культуре» деген резолюциясыны проекти салынганды.

Ленин айтханнга кёре, социалист искусствону иннет тамалы — пролетариатны идеологиясы — марксизм болургъа керекди. Культура бла искусствогъа пролетариат бла Коммунист партия башчылыкъ этерге тыйыншлыдыла. Культураны бютеу организациялары, учреждениелери партияны башчылыкъы бла ишлерге керекдиле, кеслерин Совет властха, Совет къралгъа къаршычы салыргъа излемей.

Бурунгу культураны джетишимлерин атмай, хайырландырыргъа кереклисин чертгенди.

СОЦИАЛИСТ РЕАЛИЗМНИ МЕТОДУНУ БАШ ШАРТЛАРЫ.

Сюйюнчланы А.

Социалист реализмни литературасыны баш шартлары Максим Горькийни, Александр Серафимовични, дагъыда алача пролетар джазыучуланы революциягъа дериги творчестволарында да кёрюнгенди. Ала джашауну тюз суратлагъандыла, къалай бар-

¹ «В. И. Ленин о литературе и искусстве». М., Художественная литература», 1969, 664 бет.

² А н д а, 665—666 бетле.

³ В. И. Ленин. ЧТДж., 41 том, 304 бет.

гъанын, къалай барлыгъын сезгендиле, историялыкъ перспективаны кѣргюзгендиле.

Артыкъ да бек Максим Горькийни чыгъармаларында джангы типли характерле, пролетариатны революцион къозгъалыуу, эркинлик ючюн класс кюреш айтылгъанды. Аланы иннетлери социалист джамагъат болгъанды. Ала патчахлыкъны къоратыргъа, унугъууну къурутургъа чакъыргъандыла халкъны.

Аланы творчестволарында адамланы алда боллукъ джарыкъ джашауларына ийнам уллуду, таукеллик толуду. Ол джазыучула, чыгъармалары бла къалмай, джамагъат ишлери бла революцияны хорламына, социализмни къураугъа болушхандыла. Социалист реализм джангыра, ёсе баргъан литература джорукъду. Дуния литератураны ёсюмюнде адам улуну эс ангысына керти джангылыкъ къошхан, аны классикалыкъ искусствосун бай этген, учундургъан джорукъду.

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ БИРИНЧИ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ.

Сюйюнчланы А.

1925 джыл 18 июнда РКП(б)-ни Ара Комитети «О политике партии в области художественной литературы» деген резолюцияны чыгъаргъанды. Ол бегим излеген: бир революцион платформа болгъан революцион литератураны къауумларын бирлешдириу, ишчи эмда элли джазыучулары бирикдириу, коммунизмни бегитиу, искусствода буржуй идеологияны тутханла бла кюрештиу. Аны бла бирча партия совет республикалада миллет литератураланы амалсыз ёсдюруге эс бѣлгенди. Джангы адамны ангысын социалист иннетде ёсдюруге джангы иземле, суратлау форма-ла, стилле болурун излегенди. Джаш совет литератураны аякъ юсюне салыуда А. Серафимович, Д. Фурманов, Д. Бедный, А. Фадеев, дагъыда ала кибик джазыучула-коммунистле партияны ышаннгылы болушчулары эдиле. Литература джашаугъа фахмулу критикни, публицистни, окъууну биринчи халкъ комиссары А. В. Луначарскийни уллу къыйыны киргенди. Джазыучулары алгъыннгы гитче, тюрлю-тюрлю организациялары чачылыб, РАПП (Российская ассоциация пролетарских писателей) къуралгъанды.

Къарачай джазыучулары биринчи литература кружоклары «Таулу джашау» газетни редакциясында, школада болгъандыла.

1927 джыл 9 августда пролетар джазыучула бла поэтлени Къарачай-Черкес ассоциациясы къуралгъанды. Аны правлениеине Хубий улу Ислам, Боташланы Абидат, Дышек улу Магомет, Астеж улу Халил сайланадыла.

Областда ол миллет литератураны ёсюмюне джараулу биринчи творчество организация болады. Ана тилде литература бетле

къураб, газетде чыгъарады ол, джазычуланы джыйылыуларын бардырады, литературагъа юретиу мадарла этеди.

1928 джыл къарачай АПП къуралады. «Таулу джашауну» 1928 джыл 12 августла чыгъаргъан литература бетинде Къаракетланы Иссаны «Кавказ», «Унутулмасса» деген назмулары, Ёртенланы Азретни «Джалчыны сойгъаннга» деген айгъакълауу, М. Ю. Лермонтовну «Демон» поэмасындан Биджиланы Асхат кёчюрген бир кесеги басмалангандыла.

Къарачай АПП-ни быллай секциялары болгъандыла: поэзия — Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет; проза — Батчаланы Абдул-Керим; драматургия — Гебенланы Гемма бла Боташланы Абидат.

Къарачай АПП-ге онбеш джазыучу киргенди. Джазычуланы бу биригулерини чыгъармаланы сююуде, джангы китабла чыгъарыуда, джангы фахмулу тёлюню литературагъа тартыуда магъанасы болгъанды. Къарачай джазыучулагъа Север Кавказ край АПП бла аны органы «На подъеме» журнал болушлукъ этиб тургъандыла.

1928 джылда Дондагъы Ростовда Север Кавказны миллет джазычуларыны джыйылыууна Къарачай АПП-ни келечиси къошулгъанды. Миллет литератураланы юсюнден джазыучу Ставский доклад этгенди. «На подъеме» журналны 1928 джыл чыкыгъан тёртюню номеринде былай джазылыбды: «Миллет джазыучуну творчестволукъ борчуна миллетлени сынгар турмуш болумлары бла джашауларын суратлау, турмушну джазыу кириб къалмайды, аны бла бирге тегерекдеги джашау болум бирем-башха таулу киши бла таулу тиширыугъа къалай тийишгенине кёре, ала этген сагъышланы кёргюзгенча, экономика, политика, культура джаны бла миллет областланы бетин эмда джашауун тюрлендириб баргъан къурулушну кёргюзююню юсю бла да миллетни ёсюю тенденцияларын ачыкълау киреди».

Джангы башлагъан джазыучулагъа фольклорну хайырландырууну юсюнден да айтылгъанды анда. Ол ишни магъанасы теренди: фольклор тау халкълада алкъын джыйылмагъан эди, аны традициялары алкъын джазычуланы джюреклеринде эди.

СКАПП бла КъарАПП джыйырманчы джылланы аягъына, ишлери къарыусуз болуб, кючлерин тас этедиле. Кёчюрюю ишлени да баджаралмайдыла. Джазычуланы I Бютеусоюз съездине хазырланыу башланады.

ВКП(б)-ни АК-ни «Литература-суратлау» организацияланы тюрлендириуну юсюнден» 1932 джыл 23 апрелде алгъан бегими къарачай джазыучулагъа терен магъаналы болгъанды.

Джазычуланы I съездинден сора СССР-ни джазычуларыны Союзуну Къарачайда бёлюню къуралады. Ёсюмню джолунда джангы атламла этеди ана литература.

Къаракетланы Исса (1900—1942)



Къаракетланы Заурбекни джашы Исса биринчи къарачай совет поэтди.

Исса 1900 джылда Джэгетейде туугъанды. Анга сегиз джыл болгъанында, атасы ёлюб, ишни суйген анасыны къолунда ёсенди.

Алгъы бурун Исса медирседе окъугъанды, артда эл школгъа джюригенди.

Октябрь революцияны хорлагъаны бла таулагъа эркинлик келгенди. Совет Къарачайгъа биринчи кадрла хазырлагъан саягъатда къарачай джашланы, аланы ичниде Иссаны да, Москвагъа джибергендиле. Исса 1921—1924 джыллада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) окъугъанды.

КУТВ-да окъугъаны, марксист-ленинчи илмуланы билгени Иссаны дуня къарамын бегитиуде, аны не джаны бла фахмусун ачыкъларгъа онг бергенди.

Кеси назмула джазыб башлагъан фахмулу таулу Ата джуртну ара шахарында суратлау литератураны кёб окъуйду, литераторланы джыйылыуларына джюриюдю. Ол джыллада белгилли орус джазыучуланы М. Горькийни, В. Маяковскийни, С. Есенинни джазгъанларына улуу эс бёледди, таулу поэтле бла шохлукъ тутадды.

Исса партияны гимнин «Интернационалны», «Смело, товарищи, в ногу», башха революцион джырланы, улуу орус поэтлени джазгъанларындан (А. Пушкинден, М. Лермонтовдан) ана тилге кёчюргенди.

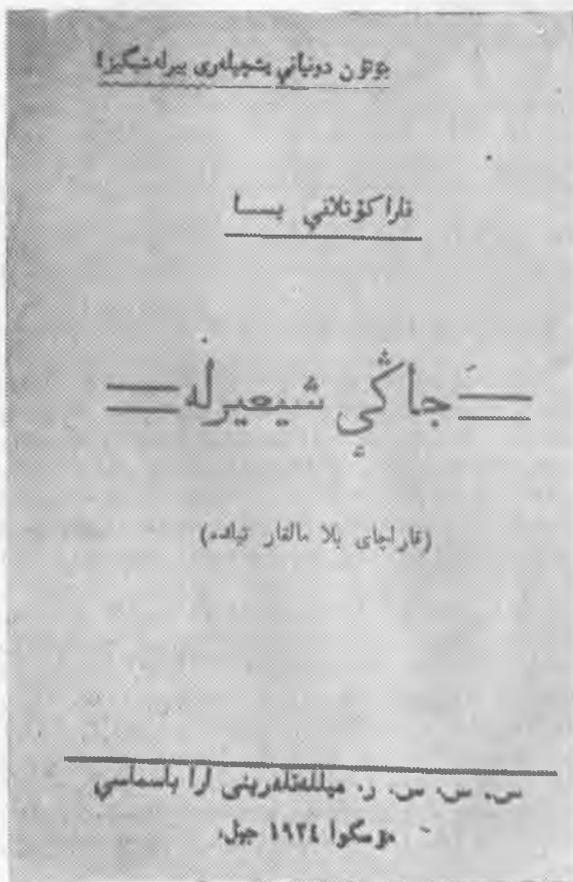
Джаш коммунистни, фахмулу таулуну революцион джырланы кёчюрюуде, орус классика поэзияны кёчюрюуде сынамы туугъан халкъыны фольклору бла бирге алапат поэтлик школ боладыла.

Бурун джамасы болмагъан,назму джорукълары бегимеген тилде назму джазыу тынч иш тюл эди.

Алай а таукел таулу, батыр коммунист джашауда ёмюрде да кесине сокъмакъ, тынч джол излемегенди.

Коммунист идеялыкъ, халкъгъа къуллукъ этиу тюзюнлей патриотлукъ, интернационалистлик иннети Иссаны ал атламларындан башлаб, ахыр кюнюне дери баш иши болуб къалгъандыла.

Дунияда эм сейирликлени бири китабды! Къарачай-малкъар халкъны историясында 1924 джылда биринчи назму китаб чыкъгъанды. Ол китаб бизни джуртубузну ара шахарында Москвада басмаланганды, орус типографияда, ана тилде чыкъгъанды. Ол китабны узакъ таулада алгъын сюрюучю болуб тургъан джаш джазгъанды.



Иссаны «Джангы шигирле» деген 1924 джыл Москвада чыкъгъан назму китабыны тышы.

Сёз Къаракетланы Иссаны «Джангы джырла» китабыны юсюнден барады. Кесини миллетине биринчи джыр китабны сау-гъагъа берген адамны аты ёмюрлюкге айтылыргъа тыйыншлы тюлмюдю? Алай а андан алгъа махтау бу эркинликни, бу сау-гъаны берген Октябрь революциягъа, урунганланы вожду В. И. Ленинге, уллу орус халкъгъа, багъалы Мосвагъа болургъа тыйыншлыды. «Не игилик да бизге Москваны юсюб бла келеди», — деб къарт таулула бошуна айтмайдыла.

Биринчи назму китаб джарыкълыкъны джолунда, къарангылыкъны хорлауда ал атлам болгъанды.

Исса, Университетни бошагъандан сора Къарачайгъа къайтыб, областда къуллукъ этгенди. Къарачай-Черкес областны Хумара округуну райисполкомуну председатели болуб тургъанды. Алай а окъургъа тырмашуу аны хар заманда джоругъу эди.

1930—34 джыллада Исса Тау эл мюлк институтда (Орджоникидзе шахар) зоотехния факультетде окъугъанды.

Ол кюнлени эсге тюшюре, Иссаны билимини юсюнден институтда студент тенги, къазауатчы джолдашы Николай Переведенцев былай айтады: «Эсимдеди, Совет властны, колхоз къурауну юсюнден арабызда дискуссияла болуучусу. Аллай кёзюуде хар къуру Иссаны джигитлиги, политиканы бизден эсе терен ангылагъаны сейирсиндириучен эди. Таулу эллини уланы, бизни биргебизге окъугъанлай, алай ангылы болгъаны керти да сейирсиндирирча эди.»

Окъуса, ишлесе да керти поэт поэзияны кючлю иннет сауут болгъанын билгенди.

Аны экинчи назму китабы «Революцион джырла» 1931 джыл Нарсанада басмаланнганды. Бу китаб да идея-суратлау джетимшлери бла къарачай литературада уллу орун алады.

Китабны ич магъанасын аны аты да кёргюзюб турады.

1936 джыл Микоян-Шахарда къарачай совет джазыучуланы «Альманахы» басмаланнганды. Къаракетланы И., Аппаланы Х., Ёртенланы А., Биджиланы А., Батчаланы А-К., Байкъулланы Д., Бостанланы Х., Боташланы А. ол альманахны авторлары эдиле.

Поэт орус классиклени быллай чыгъармаларын кёчюргенди: Пушкинден «Узник» («Бугъоуланнган»), «Туча» («Булут»), «Цыгане», («Чыганлыла» поэмадан кесекле), Лермонтовдан «На смерть поэта» («Поэтни ёлгенине»).

Исса бу чыгъармаланы уста кёчюргенди. Ана тилде джазылгъанча, алай сейирликдиле ала.

Къаракетланы Иссаны кесини бёлек чыгъармасы орус тилде басмаланнганды: «Песня батрака» («Кулак бла джалчы», 1929 дж.), «Невеста» (1934 дж.), «Кавказ» (1939 дж.).

Къаракет улу Исса институтну бошагъандан сора, Учкулан райисполкомну председатели болуб, социализм къурауну къызыу кёзююнде ишлегенди, партия бла правительствону иннетин тау элдеде джашауда бардыргъанланы бири болгъанды. Ол округ,

район, область Советлеге депутатха сайланьб тургъанды. Уллу Ата джурт къазауатны аллында Исса кесини экинчи усталыгы бла зоотехник болуб ишлегенди.

1941 джыл бизни социалист къралгъа фашист Германия чаб-ханьында, поэтни джюреги тѳзмегенди.

Ол кеси разылыгы бла къазауатха кетгенди. Исса бир бѳлек къарачайлы бла бирге, махтаулу генерал Лев Михайлович Доватор командирлик этген Къызыл Байракълы гвардиячы атлы корпусда солдат болуб, фашистле бла уруш этгенди.

1941 дж. Смоленск областны джеринде къаты урушлада, Исса джигитлик этиб, 17 гитлерчини да къырыб, ѳлгенди.

Исса ѳлгенден сора Къызыл Джулдуз орден бла саугъаланганды. Аны аты эскадронну списогунда ѳмюрлюкге айтылыб тургъа джазылгъанды.

Поэт фронтда да назмула этгенди, джырла джырлагъанды. Тынгылагъан аскерчи тенглери бюгюн да айтадыла, алай а ол джазгъанлары табылмайдыла.

Къаракетланы Иссаны «Сайламалары» деген китабы 1960 джыл чыкыгъанды.

Иссаны эртдеден таныгъан, аны бла фронтда болгъан, белгили доворчуланы бири, гвардияны подполковниги Акъбайланы Магоммет поэтни «Сайламалары» деген китабы ал сѳзонде былай джазады: «Иссаны джетген кюнде Джуртну сакълауда этген джигитлиги бизни совет джаш тѳлюге ѳмюрлюкге юлгюдю.

Фахмулу поэтни назмулары, джырлары джаш тѳлюню хар заманда да Коммунист партияны, Совет властны, Джуртну сюерге, аланы сакълар ючюн хар заманда хазыр болургъа, алгъа барыргъа, джигер болургъа учундуруб турлукъдула».

Поэтни биографиясы бла творчествосунда бирликни кѳргюзген, байламлы заглагъа таяна, «Поэт-гражданин» деген айтыуну магъанасын ачыклагъыз, ол темагъа сочинение джазыгъыз.

ПОЭТНИ ЛИРИКАСЫ.

Къаракетланы Иссаны лирикасыны къарачай халкъны культу-расыны историясында уллу магъанасы барды. Ана тилде биринчи назму китабы («Джангы джырла», Москва, 1924 джыл) чыгъаргъанды Исса. Ол къарачай джазма литератураны тамалын салыб башлагъанланы бириди. Къаракет улу 1922 джылдан джазыб башлагъанды. Авторну экинчи китабы «Революцион джырла» 1931 джыл Нарсанада басмаланганды. Поэт В. И. Ленинни, Октябрь революцияны, къралда индустриализацияны, эл мюлкню, джарыкълыкны, туугъан джерини юсюнден, д. а. к. темалагъа кесини сейирлик назмуларын джазгъанды.

QARAKÖTLANŲ ISSA
REVOLYSION
ÇYRLA



КИСЛОВОДСК
1931 г.

Къаракетланы Иссаны «Революцион джырла»
деген китабыны тышы.

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯНЫ ТЕМАСЫ.

Бизни совет къралда социалист революцияны уллу магъанасын туугъан халкъына ангылатыр ючюн, ол талай назму джазгъанды. Сёз ючюн, «Хар къралда чанчылыр», «Хар къралда этерге». Эки назмуда да Октябрь революция миллетлеге берген эркинлик суратланады. «Хар къралда этерге» деген назмуну алыб къарайыкъ. Тар ёзенледе урунганланы кыйын джашауларын кёребиз. Байла, бийле революциягъа дери къарангы халкъны унукъдуруб тургъандыла.

Джашай эдик элдеде,
Мюрзеу битмез джерледе,
Башы ачыкъ гёзенде,
Ташлы, агъачлы ёзенде.

Джалчы, малчы биз болуб,
Байгъа, бийге мюлк этиб,
Ишибизни татуу
Себебсиз болуб кетиб.

Поэт назмуну экинчи кесегинде эски болум бла тенгleshдириб джангы джашауну, Совет власть берген эркинликни, тенгликни айтады.

Кёлтюрейик мюлклени,
Бирикген кючню салыб,
Урунайыкъ, ишлейик,
Пайыбызны тенг алыб,

Аренд алгъан джерибиз
Табылады бошуна,
Эрикмейин чакъы тарт,
Бичен ишле кышынга.

Революцияны хорлагъаны символикалы кёрюнеди: «джерни къан джуугъанлай», «къарангы джашауну булутлары кёлтюрюлюб», «джарыкъ джулдуз туугъанды». Бурун окъумагъан таулулагъа школаны эшиклери кенг ачылгъандыла. Ауругъанланы энди афенди дууа суу бла бакъмайды, больницалада къарайдыла. Поэт Совет властны кючюнден табылган джетишимлени джакъларгъа урунганланы чакъырады. Ол былай айтады:

Не буруу да тыймайын,
Коммунагъа джетерге!

Октябрь революцияны иннети башха къраллагъа да джайылыб, урунган халкъла биригирле, капитализмни хорлаб, социализмни джолуна тюшерле деб поэт ийнаналды. Бу назмула джазылгъандан бери арадан алай кёб заман кетмесе да, урунганланы муратлары бла фахмулу поэтни сёзлери джашауда тола баргъанларына шагъатбыз: бусагъатда социализм къурагъан къралланы саны кёбден кёб болуб барады. «Оюм тенгизинде джюземе» деген назмуда иннет да бу тема бла аякълашыб келеди. Джазыучуну керти халал пролетар джюреги кёб затха сагъыш этеди. Ол сагъышланы бири восток къраллада алкъын капиталны боюнсахасыны тубюнде урунганланы инджилгенине къайгъы этеди.

Тауладан къанатсыз учуб ётеме,
Бу джуртладан кенгнге узакъ кетеме.
Бютеу шаркъ къраллагъа да кириб,
Андан оюм алгъан джерлеге джетеме.

Кёреме дагъыда терлеб, кюйюб,
Байла ючюн ишлеб, сан туйюб,
Бел тюзетмей ишлеб миллион ишчиле,
Солуусуз тохтаусуз ишлегенле.

Ахырында, урунган халкъ бу зорлукъладан чыгъар ючюн, социализмден башха мадар джокъду, деген оюм ачыкъланады.

В. И. ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН НАЗМУЛА.

Коммунист партияны къурагъан, урунганланы ёкюлю эмда башчысы В. И. Ленинге атаб, поэт «Хорладынг», «Унутмазбыз» деген назмуланы джазгъанды. Бу назмулада автор В. И. Ленинни джарыкъ сыфатын, ол билимин, кючюн, фахмусун халкъгъа аямай бергенин, аны окъуууну дуняда кетмезлик магъанасын кёргозеди.

«Партиясы — душман чачмазлыкъ тауду», деб Коммунист партияны онглу кючюн, бирикмеклигин суратлайды.

Ленин ёлгенди, осияты къалгъанды,
Ленинизм ёллюк тюлдо, сауду.
Аны бизге саугъа этиб къойгъанды,
Партиясы — душман чачмазлыкъ тауду.

Ленинни окъууу кёгет терек бла тенглешдириледи. Ол терекни тамырлары терендиле, алай демеклик, халкъ бла кючлю байламлыды. «Кёгетлери къраллагъа джайыла» деген сёзлери ленинизмни иши къалгъан башха халкълагъа да сингер деген магъананы бердиле. Алай бла Ленинни сыйлы образы, ёмюрледе да унутулмаз мураты, ишлери джер юсюнде джарыкъ бериб, джашауда тола барлыгъын кёребиз. Уллу Ленинни осиятларын совет халкъ толтурады, аны аты биргебизгеди, хорламдан хорламгъа элтеди. Ленинни туугъан къралы Совет Союз бусагъатда дунягъа эм белгили, алчы, бай къралды. Ленинчи Коммунист партия совет халкъны коммунизмге таукел алыб барады.

СОЦИАЛИЗМ КЪУРАУНУ ЮСЮНДЕН НАЗМУЛА.

Бу къауумгъа «Сельмаш завод», «Нефть анасы Бакугъа», «Сюрюючюню аузундан», «Колхоз джыр», «Колхозчуну джыры», д. а. к. назмуланы санаргъа боллукъду. Быладан биз эки назмуну, «Сельмаш завод» бла «Колхоз джырны» сюзейик.

Россияда революция хорлаб, ишчилени, эллилени къралы болду. Халкъны мюлкюне, рысхысына граждан къазауат салгъан джараланы багъа, къаджыкъмай урунуу бла биринчи совет кърал аякъ юсюне миниб, ишлеб башлады. 30-чу джыллада бизни джуртубузда индустриализацияны бардырыуну, эл мюлкде энчиликден коллективизациягъа кёчюню бек уллу магъанасы болгъанды. Ол ишледе Совет власть бурун кёбюсюне малчылыкъ бла юрешген таулулагъа таймаздан болушлукъ этгенлей тургъанды. Ростовда биринчи бешджыллыкъны планы бла эл мюлкге машинала чыгъаргъан уллу завод ишленгенди. Ол заводну ишлеуде ишчи халкъны джигитлиги, джигерлиги кёрюнгенди.

Джерге урунууда, джашауну тынч, иги этер ючюн техника база къурагъа Север Кавказда тау миллетлеге джууукъ ишленген заводну амалсыз джарарыгъы ачыкъды. Ол себебден поэт бу гигантха сейирсиниб, аны магъанасын таулулагъа ангылатыр ючюн, «Сельмаш завод» деген назмусун джазады. Назмуну аллында заводну тюшген джери — «шош чайкъалгъан сабыр Донну этеги, Къызыл Аскер къан бла сугъаргъан дангыл тюзю» деб суратлайды. Ызы бла эл мюлкню «къурч темирден къаласы» тохтаусуз ишлегени кёрюнеди.

Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
Тёше чёгюч урадыла пенча минг...
Темир къоллу, къурч кёкюрёк ишчиле,
Хар бириси барер ишни бишире.

Андан сора, элли бла завод сёлешгенча, аланы ушакълары джазылады. Деу заводну от джюреги теиб, ашыкъмай эллиге тюшондюрючха хапар айтады. Эллилени ауур ишлери дженгилленникди. Ат, ёгюз джекмегенлей, машинала сабан сюрлюкдюле. Будау орлукъдула, бичен чаллыкъдыла. Алай а машинала толу хайырланыр ючюн, эркин джюрюр ючюн, гитче энчи мюлклени ырджылары кетиб, джерле ара мюлкнюкю болургъа керекдиле. Ол себебден эллиле, аны магъанасын ангылаб, колхозлагъа кирирге тыйыншылдыла. Ара мюлк ёссе, ол къадар хайырлы иш боллукъду. Адамланы арасында тенглик болуб, джашауларын иги джанына тюрлендирликди. Ахырында, элли сагъыш этиб, ойланыб, энчи мюлкден ара мюлкню таблыгъын сайлайды. Назму 1929 джыл Къарачайда биринчи колхозла къуралгъан кёзюуде джазылгъанды. Аны эллилени ангыларын ёсдюрюуде магъанасы теренди.

Поэт «Колхоз джыр» деген назмуда урунганланы Ленинни байрагъына тюз болгъанларын, бирикмекликлерин кёрдюезди.

Партияны башчылыгъы бла урунган эллиле ара мюлкню джюлуна тюшедиле, къууаныб ишлейдиле, алай а джер бошуна берилиб, эркин джашау чыкъса да, алкъын джалкъаула, эринчекле къурумагъандыла. «Ишсиз турма» деген назмуда «санлары сау адамгъа борч болады ишлерге», деб поэт халкъны джигер урунуугъа чакъырады. «Ишлемеген ашамаз» деген нарт сёзю да автор назмугъа экинчи баш этиб, аны ючюн салгъанды. Поэтни ачыкъ магъаналы, халкъ ангыларча тынч тилде джазылгъан назмулары джыр болуб джырланыб тургъандыла.

Къарачайны башха эллерини ёсгенлери бла бирча, Октябрь революцияны онджыллыкъ байрамына 1927 джылда Микоян-Шахар (бусагъатдагъы Карачаевск) ачылгъанды. Ол къарачай халкъны уллу байрамы, къууанчы болгъанды. Тау элlege джарыкълыкъны джаяргъа биринчи къарачай шахарны магъанасы уллуду. Ол шахар а Октябрь революцияны кючюнден, уллу орус халкъны къарнаш болушлугъу бла этилгенди, джангы тау шахаргъа поэт джангы метафорала, эпитетле табады: «эркинликни сау-

гъасы», «эркинликни фонары», «ариулукъну сабыры». Бюгюн-люкде Карачаевск алгъындан да бек ёсуб, джашнаб, Север Кавказда эм ариу шахарланы бириди.

ТУУГЪАН ДЖЕРНИ ЮСЮНДЕН.

Къаракетланы Иссаны туугъан джерни, табигъатны суратлагъан назмулары джарыкъ, кючлю чыгъармаларыдыла. Поэт туугъан джерни юсюнден «Кавказ» деген назмусунда уллу суймеклик бла джазады. Кавказны онгмазлыкъ ариулугъу къарачай литературагъа кетмезлик оюла болуб тюшгенди.

Ехтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа.
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу.

Мамукъ кибик булутла, билезик тубанла, чокъуракъ суула, гезик макъамлы булбулла, субай санлы буула, турна кёзлю ариу таула — хар бир зат назмуда кеси тили бла сёлешеди. Поэт кесини терен сезимли фахмусу бла тау джерлени суратын салгъанды. Кавказ тауланы ёхтемлиги аны халкъыны ёхтемлигича, ариулугъуча ангылашыныб, окъугъанны учундурады.

20—30 джыллада къарачай литераторла табигъатны юсюнден кёб лирика назму джазгъандыла: Ёртенланы Азрет — «Кавказ таула», Бостанланы Хасан — «Бизни тауларыбыз». Орусланы Махамет — «Хурла кёл»... Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусу Къарачай бла Малкъарда бюгюн да бек белгилити.

ПОЭМА «КУЛАК БЛА ДЖАЛЧЫ».

20-чы джылланы аягъында, эл мюлкде коллективизация къурауну аллында, башха джерледеча, Къарачайда кулакла джарлыланы, хакъларын табдырмай, кёб къыйнагъандыла. Аланы бир къауумлары энчи мюлклерин, кеслерини байлыкъларын ёсдюрюрючюн, башха адамлагъа не аманлыкъ этерге да артларына турмагъандыла.

1928 джыл тау эллени биринде кулак, джалчысына телеген малына зарланыб, аны ёлтюрюб, малын ызына сыйыргъанды. Бу затха джюреги асыры бек къыйналгъандан Къаракетланы Исса «Кулак бла джалчы» деген поэманы джазгъанды. Поэмада авторну баш мураты — элчи таулулагъа класс айрылыкъны терен кёргюзюудю. Къазандан келген бир джаш ишге джарашыргъа излейди. Ол кулакга джолугъады. Кулак аны бла ушакъ этиб, ёксюз, джакъсыз болгъанын биледи. Харам кулак аллында анга бек хыйла, кука сёлешеди. Бай джарлы джашны «дин къарнашым», «бир баламча кёрюрме», «тёзген тёш ашар», «кёб адам къош

этгенди келиб мени кѳошумда», деб алдайды. Ачыкѳ кѳллю джаш байгѳа кѳой кютерге беш джылгѳа джарашады.

Беш джылны ичинде джалчы кѳыйынын аямай, байны малын кютеди, халал ишлейди. Джалчыны халы былай суратланады:

Джатаргѳа орнунг малда,
Кѳайда кеч болса, анда,
Джастыгѳынг да — таякѳ-таш,
Ашагѳанынг — сууукѳ аш...

Болджалы джетиб, хакѳына алгѳан малларын сюрюб, джаш ѳенде кетиб баргѳанлай, аман иннетли бай атха миниб джетеди. Джарлы, малын кѳайтарыб, джанын сау кѳалдырыргѳа излейди:

Малдан эсе, джан татлы,
Санга кѳойдум малымы,
Хатер эт, сууукѳ атлы,
Алма мени джанымы.

Кулак джалчыгѳа, чыртда кечим этмей, кемсиз кѳаты сѳелешеди:

Сени джазыкѳсыныб тау,
Кѳалтыраса агѳач-таш,
Джалчы—манга кѳанлы джау,
Башынга этмезме бош.

Аллах кеси айтса да,
Не кѳамамам, уялмам,
Тиймез буйрукѳ этсе да,
Сени былай кѳоялмам.

Бай алгѳын айтхан «дин кѳарнашын» джаныуарча сояды. Сау-утсуз джарлыны шокдан атыб ѳлтюрюб, малланы да сюрюб, ызына айланады.

Поэмада диалог, монолог, лирика сагѳышла аны магѳанасын, кертилигин ачыкѳларча, тамам терен сингдирирча этедиле.

Не боллугѳед ѳлмейин,
(Ол да джанед) джашаса,
Тѳрт саныны кѳыйышын
Кеси рахат ашаса?

Джамагѳат ирият бериб, сюд этиб, джалчыны ѳлтюрген мур-дар джоюлгѳанды. Поэмада зорчу кѳауумгѳа тѳзюм болмазлыгѳы, урунганланы анга кѳалай кѳарагѳаны айтылады:

Ишчи, элчи джарлыла
Сенден джийргендиле.
Эр, тиши да джыйылыб,
Бары налат бердиле.

Бу поэманы ахырында джарлыланы уллу оюм этдирген сѳзле бардыла:

Джарлыла да, алданмазча,
Энди ачыкъ билдиле,
Кулак, таб тюссе, союб,
Къан ичгенин кёрдюле.

30-чу джыллада Учкулан райисполкомну тамадасы, поэт Къаракетланы Исса, Коммунист партияны политикасын тау элледеси кёлу бла бардырганды, колхозла кёурауда уллу къыйыны киргенди. «Кулак бла джалчыда» джазылган хапарны Къаракет улу джашауда болган затдан алганды.

ПОЭТНИ ТВОРЧЕСТВОСУНУ МАГЪАНАСЫ.

Къаракетланы Иссаны творчествосу тамам бишген сагъатында тохтаганды. Ол къарачай литературагъа андан сора да кёб затла берлик эди. Аны 1931 джылдан 1942 джылгъа дери джазгъанлары тас болгандыла.

Литературагъа 20-чы джыллада, ачы класс кюрешни заманында, кириб, ол Уллу Ата джурт къазауатда ёлюб кетгинчи революциягъа, совет халкъны ишине халал къуллукъ этгенди. Къаракетланы Исса Ата джуртубузну, халкъны уллу, гитче ишине да сакъ болгъанлай, къанын-джанын аямай кюрешгенди. «Интернационал» — партия гимни ана тилге кёчюрген кюнюнден башлаб, аны политика лирикасы урунган таулуланы арасында Коммунист партияны иннетин джаяргъа, аланы класс ангыларын ёсдюрюге болушханды. Класс джаулагъа, чирик адетлеге, муслиман динни фитна къуллукъчуларына от ачханды. Бурун джазма традициясы болмагъан ана литературада биринчи сокъмакъ этмеклик сёзсюз къыйын болганды. Исса ол ишни бойнуна алганды. Къаракетланы Иссаны джазгъанлары, Ёртенланы Азрет бла бирге, къарачай поэзияны тамалын салгандыла. Исса джазгъан темалагъа, образлагъа, назму тилни джорукъларына артда ишлеген поэтледе да тюбейбиз: Ёртенланы Азретде «Кавказ таула», «Джалчыны сойгъаннга», Батчаланы Абдул-Керимде «Сельмаш завод», Байкъулланы Даутда «Таулу къызыны тарыгъыуу» д. а. к. «Кавказ» деген назмусу уа аны ызындан келгенлеге джарыкъ юлгю болгъанлай турады. Къарачай-малкъар пейзаж лирикагъа кёб джарагъанды. Малкъар поэтле Шахмырзаланы Саид, Отарланы Керим, Кёулийланы Къайсын Къаракетланы Иссаны джазгъанларына иги багъа бередила.

Сёз ючюн, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Кёулийланы Къайсын 1968 джыл «Вопросы литературы» деген журналны 11-чи номеринде басмаланган «Джашагъаным чакълы юренирикме» деген статьясында былай джазады: «Къарачай назмучу Къаракетланы Иссаны Къарачай бла Малкъардан тынышда киши танымайды. Ол джашлай 1942 джыл фронтда ёлгенди. Къарачай поэт башха халкълагъа белгили болмай къалыр деб кьоркъама.

Нек десегиз, аны назмуларын кѣчюрмеклик бек кыйынды, чырт-да кѳолдан келмезча ишди. Мындан 40 джыл алгъа ол Кавказны юсюнден назму джазгъанды. Поэт ол назмуну алай ала-мат, джити тил бла, алай сейир этерча эркин, уста суратлаб джазгъанды, бюгюн да ол назму бизни тилибизде джазылгъан бек ала-мат чыгъармаладан бири болгъанлай турады. Манга ол назму, Казим бла бирге, школча джарагъанды.

Малкъар поэзияда да, къарачай поэзияда да Къаракет улуну «Кавказына» ушатыб джазылгъан назмула кѣбдюле. Алай а ала бары да къарыусуздула, кеслери башха тюрлю джазылгъандыла дерча ышан джожду. Юрениу дегенинг — бек уллу усталыкъды, кесинги устазларынг этгенни джангъдан кыйтарыб этерге джарамайды, аладан, ала дуняны сейирлик ышанларын, ол ышан-лагъа тыйыншлы кеслерини энчи бояуларын къалай излегенлерини юренирге керек болады.

Кѣчюрюлген орус назму болуб, мени биринчи окъугъаным — Пушкинни Къаракет улу кѣчюрюб, «Бугъоуланган» («Узник») деген назмусу эди. Ол назму, ким биледи, алай ала-мат кѣчюрюл-меген эсе да, мени учундургъан эди. Мени Пушкинге суймекли-гим алай бла башланганды.

Кесими джарым ѳмюрлюк джашауумда мен кѣб зат кѣргенме, кѣб кыйынлыкъ сынагъанма, кѣб да окъугъанма, искусствону, поэзияны юсюнден кѣб оюм этгенме, джазгъанма; энди уа мен Пушкин манга керти поэтни юлгюсю болгъанын терен ийнаныу бла айтама. Кертиди, джаш заманымда мен башха акъылда эдим. Ол заманда биринчиге Лермонтовну санай эдим. Ол да ангылашынады. Лермонтов артыкъсыз да бек Кавказны поэтиди. Ол а терилтмей кыймай эди. Бусагъатда да Лермонтов мени сезимде, уллу усталаны бирича, Пушкин бла турады. Не амал, алагъа тыйыншлы сохта болургъа бизге бек кыйынды».

Къаракетланы Иссаны джазгъанлары литератураны, тилни тамалын салгъандыла. Талай араб сѣзню айтмасакъ, джазгъанларыны тили халкъ сѣлешген тилди. Поэт тилни кесгин мадарларын (тенгешдириуле, метафорала, д. а. к.) кѣб джюрютеди. Этимни кысха тюрлюлерин назму тилге джарашдырады (Бередила — берелле), алмашланы бир къауумуну терс джегилгенлерин (менпге-манга, сеннге-санга) хайырландырады.

Поэтни джашау джолу, бютеу творчествосу бюгюн да джаш джазыучулагъа, окъуучулагъа, халкъгъа унутулмазлыкъ, ашхы юлгюлей къалады.

ПОЭТ ПОЭТНИ ЮСЮНДЕН.

Мени джазыучулукъ ишимде Иссаны къаллай бир магъаналы болгъаныны юсюнден талай джолда джазгъанма. Аны «Кавказ» атлы сейирлик назмусу, мени уллу устазым Мечиланы Казимни эм иги чыгъармалары бла бирге, джюрегими тѳрюнде сакъланады. Ол хыйсаб мени джырчыгъа баш багъамды.

Қыракетланы Исса қырачай-малқар совет поэзияны башлаған эм фахмулу джырчылары бириди. Бизни литературабызны ёсююнде аны творчество пшини орну бла магъанасын толу кёр-гюзмеклик кыйынды, ала алай уллу эмда багъалыдыла.

Иссаны поэзиясы бизге алаамат школ болганды, биз барыбыз да анда юреннгенбиз, анга кёб зат бла борчлубуз. Бизни бюгюн-гю поэзиябыз 20-30-чу джыллагъа кёре ёсюмлю да, тамамлы да болуб, иги джетишимлеге джетиб, уллу кыралыбызда белгили болгъан эсе, ол алайгъа Қыракетланы Исса кибик фахмулу башламчыла кырагаган тамалгъа таяннганы бла джетишгенди. Ол себебден биз Иссагъа кыачан да разылыгъыбызны билдиргенлей турлукъбуз.

Былайда чертерге кереклиси, — джазыуну фахмулу джырчыгъа керти бишиуню баш дараджасына ёрлерге мадар бермегенди. Аны эм сейирлик чыгъармалары бошалмагъанлай эмда башланмагъанлай кыалгъанларына ишек джокъду. Фашистле бла ётгюр сермеше, Исса кызауатда ёлгенди. Алай а аны джазгъанлары кырачай-малқар поэзиягъа алаамат ююш болуб кыошулгъандыла.

Исса сёзюне эмда джашаугъа, Джуртуна сюймеклигине кесни кыанын шагъатлыкъ эте, тенглерини, халкыны уллу сыйларына, махтауларына бёленгенди.

Кыулийланы Кыайсын.

Кыабарты-Малқарны халкъ поэти,
СССР-ни Кырал саугъасыны лауреаты.

УНУТМАЗБЫЗ.

(В. И. Ленинни ёлген кюнюне).

Элтиб кёрге салгъанбыз январь айда
Устазыбыз инкылабчы¹ Ленинни,
Ишчи миллет эм эллиле хар кыайда
Эсгердиле, кёб сый бериб, бу кюнню.

Аны эштиб, джюрекле мыдах болуб,
Ишчи кёзле джыламукъладан толуб,
Кыралланы барына таууш болуб,
Тенгиз чайкыалгъанча, кыозгъалыб, кыобуб,

Кёб кыралдан ишчиле эм эллиле
Келгендиле, муратларын билдире,
Бир тауушдан барысы сёз бердиле
Аны ишин ахырына джетдирирге.

¹ Инкылабчы — революционер деген магъанада айтылганды.

Ленин ёлгенди, осияты кьалгъанды,
Ленинизм ёллюк тюлдю, сауду.
Аны бизге саугъа этиб кьойгъанды,
Партиясы душман чачмазлыкъ тауду.

Ленинизм татлы кёгетли терекди,
Тамырлары кенгден орун айыра,
Титирете байла, бийле бёлекни,
Кёгетлери кьраллагъа джайыла.

Биз барырбыз мюлкюбюзню ёсдюрюб,
Юлгю бичиб коммунаны джолунда,
Кюнден кюннге илмубузну кёлтюрюб,
Джол кёргюзе кьралланы барына.

Сен ёлсенг да, узакъ джашар муратынг,
Ёмюрлеге унутулмайын атынг.
Джашау бла баямлана сыфатынг,
Таймай джарый, тола барыр муратынг.

1928 дж.

1. Ишчиле бла эллиле кьаллай сёз береди?
2. Ленини окъуун, партияны поэт не бла тенгешдиреди?
3. Урунганлагъа Ленини иши багъалы болгъаны неден кёрюнеди?

ОЮМ ТЕНГИЗИНДЕ ДЖЮЗЕМЕ.

Кёр дунияны зорунда, кючюнде,
Тургъан эсе джумуртханы ичинде,
Мени акъылым кирмез энди тузакъгъа,
Кериледи тёрт джанына узакъгъа.
Кёб джаншайма, мен кьоркьмайма сёзюме,
Барысындан бирер оюм юземе,
Барын алыб кёз аллыма тиземе,
Сора оюм тенгизинде джюземе.
Тауладан кьанатсыз учуб ётеме,
Бу джуртладан кеннге узакъ кетеме,
Бютеу шаркь кьраллагъа да кириб,
Адам оюм алгъан джерге джетеме.
Кёреме анда джашла, тиширыула,
Минглеб, минглеб тентиреген адамла,
Кёреме дагъыда кёмюркёз кьызла,
Къачан эсе да бир джаннган джулдузла.
Кёреме ауруу эзиб, арыкьла болуб,
Ах, ох деб кюйюб, джылаб, улуб,
Санларындан, кёзлеринден кьызыл къаила

Тамчы-тамчы джерге тамгъан уланла.
Кёреме, тёмейин, ёлюмге ал буруб,
Къама, герох бла кеслерин уруб,
Талай джерде талай къанлы къолла
Кесек-кесек болуб джерде джатханла.
Кёрме дагъыда терлеб, кюйюб,
Байла ючюн ишлеб сан тюйюб,
Бел тюзетмей ишлеб миллион ишчиле,
Солуусуз, тохтаусуз ишлегенле.
Таймай бу халда машина буруб,
Хакъларын табмайын, джылаб, улуб,
Кёреме термилиб джашагъанла,
Гырджынын джыламукъ бла тенг ашагъанла.
Дагъыда кёреме этерге иш табмай,
Джатар джер табмай, джукъ татмай,
Талай минг ишчи сууукъда, къарда,
Къалтырай орамда, къыш боранда.
Ташкёмюрча къаралыб этлери,
Кемирилиб, кёрюнюб бет сюеклери;
Быланы былай кёрсем, чарс болуб кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб чыгъады сёзюм.

Ангыладым, сездим хар хапарны:
Къурутмазын джаулукъну, зарлыкъны,
Социализмден башха мадарны
Тас этмезин тарлыкъны, такъырлыкъны.

1929 дж.

1. «Оюм тенгизинде джюземе» деген сёзлени магъанасы неди?
2. Поэтни не сагъышлары барды?
3. Джаулукъ, такъырлыкъ урунганлагъа не заманда къуруйду?

СЕЛЬМАШ ЗАВОД.

Шош чайкъалгъан сабыр Донну этеги —
Тюппе-тюз Шимал¹ Кавказны джюреги,
Къызыл Аскер къан бла сугъаргъан тюзюм,
Бюгюн-бюгече да бауурун, кёкюрегин.
Суу тегюлген кибик тегюлген тери,
Кенгеш хукмат² туугъанлы бери,
Солуусуз ишлеген узалыб кери,
Ишчиле бла техника аскери.

¹ Шимал Кавказ — Север Кавказ.

² Кенгеш хукмат — совет правительство.

Энди дангыл тюзню туура арасы,
Эл мюлкню кьурч темирден кьаласы,
Кьучакълайса тёрт джанына кериб кьулач,
Саанынг, башынг темир кюзгю, темир таш.
Талай минг терезе, эшик ачаса,
Хауа бошлугъуна джилтин чачаса,
Джабыуунгдан кюнню нюрю тегюледи,
Кёкде учхан кьушха дери кёрюнеди,
Кёзню кьысыб ачхан чакълы солумай,
Минут кетмей машинала бурулмай,
Кими анда, кими мында кьурулуб,
Минг-минг темир джыгырыкла бурулуб.
Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
Тёшге чёгюч урадыла ненча минг..
Темир кьоллу, кьурчкёкюрек ишчиле,
Хар бириси бирер ишни бишире.
Нечик уллуду сени ишинг, кьууатынг,
Неди акъылынг, неди кьастынг, муратынг?
Ангылатмай, мени ызыма ашырма,
Хар ишинги манга туура айт, джашырма!
— Мен «Сельмаш» деб айтдыргъанма атыма,
Элчи улан, джууукъ олтур кьатыма,
Хар ишими бек ангылаб кьайтырса,
Эллилеге менден хапар айтырса,
Мен боллукъма эл мюлкню анасы,
Менсиз сау болмаз аны джарасы,
Мюлк ёсдюрюрге ишчи-элли миллетле,
Ма, ангыла, кирибме бу иннетге.
Агъачны, кьурчну, кьоргъашынны, темирни,
Сууну, хансны, талай затны, ташкёмюрню
Америкагъа, Англиягъа эришиб,
Барын хайырландырама кюрешиб.
Ма кёресе, бары бериб кюч, кьарыу,
Кюрешеме мен да алмайын солуу.
Эл мюлкню илму нюрю кирирча,
Ат, ёгюз да джекмей, сабан сюрюрча.
Чалкьыны да бойнугъуздан алырча,
Будай, бичен машинала чалырча,
Ишчи, элли ишлеб джашар ючюн,
Эркин кийиб, сюйгенича ашар ючюн.
Эл мюлкюне машинала кьурурма,
Тюзге, таугъа, хар джерге джетдирirme,
Барыны да чархын бирден бурурма,
Социализмге барын бирден тебдирirme.
Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик кьурч темирден ишлерме.
Барыны алырма сыртында джюгюн,

Тау ёшюнюн машина бла тешерме.
 Энчиликни, артыкълыкъны къурутурма,
 Ара мюлкню ёсдююрме, кёлтююрме.
 Хаман социализмге джууукъ барырма,
 Сора аны джерни юсюне къурурма.
 Буду муратым, буду мени къастым,
 Таб, буду, элчи улан, мени этген антым,
 Тюшюнсюнле джарыкълыкъгъа хар бири,
 Тау тубюнде артха къалгъанлагъа дери.
 Къурусун энчилик, тирилсин тенглик,
 Ёссюн ара мюлк, халкъгъа къууат берлик,
 Барыбызгъа бир мюлк эгизлик дерик,
 Биреуге болмасын артыкълыкъ, кемлик.
 Тебресин, джетер джерни кёзю кёрсюн,
 Ара мюлкню ёсдююрме кёлюн берсин.
 Мени сау болур ол кюн джюрек джарам.
 Эллилени барына менден салам!
 Кёлюм бла тынгыладым, барын эштдим,
 Ойлашыб, сора бу акъылгъа кёчдюм:
 Бюгюннге дери джахиллигиме кюйдюм,
 Энци мюлкден ара мюлкню бек сойдюм.

1. Сельмаш заводну элчи урунганлагъа къаллай магъанасы барды?
2. Ишчиле къалай ишлейдиле?
3. Назмуну кесин окъургъа хазырлангъыз.

КОЛХОЗ ДЖЫР.

Урунганла биригемиз
 Ленинни байрагъына.
 Джашасын колхозубуз
 Кёб джылланы узагъына.
 Кюрешемиз эришиб,
 Ишибизни бишире,
 Этилинген хайырны
 Ара мюлкге тюшюре.
 Хайда, ишге тебрейик,
 Биз турмайын абзыраб,
 Кюн да чыгъыб келеди,
 Алтын чачы тозураб.

Джашасын колхозубуз,
 Энчиликни къурутхан,
 Терен сызыб тюзлени,
 Тракторланы улутхан.
 Джашасын колхозубуз,
 Ишге джигер къатылган,
 Социализм джолунда
 Ишге джигер тартылган.
 Джашасын партиябыз —
 Барысыны башчысы,
 Ара мюлкню джолуна
 Деменгили алчысы.

1. Назмуда энчи ишлеуно юсюнден не айтылады?
2. Халкъ ара мюлкню ёсдююрме къалай кюрешеди?
3. Халкъны бирикдирген, башчылыкъ этген партия болгъаны къайсы тизгиндеде кёрюнеди?

ИШСИЗ ТУРМА.

Ишлеменген — ашамаз.

Бийле, ханла — барысы
Бизге татыу бермейин,
Бугъоуланыб тургъанбыз,
Дуня джарыкъ кърмейин.
Джалгъа, малгъа биз барыб,
Кесибизни туйгенбиз.
Эркинликсиз дунияны
Сынагъанбыз, билгенбиз.
Сатыб алмай, ортакъ чалмай,
Бир эли джер табмайын...
Бай айтса, мадар джокъ эди,
Къуллугъуна чабмайын.
Аккъюл болуб, акъбет болуб,
Салкъын юйде олтуруб,
Хакъыгъызны ашай эди,
Къарнын къандан толтуруб.
Сатыб алычу джеринги
Санга ачхасыз берелле,
Ишлей, уруна сен билсенг,
Сени сыйлы кърелле.
Къачда мюрзеу джыялла
Урлукъ атхан адамла,
Орамланы ёлчелейле
Ишлеменген аманла.
Заманында сабан сюр,
Кюз джетгенлей, чалкъы чал.
Джер да, суу да тенг болсун,
Къоймай юлюшонгю ал.
Санлары сау адамгъа
Борч болады ишлерге,
Айыб тюлмюд, сагъыш эт,
Ишлемейин, тилерге.

1. Эркинликсиз дунияда джарлыла къалай джашагъандыла? Қимге ишленгидиле?
2. Бизни къралда ишлегеннге къаллай сый бериледи?
3. Урунуу юсюнден билген нарт сёзлеригизни джазыб алыгъыз.
4. Назмуну азбар этигиз.
5. «Урунуу — джашауну тутуругъу» деген темагъа юйде сочинение джазыгъыз.

ЭРКИНЛИКНИ САУГЪАСЫ.

Микоян-Шахарны ачылгъанына.

Эки суу арасына,	Тауну этеги салкъында
Тауланы ортасына	Эркинликни фонары,
Шахар салдыкъ джашаргъа,	Мындан ары аллында
Джарыкълыкъгъа чыгаргъа.	Бютюн джарыкъ джанары.

Темир джолла ётдюрюбюз
Биз бир таудан бир таугъа,
Ашхы муратха джетдирир
Революция этген саугъа.
Узакъдан къарагъан кёзге
Нечик ариу боласа,

Сен джашагъан тар ёзеннге
Нечик келбет саласа!
Ненча тюрюлю затла ача,
Октябрны багъасы,
Джашагъын сен, кёб джаша,
Эркинликни саугъасы!

1927 дж.

1. Эркинликни саугъасы деб не ючюн айтылгъанды?
2. Къарачайда шахар ишленнгенини магъанасы къалайды?
3. Табигъатны кийик джерлерин совет адамла къалай хорлайдыла?

КАВКАЗ.

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрюлю-тюрюлю мийик, ариу таулагъа!
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу.
Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла, къыппа кибики, чырмалыб.
Ма ол халда джитилеге миннгенлей,
Рахат болуб, джатадыла чулгъаныб.
Чардакъ тубан эм булутла джыйылыб,
Джалкъаларын артларына къайырыб,
Чайкъалалла бир-бирине урушуб,
Демлешелле ёшюнлерин бурушуб.
Къарачыгъыз, ол таулагъа соелиб,
Тёппелери булутлагъа тирелиб,
Булутланы ичлерин бери джарыб,
Джулдузлагъа джетерме деб узалыб.
Ууакъ, уллу, тергеусюз кёб санлары,
Кёк джибекден сыланады джаллары,
Хар заманда бирча тюдю халлары,
Кёзююнде къачыб къалад къанлары.
Таууш-туйюш этедиле дюнгордеб.
Мынгайлла бир-бирине гюрюлдеб,
Сыйдам болуб, мамукъ кибики, агъарыб,
Этеклери кюрен тартыб, къаралыб.
Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын, джумулуб,
Кёз тиер деб, ау тубюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.
Сора эрий тебрейдиле суйюнюб,
Джасаналла тюрюлю-тюрюлю кийиниб,
Мийик таула тубанлагъа бёлениб,
Ёзенлери кём-кёк ариу кёгериб.

Тёппелери акъ кюйюзден джасалыб,
Кюн джетгенлей, ариу джылтыраб джаныб,
Кёкню этеги, таугъа джете, кызарыб,
Ёрлегенлей джетер халда узалыб.
Минги Тауду ариулукъну анасы,
Кюмюш кибик, джылтырайды джагъасы,
Не келеди бу залимини эсине,
Бир тауну да тенг этмейди кесине...
Алтын, кюмюш къозлайдыла тауларым,
Шууудайла тюрлю-тюрлю сууларым,
Джарайдыла суусабха, джер сугъарыргъа,
Дармандыла аурууланы багъаргъа.
Энди манга къоркъуусуз болуб джолла,
Келедиле къралладан адамла,
Къараб кёрюб, суйюнюшюб кетелле,
Барыгъыздан мени къабыл этелле.
Сындыр таула джылтырайла-джаналла.
Эринлерин чюйюрелле къаяла.
Мермер ташла джылтырайла-джаналла,
Ёзенлеге сейир келбет салалла.
Бет джанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кёгетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкъын, джууаш аяз ура, кёлекке.
Аяз урса, бары бирден къымылдаб,
Силкинетле бири бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кём-кём ариу кийиниб,
Баш уралла, таула таба ийилиб.
Миннгендиле бутакъланы юсуне,
Шатлыкъ келгенд булбулланы эсине,
Джююлдейле анда-мында сызгъырыб,
Джырлайдыла ариу тюрлю къычырыб.
Буу, джугъутур, хар джаныуар къозгълалыб,
Ойнайдыла кенг чатлада къууаныб,
Марал кийик гелеулеге узала,
Къашха эчки къая ранда джубана.
Чегетлери адам ётмез шындыкла,
Талалары гелеу, тарлау кырдыкла.
Нарт сёз джюрюйд: «Гелеу кёрсенг, джер сорма».
Аны кибик, «келбет кёрсенг, эр сорма».
Кенг чатлада къошла салыб, олтуруб
Малла отлайла талаланы толтуруб,
Сюрючюле ойнайдыла джыйылыб,
Къаяладан суула агъа, къююлуб.
Чачылалла шоркъа болуб джылтыраб,
Сууукъдула къолунг тёмей къалтыраб,
Тенгерейле бир-бирине чырмалыб,

Чайкьалалла ташха-агъачха булгъаныб.
 Кими кѣзлеу, кими чучхур чокъуракъ,
 Къара суула, исси суула, кими акъ,
 Кюзюдеча, ташы, къуму кѣрюне,
 Агъадыла ары-бери бѣлюне.
 — Гузаба этиб къалайлагъа барасыз?
 — Бизни атабыз сууукъ къюртле, булутла,
 Чыкъгъаныбыз ташлы, агъачлы бу джуртла.
 Биз джол салыб ѳзенлеге, тюзлеге,
 Тигим эте, шахарлагъа, эллеге,
 Эниш сюрем тенгизлеге келебиз.
 Мыдах болуб, обабызгъа киребиз.
 Бир заманда айырылыб кебинден,
 Биз къутулуб, кемелени тубюнден,
 Булут болуб, хауалагъа чыгъабыз,
 Къайтыб келиб, бу таулагъа къонабыз.

1. Назмуну планын салыгъыз.
2. Назмуда тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
3. «Кавказ таула» деген темагъа сочинение джазыгъыз.
4. Назмуну бир кесегин азбар этигиз.

КУЛАК БЛА ДЖАЛЧЫ.

Поэма.

Ачлыкъ, бек кемсиз къытлыкъ
 Дунияны къалтыратыб,
 Сыгъыб, ийириб джутлукъ,
 Миллетни абзыратыб.
 Тергеу алчы къара да,
 Ата, ана, бала да.
 Бир-бирине болушмай,
 Бир юйюрча къонушмай...
 Сен да, джашауу такъыр,
 Кѣб зарауатлыкъ джетиб,
 Баш къалдырыгъа, факъыр,
 Келген энг мурат этиб.
 Джюреги ит бир адам
 Тюбеди: берди салам,
 Кѣб тинтиб, къармаб хаман,
 Алдарын билиб тамам.
 «Джангыз къарын ашына,
 Джегерме, — деб, — бошуна»,
 Файда излеб башына,
 Алдаб элти къошуна.

Кулак:

— Айт, джолунг, ызынг
 къайдан!
 Не излейсе, ашхы улан?

Джалчы:

— Узун-узакъ джол джюрюб,
 Мен келгенме Къазандан
 Къыйынымы сатаргъа,
 Урунуб баш тутаргъа.

Кулак:

— Бармыды да къонушунг,
 Шагърейинг, танышынг?

Джалчы:

— Ма буд мени келгеним,
 Джокъду мында билгеним.

Кулак:

— Алай болса, джолдашым,
Бютюн да дин кърнашым,
Ийнанныкъ болсанг манга,
Джюрегим, кълюм санга:
Бир баламча кърлюкме,
Сени ючюн ёллоукме,
Инджилгенинги таныб
Келтиргенме кършума,
Ишлесенг, белинг талыб,
Мюлк этерсе башынга,
«Ишлеменг тишлемез»,
Иш кыйын болса да, тѳз,
Хауле болма бошуна, —
Эт рысхы башынга.
Бир башхасы болмайын
Джашым кибик кърюрме,
Андан артха кърмайын,
Тенг хакыйнги берирме.
Алай ийнан сѳзюме:
Чѳб болуб тыш кѳзюме,
Уумам хатер этмейин,
Кѳлюнге да джетмейин
Кърймам, кърлумдан келиб.
Амма, сен да ишлерсе,
Аллах айтса, кѳл бериб,
Бир да кърймай эриниб.
Таб кѳрмесенг башынга,
Сор тийреме, хоншума:
Кѳб джарлы мюлк этгенди,
Келиб мени кършума!

Джалчы:

— Джюрегимден мен сеннге
Разылыкъ береме,
Айтхан сѳзюнгю меннге
Бек багъалы кѳреме.
Ма, кѳресе халымы.
Кес айыма джалымы,
Джумушунгу этерме,
Бек кѳлюнге джетерме.

Кулак:

— Беш джылгъа хакъ кесейим
Да, кърый джалчы этейим.
Отуз кърый мал берирме,
Андан ёнге не этейим!
Бу беш джылны ичинде

Сени сынаб кърюрме,
Хар ишинги джаратсам,
Таб кързымы берирме.
Мени ариу кързымы,
Аллах айтса, алырса,
Рысхыма эм мюлкюме
Ие болуб къралырса.
«Тѳзген, джаным, тѳш ашар».
Ишлемейин ким джашар;
Бу беш джылны ичинде
Татыса да кърчюнге,
Джашауунгу кѳбюсю
Мындан ары аллынга,
Инджилмессе, кертиси,
Малынг болса аллынга.

Джалчы:

— Атам, амам джокъ мени...
Юйюрсюндюм сѳзюнгден,
Энди кърюрме сени
Ата, ана кѳзюнден.
Бек ишлерме, урунурма,
Бу беш джылны турурма.
Аманнга бел бермесме,
Туз болуб эримесме.

Кулак:

Аллах айтса, сау-эсен
Бу беш джылгъа джетербиз,
Андан ары джашаугъа
Бирден оноу этербиз.

* * *

Харамлыкъ билмей ѳзге,
Терилиб кулак сѳзге,
Джумдурукъгъа ийнаныб.
Тер чыгъардынг кърыйналыб.
Кърый джалчы деб атынга...
Сен да ийнаныб антына,
Бир да харамлыкъ билмей,
Ишлединг тынчлыкъ кѳрмей.
Джатаргъа орнунг малда,
Джастыгъынг да—таякъ, таш,
Кърайда кеч болса, анда,
Ашагъанынг сууукъ аш!
Тенг къратына бармайын,
Бир бош кърчюнг болмайын,

Сен кѣлюне джетерге
Эмда разы этерге.
Болджалынг да битерге,
Мал юлешиб кетерге,
Джашауунгу кѣуараргъа,
Эсен, рахат болургъа...

«Менден анга мал кетмесин,
Кѣойларымы аз этмесин»,
Деген харам мурат бла,
Кѣуууб джетди ол ат бла.
Кѣарангы агъачда, ташда,
Джан болмай сенден башха,
Джетгенин джыртар, бууар,
Кѣан ичиучю джанууар.

Ку л а к:

— Тохта алайда, атламай,
Джетгенд сени болджалынг,—
Бир минутну сакъламай,
Ма бусагъат аджалынг.

Джюрегинг кѣоркѣуу алыб,
Сескеклениб кѣарадынг.
Аман муратын таныб,
Кѣб джыладынг, таралдынг.

Д ж а л ч ы:

— Ий, ёлтюрме сен мени,
Тюзлюгюм иймез сени...
Мен да инсан, мен да джан,
Нек ичесе адам кѣан!..
Адам кѣаннга бояргъа
Хазырладынг кѣолунгу,
Джумушха ийиб сояргъа
Сакълагъанса джолуму.
Сѣзюм, ишим бир болуб,
Юсюм, башым кир болуб,
Джумушунгу этгенме,
Кѣарыууму кѣызгъанмай,
Ма беш джылны кѣорешдим,
Артыкъ малгъа узалмай,
Тенг хакъымы юлешдим.
Манга джетген юч-тёрт кѣой
Чарс этдириб кѣзюнгю,
Джетишген кѣон унутдунг,
Алгъын айтхан сѣзюнгю.
Санга кѣойдум малымы,

Хатер эт, сууукъ атлы,
Алма мени джанымы.
Джанымы кѣалдырыр ючюн,
Аны багъалы кѣрюб,
Эриб кѣарыуум, кѣючюм,
Узакъ, узун джол джюрюб,
Эгеч-кѣарнашдан башлаб,
Барын Кѣазанда ташлаб,
Харам этиб кѣойгъанма,
Келиб кѣулунг болгъанма.
Джазыкъсынмай джюрегинг,
Тутуб кѣолунг, билегинг,
Алырмыса джанымы?
Тѣгермисе кѣанымы?

Ку л а к:

— Келген эсенг кѣолума,
Кѣарагъанма кѣарнынга,
Дауунг джокъду малыма,
Ашырайым джолунга!

Д ж а л ч ы:

— Джыйдынг ташха-агъачха,
Джазылдым санга ашха,
Ашаргъа эт табмагъын
Мени этимден башха!..
Кишим джокъду кѣатымда,
Кимим кѣалсын артымда,
Тюздю джюрегим, джаным,
Кѣурумаз мени кѣаным.
Марда джокъду зорунгда,
Джаным сени кѣолунгда...
Не, тюшюн да, кечим сал,
Не, термилтмей, джанымы ал!..

Ку л а к:

— Сени джазыкъсыныб тау,
Кѣалтыраса агъач, таш,
Джалчы меннге кѣанлы джау,
Этмезме башынга бош.
Аллах кеси айтса да,
Не кѣамамам, уялмам,
Тиймез буйрукъ этсе да,
Сени былай кѣоялмам...
Бир кѣарама кѣзюме,

Тюз боллукъма сёзюме!
 Джалчыла эм джарлыла —
 Бары меннге къанлыла, —
 Деб тартыб, шкок атыб,
 Джелке къанынгы тэкдю.
 Сен да джан бере джатыб,
 Кёкюрегинге чёкдю.
 Санларынгы туурады,
 Бир-бирине чырмады,
 Қъанынгы ичди, эмди,
 Терен шындыкка кёмдю.
 Чырпы къалын агъачда —
 Тилсиз чауулда, ташда,
 Қимге къычыр, кимни уят?!
 Қимге этгин осият?!
 Мурат узун... не файда...
 Бешджыллыкъ джалынг
 къайда...

Джалчы санынг ууалды...
 Қъызыл къаннга боялды...

Муну эштген адамла,
 Бары джазгъан къаламла,
 Закон бла бирлешиб,
 Сен мурдаргъа демлешиб,
 Билиб харам ишинги,
 Бютюн этген кючюнгю,
 Тар джашаугъа тыйдыла,
 Такъыр джерге джыйдыла.
 Ишчи, элли джарлыла
 Сенден джийиргендиле:

Эр, тиши да джыйылыб,
 Бары налат бердиле...
 Сен этгенсе къанлы иш --
 Джюрек кёлтюрмезлик кюч:
 Джылан киби, къан эмдинг,
 Урдунг да джерге кёмдюнг...
 Не боллукъ эд ёлмейин,
 (Ол да джан эд) джашаса?
 Тёрт саныны къыйынын,
 Кеси рахат ашаса?
 Не эди сени дертинг,
 Артыкълыгъы бармы эди?
 Ол джашаса дуняда,
 Санга джашау тармы эди?
 Қыйынын къарнынга уруб,
 Керпеслениб, кёб тойдунг,
 Сингиралмай, къутуруб,
 Сора джалчынгы сойдунг!..
 Джан ачы бир минутду:
 Ёлду, кетди, унутду!
 Сен этинги кемирirse,
 Бек кёб кюнню термилирсе!
 Сени киби джаныуарла
 Сенден оюм алырла,
 Санга джетген такъырлыкъ
 Дерс боллукъду барына!
 Джалчыла да, алданмазча,
 Энди ачыкъ билдиле,
 Кулак таб тюссе, союб,
 Қъан ичгенин кёрдюле.

1928 дж.

1. Сюжетин къалай ёсюб баргъанын текстден окъуб айтыгъыз.
2. Поэмада авторну иннет-суратлау оюмларын ачхан эпизодланы кёргозю-югюз.
3. Лирика туракълаулары табыгъыз, аланы поэмада не магъаналары барды?
4. Текстни рольла бла окъугъуз (автор, джалчы, кулак).
5. Джалчы бла кулакка, хар бирине башха-башха, аууздан не да джазыб характеристика беригиз.
6. Сиз джаратхан кесегин азбар этигиз.
7. «Қъаракетланы Иссаны «Кулак бла джалчы» деген поэмасы» темагъа сочинение джазыгъыз.

ЛИРА-ЭПИКАЛЫҚЪ ЧЫГЪАРМАЛА.

Лира-эпикалыкъ поэзия—эпикалыкъ хапарлау бла бирге лири-калыкъ ёзеге болгъан назму чыгъармаладыла.

Лира-эпикалыкъ поэзиягъа баллада, ода, марш, поэма кире-диле.

Орус литературада лира-эпикалыкъ поэма кѣб тубейди. Сѣз ючюн: «Слово о полку Игореве», А. Пушкинни, М. Лермонтовну поэмалары, совет литературада — В. Маяковскийни «Хорошо» поэмасы, М. Алигерни «Зоя» поэмасы.

Қыракетланы Иссаны поэмасы «Кулак бла джалчы» лира-эпикалыкъ чығармады. Поэмада хапар айтыу лирика туракълаула бла аралашыб келеди, алада авторну сезимлери, сағышлары ачықъланадыла. Джашауну суратлау бла, адам шартланы кѣргюзюу бла бирге, авторну сезими бла оюму суратланнганы себебли бу чығарманы лира-эпикалыкъ поэмагъа санаргъа тыйыншлыды. Поэмада жарлыны байгъа тубегени, сѣлешгенлери, джашны джалчылыкъда джашауу эпикалыкъ халда джазылады. Алай а ол хапарны ичинде авторну джюрегини кѣозгъалууу, риторикалыкъ соруулары монологланы арасында «джюрекни кычырыгъыча» чығадыла, лирика кесгинлик береди.

Сѣз ючюн, «Кулак бла джалчы» поэмада быллай риторикалыкъ соруула бардыла:

Чырпы къалын агъачда —
Тилисиз чауулда, ташда
Кимге кычыр, кимни уят?!
Кимге этгин осият?!

Не боллукъ эди ълмейин,
Ол да джан эди, джашаса?
Тѣрт саныны кыйынын
Кеси рахат ашаса?

КѢЧЮРГЕНЛЕРИ

ИНТЕРНАЦИОНАЛ.

(Эжен Потъеден¹)

1. Кѣозгъал, кѣб залимликле болгъан
Дунияда ачла, джалчыла.
Къайнайды къаныбыз ачюдан
Њлом урушха барыргъа.
Залимлик дуняны чачарбыз
Тюбю бла, бир затын къоймай.
Биз джангы дуня кѣуарарбыз,
Арада артыкълыкъ болмай.

Припеви: Бу къазауат боллукъду
Эм ахыр, эм уллу,
Интернационал бла
Къобар адам уллу.

¹Эжен Потъе (1816—1887) — Париж коммунада болгъан француз поэт.

2. Қелиб, биреу бизни кўтхармаз,
Аллах, бий, патчаҳ ол болса.
Бизге баш эркинлик табылмаз,
Кеси кючюбюз болмаса.
Зорлукъланы башдан ташларгъа,
Хазнабызны сыйырыгъа,
Кёрюкню сиз таукел юрюгюз,
Қъызгъан темирни туюгюз.

(Припеви).

3. Дунияда ишчи халкъ, джангыз биз —
Урунмакълыкълны аскери,
Саулай джерлени несибиз,
Хакълары джокъду итлени.
Кёк кюкюреб, къырса шыбла
Итле, мурдарла сюрюююн,
Бизге уа джарыкъ таягъы бла
Джарытыб тиер кёкден кюн.

(Припеви).

БУГЪОУЛАННГАН.

(А. Пушкинден).

Темир ауда, тар тузакъда олтурама,
Эркинликсиз асыралгъан къуш бала да,
Мыдах тенгим, къанатларын къагъады,
Кёз туурамда къанлы ашны чагъады.

Чагъады, атады, манга кёз ийиб,
Экибиз бирге сагъышланнган кибик,
Тюрсюню, тауушу чакъыралла мени,
Айтыргъа суйгенча: «Кел учайыкъ кери!

Эркин къушлабыз; джетди, къарнаш, заман!
Булутла артында къар таугъа тамам,
Учуб кетейик кёк тенгиз джагъалагъа,
Кесибиз джангыз джел бла ойнаргъа»...

БУЛУТ.

(А. Пушкинден).

Сен арт булутса, джел чачхандан къалгъан,
Сен джангыз кесингсе джазыкъ кёкню баргъан,
Сен джангыз кесингсе келекке джайгъан,
Джарыкъ кюнюбюзге мыдахлыкъл салгъан.

Кѣб болмай джарыкъ кѣкню бюгеу кѣуршалаб,
Огѣурсуз шыбланы джатдынг кѣучакълаб,
Джашыртын тебрдинг кюкюреб, джашнаб,
Джут джерни тойдурдунг, джангурну ташлаб.

Болгъанды, джашырыл: кѣорар заманынг джетди.
Джер джапырылды, кѣаты джел да кетди.
Джел чапракъланы сылай-сылай келеди,
Сени да бош кѣкден аллына сюреди.

ЧЫГАНЛЫЛА.

(А. Пушкинден).

Чыган кѣауум Бессарабияда
Баралла, лахор эте, кѣче.
Кѣаллыкъла бюгюн суу бойнунда,
Джылтыргъан шатырлада кече.
Кѣк тюбюнде рахат джукъу,
Эркинликча, кѣууанчлыд кечелери,
Арба чархланы ортасына
Джарты тагъылыб кюйюзлери.
От джанады, кѣуршалаб отну
Юйюр аш эте, ат бѣлек отлайды.
Таза тюзде, шатыр артында
Кютю айю бошланыб джукълайды.
Тюзле ичинде кѣозгъалгъан,
Танг бла джолгъа кѣуралгъан
Бары тынч юйюрню ишлерид,
Кѣатын джырла, сабий тауушла,
Зынгырдагъан джолоучу тюшлерид.
Ма бу кѣчгюнчю таборгъа,
Джукъу тынчлыгъы кирген,
Джап-джангыз тюзде эштилген —
Атла кишнеген, ит юрген —
Отла джукъланыб хар джерден,
Ай, джылтыраб, кесин танытад,
Кеси кѣкле мийигинден
Тынчлыкълы таборну джарытад.
Кѣарт джукъламай бир шатырда
Олтурад кѣмюрле аллында,
Арт кызыуун отну тѣгюб,
Кече тылпыу тартылгъан
Узакъ тюзге кѣараб, чѣгюб...
Кѣуру тюзде ойнаргъа
Сабий кѣызчыгъы баргъанды.
Юреннгенд сыркы эркиликге,
Келликди ол, кеч болгъанды,

Кёк булутланы кьоюб
Ма ай джетгенди батаргъа;
Земфира келмейд, суууйду
Къартны хантчыгъы ашаргъа.
Ма къыз. Бир джангыз да келмеген
Бир джаш келеди ызындан,
Чыганлы ёмюрде кёрмеген.
«Ой, атам, — деб къыз айтады, —
Табыб чакъырдым кьонакъны
Дуппурну арты тюзде,
Кече къалдырыгъа бизде.
Сюеди чыганлы болургъа,
Закон кьоймады кьонаргъа,
Мен мынга нёгер боллукъма,
Алекоду муну аты,
Бирге айланыргъа мураты».

Къ а р т:

Мен кьууандым. Къал, джаш, бизде,
Тангнга дери шатыр тюбюнде,
Артыкъ да тур, суйсенг, бизде,
Хазырма санга кюреширге,
Мекямымы, ётмегими да
Мен сени бла юлеширге.
Бол бизники, юрен бизге.
Джарлы джашау юлюшюбюзге,
Тамбла, танг джарыгъы бла,
Барырса арбада бизни бла.
Не ишни суйсенг да сайла:
Тюй темирни, суйсенг, джырла,
Не айюню тартыб элни аула.

Алеко джукълайд. Аны акъылында
Къычырыб уяныб къарангыда,
Мутхуз кёрюнюш ойнайды:
Ол кьолу бла къармайды,
Къоркыгъан кьолун узата,
Къуру джууургъанны тутханды —
Джашау нёгери узакъда...
Чынгаб орундан къобханды,
Санларын къоркъуу буугъанды,
Санына сууукъ чабханды.
Шатырдан эшикке чыгъыб,
Арба тегерегине барады,
Хар зат рахат, сырт джатады, —
Ай да булутха батады,
Джуддузланы джарыкъларында
Чыкыгъа тартылгъан эд сыз,

Узакъ дуппурла артына
Элте эди огъурсуз ыз.
Кеси барады тѣзюмсюз.

Къабыр да джол къыйырында
Узакъда агъарад аллында,
Арыгъан аякъларын суйрей
Барад, инджиле боллукъ ишге,
Ауузу, тобукълары къалтырай,
Кѣрдюмю экен деб тюше.
Эслемей тургъанлай джууукъда
Эки кѣлекке кѣргенди,
Къабыргъа джууукъ джетгенди,
Шыбырдагъанларын эштгенди.

1-чи а у а з:
Заман!

2-чи а у а з:
Тохта!

1-чи а у а з:
Заманды, наным.

2-чи а у а з:
Огъай, огъай! тохта, сакълайыкъ кюнню.
Алеко:

Мен алай тюлме, даулашмай
Эркинлигими къоймазма.
Къан къайтармай къанмазма.
Тюбсюз тенгизни джанында
Джашаууму табсам уянмай,
Ант этеме, мени аягъым
Бир кечим салмай, аямай,
Тенгизни толкъунларына
Тюртер эди уялмай,
Билмей тургъанлай уянса,
Къоркъуб тенгиз ичинде
Кюлюб табалар эдим,
Батханына тенгиз тюбюне
Бек къууаныб къарар эдим.
Д ж а ш ч ы г а н л ы:
Энтда, бир, бир ба этиу!

З е м ф и р а:
Заман болгъанд: огъурсузд мени эрим.

Ч ы г а н л ы:
Энтда бирчик! Айырылмакълыкъгъа,
юлюшге.

З е м ф и р а:
Сау къал, келиб къалгъынчы...

Чыганлы:

Айт — энди не заманда тубербиз?

Земфира:

Бюгюн ай батса дуппур артында,
Анда, кябырны кьатында...

Чыганлы:

Алдар! Келлик болмаз.

Земфира:

Къач — ма ол. Келирме, наным.

Джашау кыйыны уялтыргъа
Къозгъагъаем уятыргъа,
Узакъ джулдуз аламат кюч бла
Тарта эди кесине,
Бир-бирде сейир булджуула
Келе эдиле эсине.

Эм аны джангыз башында
Кёк кюкюреб чартлай эд.
Сагъышсыз, шыбла тубюнде,
Джарыкъ кюнде да джукълай эд.
Сокъур, хыйла джазыугъа
Властха ийнанмай джашай эд.
Ай аллах, халал джюрегинде
Бек кемсиз къайгъы ойнай эд.
Ах, инджилген кёкюрегинде
Къалай чайкъалыб къайнай эд.
Эртдеми, узакъмы тохтады?
Энтда уяныр, сабыр эт!

Земфира:

Айт, шохум, сен къайгъырмаймыса
Ёмюрлюкге атхан затынга?

Алеко:

Нени атханма мен?

Земфира:

Ата джуртунгу адамларын, сахарланы.

Алеко:

Нек бушуу этеме? Билсенг эд.
Кёз аллынга келтирсенг эд
Тунчукъгъан сахарны тарлыгъын.
Джазгъы биченлик исси бла
Джоппу адамла буруу джанында
Солумайдыла ма мындача,
Таза эртден шош хауада
Оюм сюре, суймеклик уялта,

Ала намысларын аталла,
Эркинликлерин саталла,
Джолгъа табыныб баш уралла,
Ачха, бугъоу тилей туралла.
Нени атханма? Артдан-алдан
Сёлешиуню бек болумсуз
Къуйгъанларын эмда оюмсуз,
Сёз этиу, ётюрюк муратны,
Таб джылтырагъан айыб затны.

З е м ф и р а:

Анда уа — сейирлик, юйлени
Кёб тюрлю бетли кюйюзлери,
Оюн, той, джарыкъ кюнлери,
Байды къызланы кийимлери.

А л е к о:

Неди сахар джарыкълыкъ?
Болмагъан джерде суймеклик,
Санга джарыкълыкъ болмаз
Кийиб сыйлы кийимлени,
Тагъыб мынчакъ, накъут-налмаз
Ол къызла джетмезле сени,
Тюрленме, назик негерим.
Джангыз олд сенден тилегим,
Бирге юлеширге хар затны,
Кесим разы къачхынчылыкъны,
Суймекликни, бош сагъатны.

К ъ а р т:

Бай халкъда туусанг да тамам,
Сен керти сюесе бизни,
Эркинлик суйюлмез хар заман
Юреннген адамгъа джизги.
Тынгыла ортабызда сёзге:
Патчах къыстаб бир заманда
Югдан келген эди бизге.
(Сейир атын алгъын биле эм,
Энди унутханма мен).
Ол къарт эди джыл саны бла,
Джаш эди кирсиз джаны бла.
Сейир джыры, уллу фахмусу,
Суу шоркъулдагъанча тауушу,
Дунай бойнунда джашай эд,
Хар кёрген аны сюе эди,
Таурух бла бизни джесирлей эд,
Киши джанына тиймей эди.
Къызбай, къарыусуз сабийча,

Бир зат келтирмей эсине,
Ау бла чабакъ тута элле
Башхала аны кесине.
Суула да дженгил бузладыла,
Джелле шуулдаб чабдыла.
Сора тюклю териле бла
Таб сыйлы къартны джабдыла,
Джарлы джашауну кыйынына,
Юреналмай эди оюмуна,
Къуу, саз болуб айлана эди,
Аллах чамланыб терслигим ючюн,
Азаб бергенд деб ойлана эди.
Мыдах эд, бушуу эте эди.
Кесим келсем деб сакълай эди.
Дунайны бойнунда айлана,
Ачы джыламукъла тѣге эди.
Туууб ёсген шахары
Таймай эсине келе эди.
Еле туруб осият этди:
Къонакълыкъда тынчлыкъ табмагъан
Тансыкъ болгъан сюеклерими —
Киши джерде рахат джатмагъан —
Къыблагъа кѣчюрюгюз, деди.

Алеко:

Ма джашларынгы джазыуу,
Тауушлукъ кърал: Рим, кѣр
Аллахланы, суймекликни джырчысы,
Лйт! Къалайд сый, джууаб бер.
Къабыр таууш, махтау сѣз
Тукъумдан тукъумгъа кѣчеди,
Кийик чыган шатыр тюбюнде
Хапарда мынгамы джетеди?

Кетди эки джыл, чыганлыла
Къауумлары бла айланалла,
Алгъын кибики хар къайда
Къонакъбай тынчлыкъ табалла.
Алеко эркинд алача,
Сокъуранмай айланады.
Джарыкълыкъ бугъоуун суймейин,
Кѣчгюнчю кюнлени ашырады.
Биягъы юйдеги, ол — кеси
Чыган джашаугъа кетиб эси,
Унутуб озгъан джылларын,
Суйюб шатырда къалгъанларын,
Зауукълу эринчекликлерин,
Джарлы джарыкъ тиллерин.

Уясындан къачхынчы айю.
Шатырны тюклю къонагъы
Бара эд эл къаты тюзде
Сакъ адамланы алларында
Ауур улуб, тепсеб, ойнай,
Бездирген сынджырын чайнай,
Къарт къыл къобузда ойнайды.
Гулоч таягъына таяныб,
Джаш айюню тартыб джырлайды,
Земфира джыяд айланыб
Элчилени берген затларын,
Кече ючюсю да хазырлайла
Кебекли тюйден хантларын.
Къарт къалкъыды — бары рахат...
Шатырда къарангыд, кымсызд хар зат.
Алеко агъарыб, бешик джанында,
Къыз суймеклик джыр улутад.

З е м ф и р а:

Сен къарт, огъурсуз эрим,
Кюйдюр, не кес мени сен,
Отдан неда бычакъдан
Къоркъарыкъ тюлме мен.
Санга ачудан кюеме,
Болмайма сени кюрюб:
Мен башханы сюеме,
Елюб барама суйюб.

А л е к о:

Кийик джырланы суймейме.
Тохта. Мен джырладан безгенме,

З е м ф и р а:

Суймеймисе? Не ишим барды!
Мен кесиме джырлайма.
Кессенг, кюйдюрсенг мени,
Таб алсанг да джанымы,
Сен къарт огъурсуз эриме
Айтырыкъ тюлме аны.
Джаздан эсе джангыды,
Джайгъы кюнден иссиди:
Къалай джашды, джигитди,
Джокъду менден суйгени.
Кече шыбыртсыз заманда
Къалай эркелетдим аны.
Къалай кюлдюк ол заманда
Хыликке этиб чалынгы.

Алеко:

Тохта, Земфира, болганма мен...

Земфира:

Ангыладынгмы джырымы сен?

Алеко:

Земфира!..

Земфира:

Чамланырга эркинсе сен,
Джырны сени юсюнгден джырлайма мен.
(Кетеди эмда «Къарт эрим» зат деб
джырлайды).

Къарт:

Эсгереме мен бу джырны,
Адамлагъа будджуугъа
Бизни заманыбызда къуралгъанд,
Эртдеден бери джырланганд.
От аллында кызы белей, тебрете,
Кагул¹ тюзлеринде кече,
Мени Мариулам джырлай эд.
Ма бу джырны кышхы кече.
Мени эсимден кетмеген джылла.
Сагъат сайын мутхуз болалла,
Ма бу джырды кетмеген,
Ангыма сингиб терен.

Бары тынч, кечеди, джасанды
Кёксюл кёгю кыбланы,
Къартны Земфира уятды:
«Тынгыла, атам, — деб айтды: —
Алеко кыйналыб джукълайды,
Тюшюнде ахсынады, сарнайды».

Къарт:

Тынч тур, Земфира, тилейме, анга.
Орус таурух айтайым санга:
Джукълагъанны солууун буугъан
Юй дух келед кече ортасында.

¹ Кагул — Бессарабияда Дунайга къошулган суу.

Олтур кьатыма, кымылдама,
Кетерикди танг аласында.

Земфира:

Атам! Ол шыбырдайд, Земфира деб.

Къарт:

Сени джукьу ортада да излейд ол:
Дуниядан сен багъалыса анга.

Земфира:

Манга сууутханд сьемеклигин,
Эркинлик тилейд джюрегим.
Энди мен... сабыр! Эштемисе
Башха ат айтыб сёлешгенин?

Къарт:

Кимни атын?

Земфира:

Эштемисе? Хырылдаб ынгычхауун..
Ачы тиш кьысады... къалай джаманды;
Мен уятайым аны.

Къарт:

Бошуна;
Кече духну кьыстама,
Кеси кетер.

Земфира:

Ол бир джанына бурулду;
Чёгеледи, чакъырды мени, уянганды.
Барайым анга. — Сау кьал, кьалкьы.

Алеко:

Къайда энг сен?

Земфира:

Атам бла олтура эм.
Бир дух сени инджитди, эзди,
Джанынг кьыйналыб тёздю.
Тишлеринг кьыжылдаб сени,
Къоркьутдунг, чакъыра эдинг мени.

Алеко:

Мен тюшюмде сени кѣргенме.
Экибизни ортабыздача..
Аман сагъышла сезгенме.

Земфира:

Ийнанма ётюрюк тюшлеге.

Алеко

Ах, мен ийнанмайма неге да,
Татлы ийнандырыугъа, тюшге да,
Таб сени джюрегинге да.

Къарт

Не ючюн сен, — акъылсыз джаш,
Дженгил-дженгил ахсынаса?
Къатынла ариулукъда баш,
Мында хар ким башына бош.
Мыдахлыкъ сени инджитмесин,
Кѣк да джарыкъ, джууаш, шош.

Алеко:

Атам! Ол мени суймейди.

Къарт:

Джапырыл, шохум; ол алкъын джаш,
Сен къыйналма сагъышсыз бош:
Сен къыйналыб сюесе бек,
Накъырда бла—тиширыу джюрек.
Къара: узакъ кѣкню тюбюнде
Ай эркин болуб ойнайды;
Бара тургъанлай хар джерге
Тенг джарыкъ бермей къоймайды.

Кѣчюрюлгенледен сайлаб бирин-эксин азбар этигиз.

НАЗМУ КЪУРАУ.

Суйюнчланы А.

ПРОЗА ТИЛ БЛА НАЗМУ ТИЛ.

Проза тилде, назму тилде да сѣлешну тохтаусуз бармайды. Ол айтымлагъа бѣлюнеди, ала уа магъанагъа, интонациягъа кѣре сѣз тутушлагъа, къауумлагъа, синтагмалагъа юлешиннедиле. Синтаг-

мала бла айтымла бир-биринден уллу неда гитче туракълаула (паузала) бла айырыладыла, ауазны кёлтюрюлюб неда акъыртын айтылгъанына, логикалы басымгъа кёре бёлунедиле. Аланы джазыуда тыйгъыч белгиле кёргозтедиле. Бир магъананы белгилеген сёзлеге синтагма дейдиле.

Тилни тауушларыны сафы, сёлешинген сёзню борчуна кёре, тюрлю-тюрлю къуралады. Эки текстни тенглешдирейик. Проза текстде, синтагмаланы белгилер ючюн, паузаланы сёдегей таякъчыкъ бла бёлейик.

«Джарыкъ кюн тийиб тургъанлай, /кёк булутла тауну артындан чыгъыб, /бир-бири ызындан тизилиб,/ бир-бирде этеклери кюнню джабыб,/ мутхуз салкъынлыкъ сала,/ кюн батханнга ташайдыла./

Къыш келирге кёб къалмагъанын билдире, /джайлыкъланы башы таула агъаргъандыла.

Чегетни чырпы терек ёсген джерлери алтынча саргъалгъанды,/ бир къауум тал терек,/ эртде огъуна ашыгъыб,/ чапракъларын тюбюне тегюб,/ джаланлаб, /нарат тереклени къатындан/ мыдах болуб къарайды. Джалан болуб тургъанлай да,/ джел ургъанлай,/ чапракълары кетген ингичке бутакълары,/ бармакълары юзюлген къоллача силкинедиле». (Аппаланы Х. А. Къара кюбюр, 147—148 б.).

БАШЛАДЫМ.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кёкню
Урду да темир табан
Джерге джарыгъын тёкдю!

Ол кюн джыртыучу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы

«Хур бол!» деген тауушдан
Манга саугъа узатды.

Саугъамы алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым,
Асыры къууаннгандан
Джырла джазыб башладым.

(Ергенланы Азрет. Башладым).

Проза тил бла назму тилни башхалыгъы неди? Тауушларыны къуралгъаны бла бирча тюлдюле. Проза текстде бир бёлек интонация узунду, бирсилери — къысхады. Интонация джаны бла айырыу кесгин тюлдю. Айтымланы аягъында хаман да ауаз акъырын болады, кючлю пауза этиледи. Айтымланы ичинде паузаланы ишексиз кесгин бёлмеклик къыйынды.

«Къара кюбюрден» алыннган юзюкде хапар акъырын барады, айтымла джайылгъан айтымладыла, къысха тюлдюле. Басым тюшген бёлумлеге (джиклеге), сёзню къаллай тауушладан къуралгъаныны джорукъларына эс ийиб къарамайбыз. Неда бу текстге биз бир сёз къошханлыкъгъа, авторну суратлагъаны бир кесек бузулса да, проза тилни джоругъу аны ючюн тюрленник тюлдю.

А. Ерген улуну назмусунда иш башхады. Ол юч къош айтымдан къуралгъанды. Аланы узунлукълары тенгди: хар биринде — 28

джик барды. Хар айтым төртюшер тенг интонация кѳауумдан кѳуралгъанды. Хар тизгинде джетишер джик барды. Бу бѳлюнюу джазыуда да ачык белгилениб турады: хар кѳауум сѳз, уллу хариф бла башланыб, бирер тизгинде басмаланнганды.

Тѳрт тизгин, бир абадан джибге байланыб, строфа кѳурайды, ол да джазыуда башха строфадан айырылыб бериледи. Алай бла магъана эмда синтаксис джанындан биригиб, кѳош айтымны кѳураб тохтайды, ахырында точка барды. Дагъыда бу тѳрт тизгинни ичинде ритмикалыкѳ-фонетикалыкѳ джанындан бирикмеклик барды, харсха келтирилгенди. Биз окѳугъан заманда эслейбиз: басым сѳзлеге хаман кѳайтарылыб бир-эки-юч джикден сора тѳшюб барады. Хар тизгинни аягъы сѳзлени ушаш тауушлулугъу бла — рифма бла бегитилиб, бурулуб турады. Назмугъа биз башха сѳз кѳошсакъ, неда кѳоратсакъ, назму тилни джоругъу бузуллукуду.

Проза бла назму текстлени тенгleshдирсек, аланы арасында бирчалыкѳла: тилни интонация кѳауумлагъа айырылуу, басым тѳшген, басымсыз джиклени ауушдурулуб келиую, д. а. к. Алай а проза тилде сѳзле назмудача кѳуралгъан джорукѳгъа салынмагъандыла. Назму тил проза тилден эсе кебге салыннганды, харсха келтирилгенди, кѳулакѳгъа кесгин эштиледи, окѳуучуну джюрек кѳылларын кѳозгъайды.

Бу башында айтылгъанлагъа таяна, проза тил бла назму тилни башхалыгъы: биринчи, назму тил тенгleshдирирча джорукѳланнган кесеклеге (назму тизгинлеге) юлешинеди; экинчиси, назмуну кесини ичинде да ѳлчем (метр) барды, прозада уа ол джокѳду. Бу эки ышан назму тилге ритмалыкѳ кѳошадыла. Ритмалыкѳ назму кѳурауну баш шартыды.

Назму тил халкѳланы барында эртде заманладан бери джюрюйдю. Назму тилни эм эски формасы — джырды. Бурун ол макѳам бла бирге айтылыб тургъанды. Макѳам ѳлчелик этгенди.

Назму тил бусагъатда да джырламакѳлыкѳ бла кѳаты байламлыды. Поэтле иш этиб джыргъа джараулу магъана, тил джанындан да таб кѳуралгъан ѳлчемли назмула джазадыла. Алайсыз композиторла макѳам кѳурашдыраллыкѳ тюлдюле.

Сѳз ючюн, бурун кѳарачай халкѳ поэзияда нарт эпос, алгъыш назмула, д. а. к. джыр бла айтыла келиб, ардан макѳамдан айырылыб кѳялгъандыла. Аланы проза, назму вариантлары бюгюн да сакѳланадыла.

Артыкѳ да бек джазма литература чыкѳгъанлы, назму тил кеси сѳзню искусствосуча энчи джашаб башлайды, алай а джырны бир кѳауум ышанын сакѳлайды (ритмасын, музыкасын).

Джырда сѳз бла макѳам, бир-бирине болушуб, бир-бирин кючлю этедиле.

Назму джазыу тилни таууш джорукѳларына кѳере кѳуралады.

Назму тилни баш ышаны, аны прозадан айырмалыгъы — ритмалыгъыды. Латин сѳз «версус» (назму) «вертере» (айландырыр-

гъа, къайтарыгъа) деген этимден чыкыгъанды. Атында огъуна баш ышаны — къайтарылыу (ритмалыкъ) кѣрюнеди.

Тюрлю-тюрлю тиллени интонация-ритм сафлары башхадыла. Ол энчилик назму къурауда да башхалыкъны излейди. Назму къурау асламысына тилни фонетикалыкъ сафыны энчилигине таянады.

Эм белгили *метрикалыкъ, силлабикалыкъ, тоникалыкъ* назму джорукъла бардыла. Сѣз ючюн, француз тилде басым хаман сѣзю аягына тюшеди, итальян, поляк тилде — басым сѣзю аягындагыны аллындагы джикге тюшеди. Орус тилде басым сѣзде кѣчгенлей турады. Ол сеbebден классика назму силлабо-тоникалыкъ джорукъну тутады.

Тюрк тилли халкъланы сѣзлеринде басым хаман да сѣзю бир джерине, кѣбюсюне аягына тюшеди. Бу тилдеде назму къурауда *силлабикалыкъ* джорукъ келишеди. Бусагъатдагы татар, казах, азербайджан, уйгъур, къумукъ, къарачай, ногъай, д. а. к. поэзияда силлабикалыкъ назму къурау джорукъ джорюйдю.

Къарачай тилде бусагъатдагы назму къурау джорукъла аууз халкъ поэзияны тюрк тилдеде назму этиуню тамалында къуралгъандыла. Къарачай назмуну къураугъа орус назмучулукъну уллу болушлугъу болгъанды (строфа, рифма къурауда).

Къарачай тилде басма Уллу Октябрь революциядан бери чыкыгъаны сеbebли, Совет власть киргенли, халкъ кесини миллет культурасын ёсдюрюрге онг табханды. Творчестволукъ иш бютеу халкъныкы болгъанды. Миллетни ичинден джазма литературагъа кѣбле келгендиле. Биринчи къарачай совет поэтле Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Биджиланы Асхат, д. а. к. назмучулукъну джорукъларыны тамалларын салгъандыла. Къарачай поэтлеге, урунганланы арасында алчы коммунист иннетни джаяр ючюн, поэзия кючлю сауут болгъанды.

Къарачай халкъны 50 джылдан артыкъ джазма поэзиясын сюзе, биз аланы джазгъанларында халкъны джашауун кѣргюзюу бла бирге назму тилде джангы амалла, формала излегенлерин кѣребиз. Ана тилде назму джазыуда белгиленген джангы джорукъла тууадыла. Биз бусагъатдагы къарачай назмуну къуралуууну тамалларына къарайыкъ.

Алай бла, назму тилни прозадан башхалыгъын аны шартлары: метрика, строфика, рифма белгилейдиле.

ТЕРМИНЛЕ.

Тюрк тилдеде назму къурау эртделеден бери келеди. Алада бирча терминле, бирча болмагъанла да тюбейдиле. Къарачай назмуну ич дуниясына къараудан алгъа керекли терминлени бир къауумун билиб алыргъа тыйыншлыды.

Биз башында айтханыбызча, къарачай назму силлабикалыкъ джорукъ бла къуралгъанды. Ол ат грекча слог, бѣлюм деген

сѣзден чыкыгъанды. Бѣлюмге уа бир къауум тюрк тилледе джик дейдиле. Силлабикалыкъ ёлчемде назму тизгинлени джиклерини саны бармакыны джиклерича тенг неда тенгиш болургъа керекди. Ол себеден силлабикалыкъ ёлчемге тюрк тилледе бармакы дейдиле.

Къарачай назмуда тизгинлени джик санлары да тенг болады, ол себеден бармакы деген (силлабикалыкъ) ёлчем джюрюйдю. Мындан ары бизге тюберик талай терминни ачыкылайыкы: джик — сѣз бѣлюм, слог; ёлчем бууун — метрик бууун, стопа деген магъанада; эки метрик бууунну арасында цезурагъа бууун ара дерикбиз.

Алай бла, джик саны тенг болгъан, ёлчем бууунланы болушлугу бла джорукыгъа келген назмугъа джик санлы назму неда бармакы ёлчем бла джазылгъан назму дерикбиз.

МЕТРИКА.

Назму джазыуда назмуну ич ёлчесини сюзген илму бѣлюмге метрика дейдиле. Метр — грекча — ёлчем деген сѣзден чыкыгъанды.

Къарачай назмуну кѣб джикли тизгини талай ёлчем бууундан къуралады, бууун да — талай джикден.

Басым тюшген джиклени къалайда тургъанларыны къарачай назмуда уллу магъанасы джокъду.

Къарачай назмуну тизгинлеринде ритм джиклени саныны тенг болгъанындан чыгъады. Басым ёлчемни къурамайды, алай а ритмни тюрлендирирге болушлукъ этеди.

Назму тизгин талай кесекге, ритмалы джыйыннга юлешинеди. Талай джик бир ёлчем бууунну къурайды.

Назмуну ритм толкъуну, ритмика джангырыуу бууунланы тизгинлери бла байламлы болады. Къарачай назмуда асламысына тизгинде эки, юч бууунлу ёлчемле джюрюйдюле. Эки бууунну арасында ауаз туракылауун (интонациялыкы, фразалыкы паузаны) къуллугъун бууун ара (цезура) этеди.

Цезура (латинча — бѣлюм) — назму тизгинни эки неда юч кесекге бѣлген, кесини белгили орну болгъан сѣз арады (слово-раздел). Цезураны къарачай назмуда къуллугу уллуду, ол назму тизгинни бѣлек бууунга бѣледи.

Назму тизгинледе ёлчем бууунла тенг неда тенгиш боладыла. Мисалла алыб къарайыкы. Бууун араны тюз таякычыкы «|» бла белгилейик.

Тюбю,		башы —		топракъ,
Джалын		тартыб		юйюбюз.
Джарыкъ		тиер		джеринде,
Мутхуз		болуб		кюнюбюз.

(Къаракетланы И.)

Схемасы: $2+2+3=7$

Хар тизгинде джик саны — 7, хар тизгинде 3-шер буун. Ал эки буунда 2-шер, аягында — 3-шер джик.

Агъач ичи | теренде,
Тёрт джаныбыз | тау болуб,
Миллетлеге | къошулмай,
Кёзлерибиз | ау болуб.

(Къаракетланы И.)

Схемасы: $4+3=7$

Хар тизгинде джиклени саны тенгди. (7-шер джик.). Хар тизгинде экишер ритм джыйын — экишер ёлчем буун барды, эки буунну ортасында бёлме — буун ара (цезура), туракълау этиб, назму тизгинни эки бууннга бёледи, ал буунда — 4-шер джик, экинчи буунда — 3-шер джик.

Басым къайсы джиклеге тюшгенине къарайыкъ:

○ — ○ — ○ ○ —
— ○ ○ — — ○ —
○ ○ ○ — ○ — ○
○ ○ ○ — — ○ —

Кёрюнгенича, басым тенгиш тюшюб бармайды: ол къарачай назмуну ёлчемин къурамайды.

Башха буун ёлчемлени (стопаланы) да кёрейик.

Къой сюрюуле | союмлада | отлайла,
Тик сыртланы, | кюн бетлени | толтуруб.
Сюрюучюле | бир-бирлерин | джожълайла
Туура джерде, | мал къатында | олтуруб.

(Хубийланы О.)

Схемасы: $4+4+3=11$

Хар тизгинде ючюшер ёлчем буун барды. Буун ара назму тизгинни ючге бёледи, ал эки буунда 4-шер джик, ахырында — 3 джик. Къарачай поэзияда 7, 11 джикли назмула асламдыла.

Дагыда юч буунлу назму:

Тот джюрекден | сыдырылыб | чыкъган сёзле,
Дуньясына | джилай сокъур | болган кёзле.

(Ертенланы А.)

Схемасы: $4+4+4=12$

Бу назму 4-шер джикли юч буундан къуралгъанды.

Кёр, джарыкъ джулдуз | келбетин тѣкдю.
Зорлукъну чачды, | джерге нюр себди.

(Къаракетланы И.)

Схемасы: $5+5=10$

Назму тизгинле 5-шер джикли эки буундан къуралгъандыла. Метрик буунла 2, 3, 4, 5 джикли боладыла.

Быладан сора да къарачай назмуда тюрю-тюрю буунла тюбейдиле.

Башында айтылгъандан быллай оюмгъа келебиз: къарачай назмуда джик саны тенг болады, буунланы белгилеу ёлчемлери барды. Бу эки шартны тутхан назму къуралыу джанындан демегили болады. Артыкъ да бек джыр текстге бу ышанла амалсыз керекдиле. Ала къарачай назмуну къурамакълыкъда эртделеден бери джюрюген эмда джангы къарачай совет поэзияда бегитилген баш джорукъдула.

Къарачай назмуда эркин буун ара (цезура) да аз тюбемейди. Алай демеклик, назмуда буун араны белгили орну болмайды. Ол неденди десегиз, поэт назмуну ритмден бошлар ючюн, назмугъа интонацион-ритмика бошлукъ берир ючюн этеди. Буун араны белгисин салыб керейик.

Сезгеним | бир минут | тохтамаз, | тынмаз
Къаламым | кертини | джазар, | тартынмаз.
Мен барда | къызыл | тенгизге | тамарла,
Мен сѣнгсем да, | джилтинлерим | джанарла!

(Ёртенланы А.)

Схемасы: $3+3+3+2=11$

$3+3+2+3=11$

$3+2+3+3=11$

$4+4+3=11$

Тизгинлени джик санлары тенгди, ёнге эркин буун арасы болгъан назмулада тюрю-тюрю ритм буунла аралаш келедиле.

Бусагъатдагъы поэзияда ритм буунланы дагъыда башха тюрюлери барды.

Поэтле эпика темаланы кѣб буунлу (кѣб джикли) тизгинле бла джазадыла, тынч магъанасы болгъанлада гитче ёлчемлени хайырландырадыла.

СТРОФИКА.

Строфа (грекча «айланч») бир магъананы тутхан, бирикген, талай назму тизгинди. Строфа назмуну кесгин этеди, ич магъанасын ангыларгъа болушады.

Строфика назмуланы строфаладан къуралгъанын сюзген бѣлюмю.

Рифмалары ушаш болуб, тагъылыучу строфаланы кѣб тюрлю-лери барды: эки тизгинли, тѣрт тизгинли, алты тизгинли, д. а. к. Бусагъатда къарачай поэзияда кѣб джюрюгенле быллай рифмалы строфаладыла:

а) Тѣрт тизгинли строфада чалышхан рифма, схемасы: $a - b - a - b$.

Тау этеги салкында
Эркинликни фонары,
Мындан ары аллында
Бютюн джарыкъ джанары.

(Къаракетланы И.)

б) Къуршалагъан рифмалы строфа, неда $a - b - b - a$.

Ленинни байрагъына
Урунганла биргебиз.
Джашасын колхозубуз
Минг джылны узагъына.

(Къаракетланы И.)

в) Алты тизгинли строфа $a - a - b - b - a - b$.

Кюн нюрюн алса,
Къайда кеч болса,
Анда межамланыб джатарбыз.
Джюрек байланыб,
Джаугъа айланыб,
Тобла, пулеметла атарбыз.

(Къаракетланы II.)

г) Эки тизгин бир-бири бла рифмаланган строфа $a - a, b - b$.

Солуусуз иш къолубузда, къойнубузда,
Бууб тургъан темир сынджыр бойнубузда.
Малым-мюлкюм — эки аягъым, эки къолум,
Чегюч бла темир туюген — тутхан джолум.

(Ертенланы А.)

Эки тингизли назмугъа араб, фарс, тюрк поэзияда *бейт* (арабча) дейдиле.

д) Къаты къуршоулагъан рифмалы строфа, $a - a - b - a$,

Бай былай айтды да, сыртын айландырды,
Кѣлюн эски къылыкълагъа байландырды.
Не кет, не кел, олтур, не тур демей, къартны
Бойнун зиншегге бюкдюрюб, ойландырды.

(Ертенланы А.)

е) Қъарачай поэзияда эм кёб джюрютюлген строфа быллай болады, *а — б — в — б*, рифмасыз тизгин бла рифмалы тизгин ара-лашыб келедиле:

Санлары сау адамгъа
Борч болады *шилерге*,
Айыб тюмюдю, сагъыш эт,
Ишлемейин *тилерге!*

(Къаракетланы И.)

ж) Бютеу тизгинледе бирча рифма тюбеген строфа, неда *а — а — а — а*.

Кёзоу келсе, хайуанныча, элтиб *сатыб*,
Кёрюрге сүймегеними кёлуна *атыб*,
Мен джазыкыгъа бу зорлукъла бек *татыб*,
Азмы турдум шашхынлашыб, ауруб *джатыб*.

(Ертенланы А.)

з) Рифманы талай тюрлюсю къатышхан строфа:

Тауладан къанатсыз учуб *ётеме*,
Бу джуртладан кенгиге узакъ *кетеме*.
Бютеу шаркъ къраллагъа да кириб,
Адам оюм алгъан джерге *джетеме*.

(Къаракетланы И.)

Эки тизгинли, төрт тизгинли, алты тизгинли строфала къарачай поэзияда кёб джюрютюледиле. Ала назму, джыр, баллада, поэма — поэзияны кёб жанрында бардыла.

Къарачай поэзияда быладан башха тюрлю строфала да тюбейдиле. Сёз ючюн, Ертенланы Азретни «Сафият», «Сюлемени Суратха письмосу» деген поэмаларында д. а. к.

Алай бла, быллай ахыр оюмгъа келирге боллукъбуз: къарачай назмуну къурамакълыкъда кёб тюрлю чалышхан рифмала тюбейдиле. Ана литератураны ал джылларында араб, тюрк тиллени билген поэтлени юсю бла къарачай тилге восток халкъланы поэзиясында джюрюген эки тизгинли, төрт тизгинли строфала кирген эселе да, къарачай назмуну строфикасын къурауда орус назмуну уллу магъанасы болгъанды. Ол А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну, И. А. Крыловну чыгъармаларындан кёчюрюлгенле бла киргенди. Къарачай тилге келишген джорукъларын, формаларын алгъандыла.

Биринчи къарачай поэтле Къаракетланы Исса бла Ертенланы Азрет ана тилде назму къурауну тамалларын салгъандыла. Экинчи тёлю аладан кёб затха юренгенди.

Бусагъатдагъы къарачай поэтле, тамада тёлюню джеттишимленине таяна, назму къурауда джангы мадарла излейдиле.

РИФМА.

Рифма — назму тизгинде сёзлени асламысыны ахырлары бла ушашлыгы, назму къурауну шартларыны бириди.

Рифма, назму тизгинни тамамлай, аны белгисин кёргюзеди. Рифмасыз назмуну чегин билмеклик кыйынды, таб, проза бла аны арасын айыраллык тюлбюз.

Мисал:

Тиширыула кёб заман
Бугъоуланыб *джашадыкъ*,
Темир ауда *джашагъан*
Булбуллагъа *ушадыкъ*.

(Къаракетланы И.)

«Заман — джашагъан», «джашадыкъ — ушадыкъ» рифмаланган сёзледиле. Тизгинни аягында келген рифмаланган сёзле магъана джаны бла да строфаны байлайдыла, назму къурагъан этедиле. Постле эм магъаналы сёзлени тизгинни аягына саладыла, окъуучуну эсин анга бёлюр ючюн, сора анга рифма излейдиле.

Назмуну къурауда, аны магъанасын ачыкълауда рифманы къуллугъу уллуду. Аны ангылар ючюн, тилни джорукъларын билирге керекди.

Къарачай тил тюрк тиллени къауумуна киреди, агглютинатив тилди, алай демеклик, сёзле къуралгъан заманда префиксле джюрютюлмейдиле, хаман сёзню аягына аффиксле къошулуб барадыла.

Тизгинни аягында келген сёзлени тамырлары бирча болмасала да, алагъа къошулгъан аффиксле, бирча эштилиб, рифма къурагъа боладыла.

Келмез энди къолундан бир джауну да
Зорлукъ деген ёлюкню *айнытыргъа*,
Онгсузланы ат туякъгъа теблетиб,
Романовну къамчисин *ойнатыргъа*.

(Ертенланы А.)

Рифмаланган этимлени тамырлары бирча ушаш тюлдюле (*айнойн*). Аланы ушаш этген артдан къошулгъан аффикследиле.

Бусагъатдагы къарачай поэзияда быллай рифмала джюрюйдюле:

1. Эки неда андан кёб сёз тамырны бирча тауушлудугъу:

Бет джанлары къалын ариу *чегетле*,
Ичлеринде хар бир тюрлю *көгетле*,
Субай ёсген нарат, нызы *терекле*,
Салкъын, джууаш аяз ура, *кёлекке*.

(Къаракетланы И.)

2. Тамырлы эмда аффиксли рифма:

Ауругъанга дарманлыкъ этген *суулары*,
Чегетде чегети, ичинде *буулары*,
Не кыш, не джай кетмеген *къраулары*,
Бир алакат кърюнеди Кавказны *таулары*.

(Ертенланы А.)

3. Бир сѣзню тамыры башха сѣзню аффикси бла рифма болады:

Джел къакъгъан джерде ёсген терек *булчукъ*
Кюн чыкъгъанга айланыб силкине эди,
Ол булчукъгъа да къонуб бир *булбулчукъ*
Заманга кюу этиб ёкюне эди.

(Ертенланы А.)

4. Сѣзледе къуру джангыз аффикслери ушагъан рифма тюбейди:

Бу айтханларымы акъылыма *алыб*
Сагъыш этеме, джюрегим *къаныб*:
Барын тинтеме, барын *сеземе*,
Къалам бла акъ къагъытха *тиземе*.

(Къаракетланы И.)

КЪОШ РИФМАНЫ ТАЛАИ ТЮРЛЮСЮ БАРДЫ.

1. Эки къат рифма:

Кѣб *къыйналгъан*, эзилген,
Бут-бут, *сан-сан юзюлген*.

(Ертенланы А.)

2. Къурау рифма:

Бизни атыбыз сууукъ куртле, *булутла*,
Чыкъгъаныбыз ташлы, агъачлы *бу джуртла*.

(Къаракетланы И.)

Къарасанг да, акъылчыгъы тюз *балачыкъ*,
Къашы къара, кѣзчюклери аппа-*алачыкъ*.

(Ертенланы А.)

3. Къайтарылыб айтылгъан рифма:

Джарыкъ кѣрмей кѣзюбюз,
Кирпиклери тот *болуб*,
Турдукъ кюе, термиле,
Джашауубуз *от болуб*.

(Къаракетланы И.)

Тилни тюрлю-тюрлю кесеклери бир-бири бла рифма тутадыла.
Асламысына быллай рифма тутушла боладыла:

1) Ат ат бла:

Кесилди ол къар, боран, ачы *аяз*:
Келди джылтыраб нюрлю, сойюмлю *джаз*.

(Ертенланы А.)

2) Ат этим бла:

Бююнлюкде тынч-рахатды *джамагъат*,
Санга тансыкъ болгъандыла тенглеринг,
Юйге энда бир эски джуудур, *джамат*,
Бирден чириб тюшелле кийимлеринг.

(Орусланы М.)

3) Ат сыфат бла:

Менден, бютеу бары эзилген *таулу*,
Эндиге деричи кёзлери *аулу*,
Джюреклери джара, кёзлери *къалам*
Къызчыкълагъа джылы комсомол *салам*.

(Ертенланы А.)

4) Этим этим бла:

Узакъ джерден къонакъ болуб *келгенме*,
Акылымы санга толу *бёлгенме*,
Талпыб келиб, тюрсюнюнго *кёргенме*,
Туугъан джуртумча, сени *суйгенме*.

(Батчаланы А.-К.)

5) Сёзлеу ат бла:

Машинала тебрейле..
Минедиле ашыгъыш,
Тёгерекден биргелей
Эштиледи джыр, *алгъыш*.

(Хубийланы О.)

6) Этимсёзлеу этимсёзлеу бла:

Кёзню кысыб ачхан чакълы *солумай*,
Минут кетмей, машинала *бурулмай*,
Кими анда, кими мында *кёурулуб*,
Минг-минг темир джыгырыкла *бурулуб*.

(Къаракетланы И.)

- 7) Тилни болушлукчу кесеклери тилни энчи кесеклери бла.
а) послелог бла ат, сыфат, д. а. к.

Махай джашчыгы Алий *къатыш*
Бир уллу сууукъ, боран *къыш*
Тебрегенди тюзге атланыб
Джаяу, терен къарны джарыб.

(Байкүүланы Д.)

- б) байлам бла ат:

Ким да аямасын билимин, *кючюн*.
Ана тилни джарытыр *ючюн*.

(Къаракетланы И.)

Кёб юлгюлени алыб, грамматика джанындан сынаб къарасакъ, къарачай тилде рифма тилни бир кесегинден къуралгъандан эсе, тилни тюрю-тюрлю кесеклеринден къуралса, эштирге, эсге да иги болады. Сёз ючюн, рифма, хаман къуру этимледен къуралыб барса, эрикдирген этеди.

Тилни башха кесеклеринден къуралгъан рифма окъуучуну эсин джангыртады.

РИФМАНЫ ФОНЕТИКА КЪУРАМЫНДАН ТАЛАЙ СЕЗ.

Фонетика джанындан рифманы эки къауумгъа юлеширге керекди: рифманы агъачына кёре, ушаш джиклерине кёре.

Агъачына кёре келишген неда толу келишмеген рифма болады.

Келишген рифма деб рифмаланган сёздеде тауушланы толу ушашлыкъларына айтылады (башларын-джашларын).

Толу *келишмеген рифма* деб сингармонизм бла байламлы рифмагъа айтылады (ариудан-джанымдан).

Назмуда *рифмаланган омонимле тубейдиле*. Омонимле джазылыулары бирча, магъаналары башха болгъан сёзледиле (*Къызыл, къара — анга къара*).

Бир сёз бир сёзню ичине толу кире эсе, анга *бай рифма* дейдиле (*атына — къатына*).

Джангыз арт джиги болуб къалмай, тамырындан огъуна рифма келише эсе, быллай рифмагъа *терен рифма* дейдиле (*саныгъызыны-джаныгъызыны*).

Сёзню ахырында джангыз бир джиги тюшсе рифмагъа, анга *сай рифма* дейдиле (*къарт — ангылат*).

Сёзню арт джигинде къуру бир ачыкъ тауушу бирча болса, ол *къарыусуз рифмагъа* саналады (*бола — джара*).

Къарачай назмуда рифмаланган сёзленн басымлары бирча джиклеге тюшеди.

Уруш тобла *атылыб*,
Кёк да, джер да *титирёб*,
Джерге тюшюб, *чачылыб*,
Шыблача, *кюкюрёб*.

(Къаракетланы II.)

Ёзге ол джорукъгъа кирмеген да тюбейди.
Алай а бу рифмагъа саналмайды.

Уян энди, *тенгчигим*,
Кюн башладан *къарады*,
Эрлай тур да сен кийин:
Заман озуб *барады*.

(Джырдап)

Орус поэзияны юлгюсю бла, артыкъ да байламлы, къарачай назмуда да джангы рифмала тюбейдиле. Алагъа *джабылгъан*, *къысхартылгъан рифма* дейдиле.

Инджитди
Кёлюмю
Биз этген
Ол ушакъ,
Эрирлай эди
Эт джюрек,
Къар кибик
Джумушаб.

(Ёртенланы А.)

Кеси джазмай,
Биреуленнге
Биреу джазыу
Джазмайд.
Мен кетейим,
Мен кетейим,
Къыйнагъаным
Азмыд?

(Батчаланы М.)

Аланы кёзлери кече, кюн да *кёрёд*.
Джокъду джерде тауладан мийик *тёрё*.

(Хубийланы Н.)

Бу джол бла да къарачай назмуну рифмаларыны мындан ары да бай болур амалы кёбдю.

1. Поэт творчествосунда къаллай метрика бла хайырланнганын кёртю-зюгюз.
2. Иссаны назмуларында строфаланы къуралгъанларын айыргъыз.
3. Къаракетланы Иссаны назмуларында рифмаланы къаллай тюрлюлери болгъанларын табыгъыз.
4. Поэтни назмуларындан юлгюле келтириб, къарачай назму силлабикалыкъ джорукъ бла этилгенин бегитигиз.

Ёртенланы Азрет (1907—1937)



Ёртенланы Локъманни джашы Азрет 1907 джыл Къартджурт элде туугъанды. Ол къарачай литератураны джарыкъ джанган джулдузларыны бириди. Аны терен магъаналы затланы юсюнден фахмулу джазылгъан назмулары бла поэмалары емюрлени джашарыкъдыла.

Ёртенланы Азрет джангы къурала тебреген къарачай литератураны биринчи поэтлеринден болса да, ол кесин къуру кесини миллетини поэтине санаб къоймагъанды, ол къуру кесини миллетине къайгырыб, сагъыш этиб къоймагъанды. Ол кесин Совет Ата джуртубузну поэтине санагъанды, джангы джарыкъ джашауну юсюнден тыйыншлы джазаргъа кесине къаст этгенди. Аны бла да къалмай, Азрет бютеу джер джюзюнде кеси кыйыны бла джашагъанлагъа, капиталны бугъоунда термилгенлеге къайгыргъанды, аланы инджиулерине аны джюреги джарсыгъанды, хакъ ашаучулагъа, дунияны залимлерине къаршчы назмула джазгъанды.

Мийик тауланы ичинде джалчылыкъ бла ёсген къарачайлыланы Октябрь революцияны кючюнден насыб джашаугъа чыгъыб, бютеу совет халкъла бла бирге социализм ишлегенлери поэтни къууандыргъанды. Урунууда алчылагъа, джигерлеге, окъуу, бплим алгъан джаш тёлуге, учсуз-къыйырсыз къралыбызны чеклерин къадама кибик сакълаб тургъан ётгюр совет аскерчилеге поэт кёб назму джазгъанды.

Дуния къуралгъанлы джер юсюне тюзлюк, тенглик, насыб джашау чыгъаргъан Коммунист партиягъа башчылыкъ этген В. И. Ленинни сыфаты Ёртенланы Азретни творчествосунда уллу орун алады.



Педтехникуму студентлери Шахмырзаланы Санд,
Ертенланы Азрет, Бостанланы Хасан.
1925 джыл. Симферополь.

Ленинини иши, иннети тюзлюк, тенглик джашауну байрагы болганы себебли, Ленин бютеу дуняда эм багъалы адам болганын, аны ёмюрге унутулмазлыгын Азрет «Туугъанды ол ёлмезге» деген сейирлик назмусунда джазады. 1934 джыл «Сафият», «Сюлеменни Суратха письмосу», «Афенди бла аджал» деген поэмалары чыкыгъандыла.

Таулуланы джашаулары улуу къралыбыз бла бирге атлаб, тохтаусуз ёсуб барганы поэтни къууандырады. Джангы джашаугъа ол улуу бюсюреу этеди:

Минг берекет Ленинге,
Бизни сагъайтханына,
Биз ёлгюнчю тюз болурбуз
Ленинини айтханына.

(«Биз ёсебиз».)

Азрет колхозда джигер ишлегенлеге, алчылагъа улуу багъа, сый бери. («Колхозчу ударникни джыры»).

Ертенланы Азрет джумушакъ джюрекли, джашауну, табигъатны не гитче затларына да сезим этген аллай поэт болса да, бу кёзюу таулары ариулукъларына, алакёз кызыланы субайлыкъларына назму этген кёзюу тюлдю, дейди. Ол аланы эсгермей, неда сансыз этиб къоймагъанды, алай а ол кёзюуледе аладан алгъа джазылыргъа керекли затла кёбдюле деб, алай къарагъанды:

«Сказка о рыбаке и рыбке» деген чыгъармаларын кѣчюргенди. Ол кѣчюргенле 1937 джыл китаб болуб чыккыгъандыла.

Ортабайланы Римма, Азретни юсюнден джаза, анга Маяковскийни поэзиясы болушханын да айтады. Маяковскийни сынамын къарачай поэзияда эм алгъа Ёртенланы Азрет хайырландырса да, ол, Маяковскийден аны ораторлукъ усталыгына, кыйын рифмасына, ритмика къурулушуна юреннген бла къалмай, джашауну баш темаларын кѣлтюрюрге, халкъны ишине чырмау болгъанланы бары бла да кѣзбаусуз къаты кюреширге юреннгенди¹.

Халкъгъа жарыккъыкъ джайыугъа динни уллу заран салгъанын кѣрюб, Азрет кеси диннге къаршчы чыгъармала джазгъандан сора да, 1931 джыл орус тилден кѣчюрюб, «Диннге къаршчы окъуу китабы» чыгъарады.

Джаш джазыучуланы китабларын басмагъа хазырлауда да поэтни кыйыны уллуду.

Джылдан джылгъа адамланы саны ёсе баргъанча, Ёртен улуну терен магъаналы чыгъармаларын окъугъанланы саны да ёсгенден ёсе барлыгына сѣз джокъду.

«Азретни творчество джолу 20—30 джылладагъы къарачай поэзия бла, ол кѣзюуде литератураны ёсюмю бла къысха байламлы болгъанды»².

Аны алай болгъаныны юсюнден Орусланы Аминат да джазады: «Ол джыллада джашау халны кѣрмеген Азретни толу ангылаалыкъ тюлдю, джазгъанын къургъакъ ауаз бергеннге, керексиз тик сѣзлюге бардыргъа да болур. Азрет а керти уллу фахмусун зорлукъ джашаудан къалгъан тамырланы къоратыр ючюн кюрешге бергенди. Ол джыллада Азретни назмуларын кѣб окъуй эдиле. Сѣзлери шатык, кесгин, ачыкъ, душманлагъа хатерсиз, тюзлюкню джакълагъаинга, кѣлсюзге да эс табдыргъан»³.

П. И. Балтин Ёртенланы Азретни юсюнден уллу статьясында алкъын аны ёсери аллында эди, фахмуну поэтни уллу джеттишимлери да алда эдиле; аны чыгъармачылыкъ иши уллу джеттишимлени босагъасында юзюлгенди, алай а Ёртен улу кесини джашауунда он джылны ичинде джазгъан затлары совет къарачай-малкъар поэзияны тамалына деменгили орналгъандыла, деб джазады⁴.

«Б а ш л а д ы м». Азрет «Башладым» деген назмусун 1929 джыл чыккыгъан экинчи китабыны аллына салса да, бу назму аны бютеу творчествосуну аллына салырча алай джазылгъанды. Анда Азретни поэт этген, жарыкъ джашаугъа чыгъаргъан Октябрьни жарыгъы болгъаны айтылады. Ол жарыкъ хар кимге да бирча джетгени назмуда ангылашынады.

¹ «Шу ёхлукъ». 1965, № 27, 89 бет.

² Р. А.-К. Ортабаева. Азрет Уртеннов. Черкесск, 1971, 7 бет.

³ Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975, 48 бет.

⁴ П. Балтин. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961, 47 бет.

«Ана тилим». Эски заманлада, ол къадар артыкълыкъгъа къаршчы джазарча, миллетге джарыкълыкъны джарча, ана тил болмагъанына поэт къыйналады.

«Джазар эдим да ачар эдим ана тилимде
Болгъан тотуму джюрегимде, кѐлюмде»,—

деб поэт аны ючюн айтады назмусунда. Ол ёмюрю къара таныматгъанлай кетиб къалгъанлагъа джарсылды. Энди уа, Ленинни иннетлерин джашауда бардыра, СССР-ни миллетлерини ана тиллери ёсерге, чагъаргъа мадар болгъанына къууанады. Поэт ана тилини болушлугъу бла эскиликге къаршчы кюреш бардырыргъа, джангылыкъны терен магъанасын ангылатыргъа деб учунады. 1920—1930 джыллада ана тилни кючю бла эски, джахил джашауну заранын айгъакълауда, социалист джамагъат ишлеуге чакъырууда къарачай поэтлени ичинде Азрет эм кѐб этгенди дерге эркинбиз.

«Биз ёсебиз». Бу назму поэтни ючюнчю китабына киреди, кеси да колхозчу джаш тѐлюге аталады. Ол себебден сѐз назмуда джаш тѐлюню юсюнден барады.

Эскилик кери атылыб, джаш тѐлю джангы джашаугъа къанат кериб, учунуб, алгъа таукел атлайды, Ленинни ишине хар къуруда тюзлей турлугъуна къууаныб, сѐз береди.

«Энди биз да кюлейик». Энди муратыбызгъа джетгенбиз, таукел болуб, кѐз-къаш кериб джашайыкъ деб, назмуну аягъында алай айтыр ючюн, поэт ары дери урунган халкъны бютеу кѐрген къыйынлыгъын хапарлайды. Джангылыкъны игилигин, эскиликни артыкълыгъын суратлай, поэт окъуучуну тюшюндюреди. «Алгъын не халда эдик, энди къалай болгъанбыз?» деб, назму алай аны ючюн башланады.

Эндиге дери адамла урунганлыкъгъа, кюн кѐрмедиле, къаш кермедиле, ышармадыла, джашауну аман бла ийдиле, дейди поэт. Назмуда баш айтылгъанланы бири: эски дуняны кесинден къутулганлыкъгъа, джахиллик халкъдан кетиб бошамагъанды, аны кетерир ючюн а къадалыб окъургъа, билим алыргъа керекди, деб слду.

Поэт таулуланы джашауларын, энчи алыб къоймай, бютеу къралны джашауу бла бирге алады, таулуланы насыблары Россияны насыбы бла, Ата джуртубузну насыбы бла бирге болгъанын кѐргюзеди.

Талай назмусунда Ёртенланы Азрет кеси къыйыны бла джашагъан халкъланы кюню кечеге ушаш болгъанын суратлайды. Сѐз ючюн, «Темирчини тюшю» деген назмуда патчахлыкъны заманында хар кюнде оналты сагъат ишлеб тургъанлай да, боюнларын темир сынджыр бугъанча джашагъанланы юсюнден айтылады.

«Не ючюн туудукъ?» деген назмуда туугъандан ёлюб кетгинчи

бир кюнню джюрегибиз джарымайды сора, бу дунягъа нек туу-
дукъ, деб эски джашауну зорлугъун кѣргюзтеди:

Нюр кѣрмейин мутхузланган мыдах кѣлле,
Къартлыкъ келгинчи бююлген мугур белле,

бу дунягъа нек туудукъ дейди:

Заводлада джалсыз кириб ишлергеми?
Ахлыбызны джалангачлыкъ кючлергеми?
Эм артында орамлагъа тѣгюлюргеми?

Ертен улу былай инджилиб тургъан халкълагъа насыб берген
джангы совет джашауну махтайды:

Да... джокъ болсун онгсузланы ёксюзлюго,
Эм джашасын Совет властны тюзлюго!

«Минги Тау» деген назмуда автор тауланы ариулукъларын су-
ратламайды, ол ариу Кавказ тауланы ичинде алгъын заманлада
халкъланы инджилиб-апчыб, аманны кеминде джашагъанларын
ачыкълайды. Минг джылланы ичинде Минги Тауну тегерегине
къысылыб джашагъан халкъла кюн кѣрмегендиле. Бу былай нек-
ди, деб поэт мийик таудан даулайды. Халкъгъа кюн кѣргюзмеген-
ле байла, бийле, патчах болгъанларын Азрет толу кѣргюзтеди.

Совет власть орналгъандан сора уа кюн башха тюрлю тиеди.
Минги Тау да башха тюрлю кѣрюнуб тебрейди.

Эски заманда бир кюнню биринден мутхуз, аны джюрегин ча-
пырырча бир зат болмагъанын Азрет «Эсимдеди» деген назмуда
джазады.

«Эски заман» деген назмуда артыкълыкгъа ие болуб тургъан
заманга налат бериледи, джангы властны кючу, къарыуу айты-
лады.

Озгъан заманда адамланы мутхуз, мыдах джашаулары «Кѣб
болмайын» деген назмуда табигъатны юсю бла кѣрюнеди:

Чегет тереклерине дери мыдах.
Чапракъла замансыз агъа элле,
Баргъан суугъа тынгылагъаннга да «ах-ах-ах»...
Деб сарнагъан тауушла чыгъа элле.

Назмуну аягъында джангы джашауну халкълагъа ашхылыгъы
окъуучуну ётгюр, ёхтем этеди.

«Сейир хал» деген назму бюгюннгю Карачаевск шахарны ачыл-
гъанына аталгъанды. Автор шахаргъа къууанады, алай алгъы бу-
рун тау ёзенледе джашагъан къарачай халкъны дунягъа кѣз
ачалмай инджилгенин, таралгъанын суратлайды:

Аркъаларын патчахны джюго басыб,
Хайран болуб къалгъан, акъылдан шашыб,
Кѣрмеген кюнню кѣзю, кѣрмеген ай,
Мутхузланыб къалгъан зауаллы Къарачай.

Джаныуар кылыгы болган байны поэт «Джалчыны сойган-нга» деген назмусунда кѳргюзтеди. Адамлагъа джаныуар кылыкъ алдырган энчиликге, «менчиликге» назмуда налат бериледи. Къаракетланы Иссаны «Джумдурукъ бла джалчы» деген поэмасы бла Азретни бу назмусу керти болган затны юсюнден джазылгъандыла. Азрет 1928 джыл 24 февралда джазгъанды, Исса да ол джыл 13 мартда джазгъанды.

Совет власть киргенден сора къарангылыкъны атыб, окъуу-билим алган таулу джаш кесини алгъыннгы джашауундан хапар айтханын Азрет «Таулу студентни ауузундан» деген назмусунда джазады.

Студент джаш, бююнню джашаууна къууана, анга кюн кѳргюзмей турган эски джашаугъа даучу болуб, налат береди. Ол бююн большевиклени кючюнден билим алыб, халкъ насыбы ючюн юреширча адам болгъанына ёхтемленеди.

Озган заманда халкъны кѳб инджилгенине, эзилгенине джюреги ауруб, Азрет къайсы чыгъармасында да эски джашауну кыйынлыгына къайтмай къалмайды. Сѳз ючюн, Октябрьны онунчу джыллыгына аталган «Бююн» деген назмуда эски джашаугъа ирият бериледи, жангы джашаугъа насыб, алгъыш айтылады.

«Кыйындан тынча таба» деген назмуда Ёртенланы Азрет эски заманын халкъга уллу заранындан толу хапар айтады: ол заманда киши адамга санамай эди, рахат джашау джокъ эди, байны-бийни этек тюбюн джаларга тыше эди, бай да, афенди да халкъны бирча алдай эдиле деб, чыгъармада баш магъана олду.

«Джарлыгъа» деген назмуда поэт джарлыланы эски заманда бютеу кѳрген кыйынлыкъларын санаб эсине тюшюреди, аны ёмюрге бир кюн кѳрмегенин, не патчах, не бай, не бий аны сан этмегенлерин, ёледи-къалады, деб къулакъга алмагъанларын айтады. Ма ол себебден аны энди класс джаулагъа къаршчылыкъга чакъырады.

Ёртенланы Азрет тиширыуланы юсюнден поэмадан сора да таалай назму джазгъанды. Сѳз ючюн, «Шаркъ тиширыуну айтхан сѳзлери», «8 Мартда», «Письмо», «Джокъ болсун». Поэт алада тиширыуну алгъыннгы джашаууну зорлугъун, кюнсюзлюгюн суратлайды. «Шаркъ тиширыуну айтхан сѳзлери» деген назмуда тиширыугъа шерият эркинлик бермегени, таб аны толу адамга санамагъаны, аны дунягъа термиле, тарала джашагъаны, ол замандагы джюрек джарсыулары айтыладыла. Назмуну аягында Октябрь тиширыулагъа джарыкъ кюн тийиргенини юсюнден джазылады, тиширыуну кесичаланы дуня джашаудан юлюш алыргъа, анга тыйыншлы юлюш къошаргъа, социализм ишлерге чакъырады:

Кѳбдю, энди эски джашаудан чыгъайыкъ,
Хурсузлукъ дунясына табан урайыкъ,
Хар бир иште эрле бла бир болайыкъ,
Джарыкъ джашау — социализм къурайыкъ.

«Джокъ болсун» деген назмуда таулу кызы адамланы тилсиз этген, тиширыуну дунясын аман бла ийген, аны бойнундан буугъан заман, билек арты кыуушдан чыгъармай тургъан, зулму-ну сынатхан эски заман джокъ болсун, дейди. Джангы джашаугъа кыууанчлы тюбегенин, окъуу-билим алыр ючюн кюрешгенин айтады.

Азретни талай чыгъармасында дин башчылагъа къраршчылыкъ барады. Ала байла, бийле бла бир иннетде ишлеб, динни юсюнден алагъа джараулу ауаз бергендиле. Азрет чыгъармаларында динни, дин башчыланы халкъгъа заранларын айгъакълайды. «Тергеу ал» деген чыгъармада афендиле «дарман суула» бла ауругъанлагъа уллу заран салгъанларыны юсюнден джазады. Афендиле ол заманлада дохтургъа, дарманнга ийнанмагъыз, алагъа кесигизни алдатмагъыз деб ауаз бериб, халкъгъа заран салгъанлай тургъандыла.

«Джут моллагъа» деген назмуда афендилени джукълукъларыны юсюнден айтылады. «Оразагъа» деген назмуда поэт халкъгъа оразаны заранын айгъакълайды.

Ертен улу, Ленинге атаб, талай назму джазгъанды. Аны «Туугъанды ол ёлмезге» деген назмусун билмеген хазна адам болмаз. «Бюгюн ёлдю» деген назмуну Азрет Ленинни ёлген кюнюне атагъанды. «Сенсиз» деген назмуну уа Ленин ёлгенли беш джыл толгъанына джазгъанды. Назмуда, Ленин, сен ёлсенг да, биз барыбыз да сен айтхан, сен кёргюзтген джолну барабыз, джауну да аллыбыздан узакъ джары чортлатабыз деб айтылады. Андан со-ра уа арымай-талмай, социализм ишлеуде джигер урунабыз, эскиликни ташлайбыз, алгъын инсаннга саналмагъанла энди, бир-бири кыолубуздан тутуб, бюгюлмей, джарыкъ джашау ишлейбиз, дейди.

Азрет, джаш тёлуге атаб, талай назму джазгъанды. Сёз ючюн, «Комсомолку джыры», «Призывникни джыры», дагъыда башхала. «Комсомолну джыры» деген назмуда партияны, кесини намысыны аллында комсомолчу сёз береди: Ленинни джолундан башха джол тутмазгъа, халкъ ючюн кърарыун аямай кюреширге, партияны иши халкъда тамамлы болур ючюн таймаздан кюреширге, эринчекликге, хаулеликге бел бошламазгъа.

«Призывникни джыры» деген назмуда бизге кюн кёргюзтген, джюреклерибизни джарыкъ этген туугъан къралыбызны белгилерин сакъларгъа чакъларады:

Джарлыла
кюн кёрген
Совет къралны
джакълайыкъ,
Урунганланы
Ата джуртун
джаудан сакълайыкъ.

Къарангылыкъны ташлар ючюн, джангы джашауну тыйыншлы адамы болур ючюн, поэт окъуу-билим алыргъа, илмугъа тырмашыргъа чакъларады. Ол хар не игилик да илмуну кючю бла бол-

гъанын айтыб ангылатады. Адамгъа оюм алдыргъан, джашаугъа кѣлюн ачдыргъан, кюч берген илму болгъанын айта, джаш адамланы окъуб, терен билим алыргъа джюреклерин учундурады. («Илму».)

Талай назмусун Азрет колхоз джашауну юсюнден джазгъанды. «Джаз» деген назму колхозла къуралгъынчы джазылгъанды, алай болса да автор таулуланы, джазгъыда баш алдамай, заманында сабан сюрюб, джерге урлукъ атаргъа чакъырады.

«Биз ёсебиз» деген назму колхозчу джаш тѣлюге аталгъанды. Джангы джашауда джаш тѣлюню урунуугъа учунганы айтылады. Джангы джашау адамланы джюреклерин джырлатханы себебли, поэт назмуларына джыр дейди. Сѣз ючюн, «Колхозчу ударникни джыры». Бир къауум назмусунда Азрет колхозгъа кирирге чакъырады. («Колхозгъа-артельгѣ», «Колхозгъа»). «Колхозчу урунган малчылагъа» деген назмусун Азрет джигер малчылагъа атайды.

Малчылыкъ бла джерчилик Азретни арт джыллада назмуларында иги кесек орун аладыла.

Ертенланы Азретни творчествосу, саулай да эскиликни хыртха ура, джангы джашауну джашнатыргъа, ёсдююрге чакъырады. Аны юсюнден Азрет «Джаугъа», «Къаламым бла дефтериме» деген назмуларында да джазады.

«Сюлеменни Суратха письмосу» деген поэмада поэт эндиги джашауда, халкъ къадалыб джангы джашау ишлеген заманда, джангылыкъгъа тырмашмай. байлыгына, чырайына базыб тургъан къызгъа керти суймеклик болургъа боллукъ тюлдю деб, аны ачыкълайды. Сурат, кѣз къамарча, ариу болса да, джангы джашауну агылаялмайды, джангы джашаугъа тырмашмайды. Аны бла да къалмай, джангы джашау ишлеген комсомолчу къызланы хыликке этерге кюрешеди. Ол себебден, алгъын джюреги анга не бек илешиб турса да, Сюлемен энди Суратны кесине джашау нѣгер эталмазлыгъын айтады.

«Афенди бла аджал». Бу поэма Советь власть бегигенден сора, урунган халкъ бирикгенден сора джазылгъанды. Поэмада бусагъатда динден заран джетеди деб айтылмайды. Энди таулула джангы иннетге кѣчюб, межгитни, афендини сан этмейдиле деб, тарыгъыргъа киши табмай, Наиб-афенди аллахны кесине тарыгъады. Аллахны аты джюрекледен орунсуз бола баргъаны афендини джюрегин кемсиз къыйнайды. Джахиллик кетиб, аны ауаз бергенине тынгыларгъа адам табылмайды, энди аны ышаныр, умут этер джери къалмагъанды:

Сокъур умут
болмаса, джукъ
ышан да джокъ.
Суу кѣмюкге
таянмасам,
таянчакъ да джокъ.
Бай шохланы
алгъынча энд
кючлери джокъ.

Афендини алгыннгы джашауу бютеу кёз аллында кёрюнеди. Узаймай дуняны тутуругуу Иш афендиге келечисин иеди, ол келечи уа афендиге аджал болады. Келечи афендини эртдеден бери этиб турган терсликлерин биледи. Иш ийген келечи энди афендиге джашауда орун болмагъанын айтады.

«САФИЯТ».

Азрет эски джашауну кыйынлыгъындан кёб чыгъарма джазгъанды, аланы ичинде эм биринчи орунну алган «Сафият» деген поэмады. Не тюрю джаны бла да къарачай поэзияда эскиликни заранын «Сафият» толу кёргозтеди. Поэманы баш сыфаты таулу кызы Сафиятды, алай болса да, поэмада артыкълыкъ джашауну кёб тюрю джоллары кёрюнедиле, ачыкъланадыла.

Азрет кесини окъуучуларына эртде заманлада тиширууланы кюнлери къарангы болгъанды деб, алай айтыб къояргъа излемейди. Революция болгъунчу тиширууну башына толу эркинлиги болмагъанды, ол толу адамгъа саналмагъанды, деге излейди. Ол себебден бу поэмада сёз XIX ёмюрге бармайды, ол огъай, XX ёмюр жангы башланган заманындан да бармайды — 1916 джылдан барады.

Эски дунья,
Эски закон,
Эски джорукъ,
Эски джол
Тау джардыланы
Ангыларын
Тюзге
Ийдирген эди...
Хаман джюк кёлтюре,
Талчыкъган эдик,
Тинибиз талган эди,
Джюрек кыллларыбыз
Дынг ууалган эди.

САФИЯТНЫ СЫФАТЫ.

Эскиликни кыйынлыгъын айтхандан сора автор Сафиятны сыфатын суратларгъа кёчеди. Сафият таза джюрекли, тюз иннетли, хоншугъа-тийреге балча джагъылыб сёлешген, джарлы юйюрден чыкълан джангы джетген джаш кызы болгъанды. Ол эрт-

деннгиде тау башланы кызартыучу кюн таякыгъа ушагъанды. Сафият Сюлемен деб кесича бир огъурлу джашны суйгенди. Насыбы болургъа тыйыншылы бу таулу кыз насыб кърмейди. Ол, бай Мекерге малгъа сатылыб, тёртюнкю юй бийче болады. Мекер, аны зор бла алса да, анга джашау бермейди. Сафият байны юйюнде кърмеген кыйынлыкъ къалмайды. Сафиятны къоруулар орнуна, ол да, къалгъанлагъа къошулуб, джарлы тиширыуну чыртда аякъ орунсуз этеди. Джаны саулай кыйынларыны ичинде ёлгенден эсе, бир мадар болур эсе уа, деген иннет бла Сафият джашыртын ата юйюне къачады. Байдан келгенле аны ызына элтирге излегенлерин билиб, аланы кьолларына тюшгенден эсе, ёлген игиди деб, башын суугъа атады. Сафиятны андан башха мадары болмагъанды. Ол ызына кыйтыб келгенинде, атасы бла анасы аны терссингендиле. Сюлемен анга болушалмайды. Алай а Сафият, джаш кыз болса да, да не этейим, джазыуум былай болур эди деб, Мекерни юйюнде къалыб кетмейди. Ол джашауну зорлугъуна баш ийилтмейди.

Ол заманлада тиширыу эрин кьоюб кетген тёре болмагъанды, тиширыугъа аллай эркинлик берилмегенди. Алай а Сафият, барын да къулакыгъа алмай, эр юйюнден кетеди. Зорчуланы айтханларын этиб, ала бла баргъандан эсе, кеси разылыгы бла, кесини оноуу бла ёлюрге разы болады.

Атасы бла анасы аны малгъа сатханлыкыгъа, ол аланы этген ишлерине хо деб кьоймайды. Сафиятны ызына элтебиз деб келгенлени, старшина бла эфенди да аланы башчылары болуб, Сафият кёрюрге да излемейди, айтханларын эштирге да суймейди. Сафият ёлюб кетеди. Мекер, старшина, эфенди, аланы джетеклери, тиширыугъа айтханларын этдирирге къарыулары джетмей, сирелиб къаладыла.

МЕКЕРНИ СЫФАТЫ.

Мекерни адамлыгы, ишленмеклиги, адеби, намысы джокъду. Ол джаныуар кылыгы болгъан адамды, кесинден джарлыны кеси тенгли адамгъа санамайды. Тойда Сафиятны кёрюб, андан сейирлик джокъду деб турганлай, дагыда «Бу арыкъ Хамидни кызчыгы тюлмюдю?» деб сорады.

Сафият анга барыргъа разы боллукъмуду — къаллыкмыды, Мекерге башхасы джокъду, ол байлыгына базады. Мекер Сафиятны кюнюн кечеге бурады, джашауун къарангы этеди. Ол, Сафиятны ызына кыйтарыгызыб деб адамла ийгенликге, этген терсликлерине сокъуранмагъанды, аны аллында кечмеклик излер акылы джокъду, мындан ары сенсе-менсе деб джашарбыз демейди. Аны излегеи: Сафият аны эркиши къачын этмей кетгени ючюн, ызына арбаны артына тагыб элтирге тыйыншылы кередди.

Мекерни адамлыгы болмагъанлыкыгъа, ол байды, закон, шерият аны джанындадыла.

Къараланы Асият, кесини илму ишинде Азретни «Сафият» деген поэмасыны мийик дараджалы джазылгъанын айта, поэтни творчествосунда эмда къарачай литературада ол поэманы орнун ачыкълайды, поэманы иннет магъанасын, поэтни суратлау джанындан усталыгъын толу кѣргюзтеди. Сафиятны джолу таулу тиширууланы революциягъа дери джашауларын ачыкълайды, аны бла бирча Сафиятны образыны кесини энчи ышанлары да берилгендиле.

Бу поэма революциягъа дери джашауда бола келген затлагъа таяна джазылгъанды. Поэма бир халда, сюжетинде артыкъ сѣзсюз барады. Аны экспозициясы — Сафиятны сабий заманындан, юйюнден хапарды, завязка — тойда Мекер Сафиятны кѣрюб, аны ызындан тюшгени, кульминация — Мекер ичиб келиб, Сафиятха айтмагъан сѣзю къалмай, юйюнден къыстайма деб, аясуз, хатерсиз сѣлешгени, развязка — Сафиятны башын суугъа атыб ёлгени, эпилогу — Даутну терсликге къаршчы сѣзлери¹.

ЛИРИКА ЧЫГЪАРМАЛА.

«Лирика» деген эски сѣз грек сѣзден — «лирадан» чыкъгъанды. Бурун грекле, «лира» деген къыл къобузну согъуб, джырла, назмула айтхандыла. Алгъын лирика поэзия музыка бла бирге джюрюгенди. Артда, искусство ёгенинде, музыка бла поэзия экиге бѣлюннгендиле. Алай а бусагъатда да лирика музыкагъа бек джууукъду.

Биз, назмуну окъусакъ, аны ритмин, тауушларыны макъамын эштебиз. Алай бла, лирика бусагъатда кѣбюсюне назму болады.

«Лирика» деген сѣз суратлау чыгъармачылыкны бир тюрлюсюдю, ёнге литератураны башха бѣлюмлеринде да лиризм болургъа боллукъду. Алай демеклик авторну кесгин, джумушакъ сезимлери прозада лирика туракълаулада, драма чыгъармалада геройланы сѣзлеринде (монологда) кѣрюнедиле.

Лириканы тюрлю-тюрлю къауумлары боладыла: гражданлыкъ, политикалыкъ, философиялыкъ, суймекликни, шохлукъну юсюнден лирика, табигъатны суратлагъан лирика.

Лирика джашауда адамны джюрегини сезимлерин билдирген чыгъармады.

Лирика чыгъармада поэтни сыфаты бла бирге ол джазгъан лирикалыкъ геройну сыфаты кѣрюнюрге боллукъду. Лирикалыкъ сыфат авторгъа джууукъду, аны бла келишеди, алай а ала бир сыфатдыла дерге джарарыкъ тюлдю. Лирикалыкъ сыфат кенгди, ол кѣб адамны сагъышын, акъылын, сезимин билдирирге боллукъду.

¹ А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966, 104—105 бетле.

Лирика, литератураны башха бѣлюмлеринден эсе, адамны кѣлюне бек джетеди, алай демеклик джюрек кыллагъа тиеди, ала-ны кыозгъайды. Сѣз ючюн, Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни лирика чыгъармалары.

БАШЛАДЫМ.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кѣкню
Урду да темир табан,
Джерге джарыгъын тѣкдю.

Ол кюн джыртыучу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы
«Хур бол!» деген муратда
Манга саугъа узатды.

Саугъаны алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым,
Асыры къууаннгандан,
Джырла джырлаб башладым.

1. Поэт назмусуна «Башладым» деб атагъанын аны бютеу творчество джолу бла къалай байламлы этерге боллукъду?

2. Къочхарланы Къасботну «Джаш болдум» деген назмусу бла Азретни бу назмусунда магъана джаны бла бирчалыкъ неде барды?

3. Октябрь революциядан сора, эркинликни эшиклери ачылыб, поэт да творчествосун башлагъаны табигъатны юсю бла къалай суратланады?

ТЕМИР ЁМЮР.

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Биз ёмюрню—темир деулери,
Ёмюр бизге къурчдан «джан» урду,
Биз ёмюрню къурч миндеулери.

Темир джаратды бу ёмюрню,
Бу ёмюр туудурду темирни,
Бу темир ашайды кюушениб,
«Нарт» ёмюрден къалгъан
кёмюрню.

Ёмюр кючлю бу темирни да,
Джыйды къолгъа къурчну-темирни,
Ёмюр агъачланы кемирди.
Ёлдю «фитир аякъ-темирли».

Ёмюр сюрмелеб ачды джолла,
Эски джолла болдула кирли,
Темир ёмюр «агъач атла» бла,
Сагъыш этчи: «улоу» элтирми?

Биз ёмюрню—темир аскери,
Биз сюебиз къаты бирликни,
Биз сюебиз эм джаратабыз
Анда къурчлукъну, темирликни.

Ёмюр болуб уллу элеуюл,
Атад элеб чёблюкню, кирни,
Ёмюр юзед зорну тамырын,
Нюрюн джерге тёгюб илкерни.

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Бу ёмюр хар ёмюрден ёрдю.
Темирден инсанла болгъанын
Биз джангыз бу ёмюрде кёрдюк...

1. Назмуну атына «Темир ёмюр» деб нек аталгъанды?
2. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «фитир аякъ», «темирли», «агъач атла», «улоу», «элеуюл».
3. Арт строфаны магъанасын кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.
4. Назмуну азбар этигиз.

КЪЫЗЫЛ АСКЕРНИ ДЖЫРЫ.

Тёбелени эм таулары
Сыйдам этербиз,
Тенгизлени, кёк хауаны
Джарыб ётербиз.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Тоб чачмаз, кюйдюрмез от да
Сууукъ — бютюн да.
Бу армия тууду постда,
Чарсда, тютюнде.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Тюзлюк ючюн кёб агъарла
Бу джерге къанла,
Эзилирле къаныбызны
Эмген джыланла.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Бешмюйюш къызыл джулдузну
Кёкде къурурбуз,
Джерни беш бёлюмюне беш
Учун бурурбуз.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Джалгъан дуня,
манга энд
сый да, аш да джокъ.
Джахиллик да ёлед,
диннге къарнаш да джокъ...

Биз къауумгъа
энди джашау да ,
дам да джокъ,

Хыйны-халмеш
гыл чыгъарыр
шаудан да джокъ..

Ташайдыла кёзден
бир-бир бал чакъларым,

Атлагъанда
бузча таяд
аякъларым.

Атылды джелли
джаланнга
бай афенди...

Джарлы, джауну
кёзю кюлюб,
кёлю кенгди!..

Не дейим мен,
манга ышыкъ
джыйгъыч да джокъ.

Сылджырайма,
тагъай тутар
тыйгъыч да джокъ.

Сокъур умут
болмаса, джукъ
ышанч да джокъ,

Суу кёмюкге
таянмасам,
таянч да джокъ,

Бай шохланы
алгъынча энд
кючлери джокъ.

Семиз джалкъалары,
джаулу ичлери джокъ.

Мен тюз болдум
классыма
эм джакъладым,

Энтда къачан
ёр болад деб
кёб сакъладым,

Ньююр этиб
 бу джолдан
 халкъны тыяргъа,
 Бурун кибик,
 юзгеребизге
 джыяргъа
 Дыгаласдан
 не мадарлагъа
 чабмадым.
 Айтыргъа не
 ойлашыб,
 неле табмадым!
 Къарамалла
 джол кесиб,
 буруу этиуге,
 Тегюлдю халкъ
 тенгиз болуб
 коллективге.
 Джеталмайма
 ашыкъгъандан
 джыл башына,
 Кетди умутларым,
 дууам
 боп-бошуна.
 Бай шохланы кёбюсю
 чекден тышхары,
 Джюрегим учунад
 бу джуртдан тыш джары.
 Анда да джокъ, дейле,
 байгъа чырт рахатлыкъ,
 Класс кюреш
 джаныб, ёсед
 керахатлыкъ.
 Халкъ экиге бёлюнюб,
 уллу айрылыкъ,
 Хар кюн
 хар бай
 ёлюм сакълаб
 баш къайгъылыкъ.
 Юркдюле халкъ
 мени берген
 амырымдан,
 Эски джорукъ
 чириб ауад тамырындан,
 Фу-у, керти
 дунияны динсизлик алырмы,

Илму-окъуу
 джокъну джокъ
 джары атханды.
 Аллахланы
 инсан джокъдан
 джаратханды.
 Санга джууаб
 этиу
 буюрулгъанд
 манга,
 Менме бюгюн эм тюз
 джууаб берлик
 санга.
 Мен «мёлек» да,
 «джабраил» да,
 «джинн» да тюлме,
 Дуния тутуругъу
 — «Иш-ден»
 мен ёкюлме,
 Аны атына
 тюгенмез
 таджал дейле,
 Мени тюз атыма
 «санга Аджал»
 дейле!..
 — Аджал!.. — деди,
 джаныб молланы кёзлери,
 Тутулду тили,
 къалкъыб боюн
 безлери..
 — Аджалма, Иш ийгенд
 «джет, деб,
 сен барына
 Эски дунияны
 къалгъан-булгъанларына».
 Сен да эски
 дунияны
 элементисе,
 Ишни дуниясына
 чырмаурукъ
 этесе.
 Бу джер джюзю
 чичек бачхагъа
 айланад,
 Сизни не?!
 Сизде аякъ, бут,
 къол байланад,

Ол заман кетгенд
 чырт кыйтмаз
 джары.
 Сен да узаймай барырса
 энди ары,
 Кючлюнг, шохунг
 дуниядан кьан
 кьайнатханда,
 Шеригъатынг халкъгъа
 кьамчи ойнатханда,
 Сен да залимликге
 джакъчы болуб
 джюрюдюнг,
 Ол чириди, биргесине
 сен да чиридинг.
 Чирикден чичек чагъар,
 деб этме умут,
 Унут, кьан ичген джануар,
 кьол джуу, унут.
 Сохтачыкъгъа, кирдинг сен
 деб, тилбуручча,
 Къаракъулакъ кьозу
 джейдинг
 дин ууучча,
 Душманды джарлылагъа
 сени фатауанг,
 Окъуугъа, илмугъа
 джауду
 хыйнынг, дууанг.
 Къулфууалла,
 джюреги къара къуранла —
 Была бары
 джангы джолдан
 кюрелдиле,
 Бусхуллача
 чириб-чириб
 кирлендиле.
 Тиширыуну
 атдырыб терен зийданнга,
 Ташла бла башын бояб
 кызыл кьаннга,
 Классынгдан тышны кьанын
 халал кёрдюнг,
 Бу затны динлеге байлаб
 ауаз бердинг.
 Тиширыуну
 джашаудан умутун юздюнг.

Бир кѳат эзилгенни
 сен эки кѳат
 эздинг.

Бу эрменди, бу урия,
 бу да
 чууут,

Бу орусду — гяуур орус,
 бу да кѳумукъ,

Бизге джауду
 муслиманладан кѳалгѳан
 халкъ,

Деб урунганланы
 бир-бирине удуб,
 Салгѳан джаулукѳларынгдан
 энд этме умут,

Ол тийишни тирилтиуден
 джюрек сууут.

Ол заманда халкъда
 бар эд кѳарангылыкъ,
 Кѳарангылыкъны джаууду энди
 джангылыкъ,

Джетмез кючюнг
 джарыкъ кюнню
 кѳаралтыргѳа,

Халкъны кѳзюм
 кѳарангыгѳа
 кѳаратыргѳа:

Эскиликни кюереге джетсем —
 кюрекме,

Сени да узакъгѳа
 кюереге керекме!

Тыйылырса кѳауданнга,
 кѳуру кѳауузгѳа,

Джокъду «бичен»
 бизде сенлей джелимауузгѳа.

Джангы дуня,
 джангы джашау,
 джангы ёмюр,

Зор ёмюрню кюйдюрюб
 тёгеди кёмюр,

Ёр болду джер джюзюне
 энд мадигиллик

Идеализмге дерле
 бизде ёллюк!

Мен керегем санга быланы
 айтыргѳа,

Энди узаймай
керекме тынкайтыргъа...
Уулады хар динни
алдау къуругъу,
Ишди энди
джер джюзюню тутуругъу!
Джашасын джангылыкъ
эм иш деген таджал!
Эскиликге хар
джангылыкъ—ёлюм аджал!

1. Афендини тарыкъдыргъан не зат эди?
2. Алгъын заманда афенди джашауун къалай ётдюргенди?
3. Ишни келечиси афендини не зат ючюн терслейди?
4. Аджал эскиликге, джангылыкъгъа къалай къарагъанын айтыгъыз.
5. Келишген джерин рольла бла окъугъуз.

БИЗ ЁСЕБИЗ.

Колхозчу джаш тёлюню джыры.

Биз ёсебиз джангы джолда
Эм дженгебиз хар иште,
Чачыратабыз чырмаулары
Колхоз ючюн кюрешде.

Бу кюрешде отпор бердик
Душманлары барына,
Ёлюм удар капиталны
Энтда къалгъанларына.

Къызыл урлукъ себгенбиз
Колхоз сабанларына,
Джау дертлиди колхозлары
Мюлкюне, малларына.

Тозураб битди джахил молла,
Эскиликни сагъына,

Тиш къысад ол коллективни
Дженгилмез байрагъына.

Класс анлы колхозчу халкъ
Тюшмейди дин тузагъына,
Багушха кюрелди молла
Ёмюрле узагъына.

Къабыр къазыб, кёмдюк динни
«Кафына, ламларына»,
Хайда, тёлю, джангы джолну
Джангы хорламларына.

Минг берекет Ленинге,
Бизни сагъайтханына,
Биз ёлгюнчю тюз боллукъбуз
Ленинни айтханына.

1. Поэтни колхоз джашаугъа аталгъан къайсы назмуларын билесиз?
2. Ол джыллада колхоз джашауу бла бусагъатда колхоз джашаууну ара-сында къаллай башхалыкъла болгъанларындан хапар айтыгъыз.
3. Динни джангы джашаугъа къаршчылыгъын ачыкълагъыз.

КАВКАЗ ТАУЛАРЫ.

Кёгде къылыч тургъан кирик къынгырланыб,
Терк бла тенгизни орталарын алыб
ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
чегетде чегети, ичинде буулары.

Не кыш, не джай кетмеген кыраулары,
 Бир аламат кёрюнеди Кавказны таулары.
 Быланы бирлери айырылыб бек ёсюб,
 кыалгъанланы уа ёсдюрмей башын кесиб.
 Нёгерлери муну сайлаб ариу кёрюб,
 буздан, кыардан юлюш алмай, мынга бериб,
 «Джангызыбыз» деб эркелетиб кийик этиб,
 беш верстадан да артык мийик этиб,
 тегереги да дарманлы таза хауа,
 булут бойнундан кыучакылаб, жангур джауа,
 кёрюннген джер кыалмай — ол тауну бузлары!
 закийдиле джашлары эмда кыызлары!
 Малчылыккыны сайлаб алгъанды аталары,
 Бир аз да окыусала, не эд хаталары?!
 Ичинде джашагъан халкыла бу тауланы
 кыая ранда ишлейдиле кыой бауланы.
 Табигъат сауыгъагъа берген байлыккылары,
 чегет чауулланы ичинде джайлыккылары.
 Ол тауладады мени да ёсгеним, тауларым,
 Башлары тешик, тюбю чирик бауларым.
 Бу затлары бары мени сюйдюрелле.
 Эсиме тышсе, джюрегими кюйдюрелле...
 Онг бермеген джюрегимде тотума,
 Джаным кыурман сюйюмлю тургъан джуртума!

1. Октябрь революциягъа дери таулагъа, гокка ханслагъа, суулагъа аталыб назму, джыр болмагъанын неден кёресиз?

2. Бу назмуну Кыаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусу бла тенгleshдириб, бирча магъананы айтхан джерлерин табыгъыз.

3. Таулада джашауну кыалай тюрленнгенинден хапар айтыгъыз.

САФИЯТ.

(1916 джыл бир кыарачай кызыны башына келген хал)

Эски дуня,
 Эски закон,
 Эски джорукъ,
 Эски джол
 Тау джарлыланы
 Ангыларын
 Тюзге
 Ийдирген эди.
 Ол заманнга
 Ёкюл болгъан
 «Джез тырнакылы
 Темир кыол»

Аланы
 Башларына
 Джур адет
 Кийдирген эди.
 Джёнгерим! биз
 Джарлы халкы
 Арта кыалгъанек,
 Кыарангылыкы
 Бояууча боялгъанек.
 Артыкылыкы — кючлюк кёре,
 Кёб зулму кёре,
 Солуусуз, аяусуз

Хаман джюк кёлтюре,
Талчыкыгъан эдик,
Тинибиз талгъан эди.
Джюрек кылларибыз
Дынг ууалгъан эди.
Эски дуняны зорлугъу
Унукъдуруб
Дини — закону,
Тёрт бюклеб,
Тунчукъдуруб
Джарлы, онгсуз тиширыуну —
Таулу кызыны
Кёзлеринден къан къатышлы
Суу тамызды...
Джарлылыкъ бу
Таулада да
Кёб сыннганды,
Даим артыкылыкъ джекгенди.
Ахсыннганды.
Бай-бийме, деб бирле,
Юсюбюзге миниб,
Къаныбызны
Джыланлача
Ичиб, эмиб,
Закону,
Джоругъу,
Джолу эзиб,
Басыб,
Шеригъаты
Богъурдакъдан
Ёрге асыб,
Баш кёлтюртмей
Джашатханла джерден ёрге,
Сёз бермей бизге
«Джашаудан юлюш» дерге.
Да... биз хунер нюр
Кирмегенледен эдик,
Зордан башха зат
Кёрмегенледен эдик,
Джыртхыч
Чыгыр къушну
Тюбюнден чыгъалмай,
Термилиб, бу
Азатлыкыгъа ычхыналмай,
Аякъ тюбде
Эзилген,
Ууалгъан эдик,

«Меджисуу — кийикле»,—деб
Ат аталгъан эдик!..
Джалккъабызгъа
Ким мине эди эсе, ол,
Къаныбызны
Ким эме эди эсе, ол,
Кёзлеге миз
Ким тюрте эди эсе, ол
Джарлыны кёр
Ким эте эди эсе, ол,
Власть кимни
Кёзлунда эди эсе, ол,
Ким эзиуну
Джолунда эди эсе, ол —
Ма ол эди
Бу атны айтханла бизге.
(Муну сюйюб салдым,
Шохла, эсигизге!).
Дин,
Шеригъат,
Закон,
Хар бир чирик адет,
Ырыс,
Намыс,
Унку джорукъ,
Унку адеб —
Была бары
Болуб байгъа
Кылыч, сауут
Ишлей элле
Байны джакълаб,
Байгъа аууб.
Къаушалды энди
Ол бизни
Этген кийик,
Тюшдю тюбге,
Болду тюбдеги ёр — мийик!
(Муну кёрдюнг,
Окъуучум, класс кюрешде,
Кёрдюнг хар бир иш
мюйюшде,
Хар бир ишде).
Ма мен
Ол артыкылыкълардан
Хакыгъа осал,
Амма таулу кызыла
Кёб чекген

Бир мисал
Айтайымчы.
Сен эринме да тынгыла,
Озгъан ёмюр
Не зат эди,
Бил, ангыла,
Джетдиралсам, джазама,
Сен тёз, эрикме,
Унасанг, окъу да
Бир ойлаш, дерикме...
Джазайым, айхай,
Хапарым
Болсун ачыкъ,
Ачайым
«Оналтынчыдан»
Бир джабыучукъ.

Сафият — таулу,
Къарачайлы къыз эди,
Ол мени тенгим,
Хоншубуз эди!..
Эх...
Ол джаннган
Джулдуз эди,
Татлы эди,
Хей, джаным, ол —
Балтуз эди.
Аны аты
Тийребизге
Джубанч эди.
Биз ашыргъан джашлыкъда
Эм гитчеликде
Бирге-бирге
Сабанлыкъда-биценликде
Кёб кюкле
Айланнган эдик,
Бузоу тыйыб,
Тюрлю-тюрлю хансла,
Чичекчикле джыйыб.
«Чичек» дейме,
Аны юлгюге
Нек тутдум,
Энди чымырталаны уа
Нек унутдум?
Эсимдеди
Джашлыкъда ашыргъаныбыз,
Бирге-бирге

Аркъа джюк ташыгъаныбыз.
Эсимдедиле озгъанла
Эм кёргенлерим,
Кёз аллымдад
Ташлы, таулу
Туугъан элим.
Эсимдеди чибинлеген
Бузоучукъгъа,
Тыялмайын,
Ташны-ташны бергенлерим.
Энди сабийлеге
Аманатым олду:
Бузоулагъа узатмагъыз
Сууукъ къолну!
Заранлыды хайуанлагъа
Хыны этиу,
Джарамайды уруб-туююб
Бузоу кютюу...
Эсимдедиле
Кёб хатагъа байланнганым,
Хата этиб
Тюшюннгеним,
Ойланнганым,
Тенгчиклени, сабийлени
Уруб, кыйнаб
Аналагъа кёрюнмейин
Айланнганым,
Эсимдеди
Джашчыкъла бир-бирин
Джыйыб,
Эзеу болуб,
Мени ариу
Таргъа тыйыб,
Эринлерими кызартыб
Ийгенлери,
Эзеу къолчукъладан
Таякъ тийгенлери...

Сафуну атасы
Хамид ишлеб бузмай
Ёмюр ийди,
Ишден, джалчылыкъдан
Озмай,
Джел ауруугъа
Азыкъ болуб,
Ол тёшекде
Джатыучан эди,

Кёз кьаратмай
Ол эшикге...
Бек аз эди
Анда мюлк-рыхсы
Деген зат,
Ёмюрде да
Джокъ эди анда
Ёгюз не ат.
Ишлеуде, урунууда
Кечинмеклери,
Мал болгъанлары —
Джап-джангыз ийнеклери.
Юйдегилеринде юч джан,
Ата, ана
(бары да ненча болады,
кесинг сана!)
Бир кюз
Гыллай байгъа
Джалда чалкъы чалыб,
Сёзде бир бузоулу
Ийнекге тохталыб,
Ише уа кыйын хакъы
Ашалыб, аны
Бир кьунаджин
Болуб кьалгъан эди табханы.
(Ма ол шкырнагъа
тартхан, тюгю сары
Сынгар ийнекни да
Къысхадан хапары).
Кёбюсюне
Эки гитчеси кьууушда,
Сафу эди
Чабхан кьууллукъгъа,
Джумушха.
(Юреннген атыма кете
Турады эсим,
Джангылмагъыз Сафиятха —
Сафу десем).
Эсимдеди
Эртденбла
Эртде туруб,
Бел кьатдырыб,
Этеклени джаннга уруб,
Бузоу кьыстай
Чегетлеге кетгенибиз,
Аркаа джюкге деб
Отун этгенибиз,

Тири эди,
Ише ётгюр,
Джигер эди,
Джигерликде эрлени
Озгъан эр эди.
Не файда,
Джазыкъ джан!
Санга медет-медет,
Налат санга,
Эски дуня,
Эски адет!
Сен айырдынг
Аны бизден,
Бизни андан,
Аякъ тюбюнде чёб
Ууалмагъан джандан!..

Саркъдыла джылла,
Сафият ёсдю, бишди
Эм кесин джюрютюр
Кюнлеге джерешди.
Ариулукъ, игилик болду
Анда кьат-кьат,
Тенглеге юлгю болду
Бизни Сафият.
Тойлада да
Болдум мен
Аны бла,
Ол аны тал чыбыкъ
Кибик саны бла
Баргъан джерине
Джарыкълыкъ сала эди,
Анга кьатыб кьалгъандан
Кёз тала эди.
Къашы джая,
Кёз кёмюр,
Мамукъ бети,
Джерге, толгъан айча,
Нюр себген келбети...
Эсимдеди,
Тенгле келиб
Бёлек-бёлек:
«Ий, кимникиди,—дей эдиле,—
Бу мёлек?»
Джаш тенгле ма
Бу соруудан
Тоймай эдиле.

«Хоншумду», — десем,
Бютюн да кьоймай эдиле.
Фу — у... джюрек кёзге
Джылы суу не ючюн ийди,
Аны эсгерсе ол,
Былай нек эрийди?
Билмеймисиз эки
Тенгни татлылыгың,
Тенг ачыуу
Тенгнге эки
Къатлылыгың?..
Энди мындан арысын
Айталмайма сизге,
Ойлашыгыыз, келлик
Болур эсигизге!..
Огъай-огъай,
Мен нек
Джангылыб барама,
Джюрегим ауруб
Айтхан сёзге къарама.
Мени алай
Джыламукудан толса кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб
Чыгыучуду сёзюм.
Къыйын болса да,
Мен тыйыла-тыйыла
Андан арысын да
Айтайым, тынгыла.
Бек кысхадан болса да
Эсимде барын
(Сафиятны сабийлик
Чакъда хапарын)
Айтдым.
Энди арт
Кюнлерин джазарыкъма,
Ол кюнлерин
Тинтерикме, къазарыкъма.
Джокълукъну талай кюню
Келиб кетдиле,
Бары аны
Тарлыкъда бёлеб ётдюле.
Сафу джарлы
Юйде ёсген
Бир кыыз эди,
Ол джарлы юйюрде
Джаннган джулдуз эди.
Ол хар кюнде

Иш бла соругъа эди.
Хар кюннге ол
Иш бла джолугъа эди.
Озгъан ёмюр
Аны танымаса эди,
Аны урунганнга
Санамаса эди,
Аны насыб юлюшюн
Джогъалтмаз эди,
Кесин къара
Зийданлагъа атмаз эди.
Къыш да,
Джай да кёгериб
Джатхан чырпыла
Тизилишиб,
Дуппурланы сырты бла
Къууаннганча
Кёрюнедиле джарашыб.
Къарашадыла
Бир-бирине
Ышарышыб.

Майна,
Майнама наз,
Майна кёкенли шхылды,
Майна малгъа
Ёлюм къусхан
Залыкъылды.
Майна субай, сыйдам ёсген
Нызы бала,
Майна тамырлары
Джетек тёкген ана!..
Майна, балта
Тутуб къолунда
Эм джунчуб
Айланады чегетде
Душман отунчу.
Кёзюм чыракъ барад анда
Джаш терекге,
Ол терекден ойларым
Кетди эрекге:
Гагарак тёгерлай
Болуб ол ёсерми,
Огъесе отунчу
Джашлай аны кесерми?!
Душман кёлге
Балта ойпатыу баллыды,

Эх...
Мени хапарым да
Ол маталлыды.
Тохта энди,
Мен наратлагъа
Нек кетдим,
Сёз башымдан
Терсирек джары
Нек ётдюм?
Нюзюрюм барды
Ёзек халыдан таймазгъа.
Не къадар къысха
Джазаргъа, узаймазгъа.
Бир минг
Тогуз джюз
Оналтынчы
Джылда — джай
Эсде-бусда
Болмагъан Мекер
Деб бир бай
Хамидлагъа адам ийди
Къыз тилетиб,
Бу адамгъа
Джюз минг хыйла
Сёз юретиб.
Кимди адам ийген,
Кимди бу келечи,
Кимди Хамидлагъа
Келечи ийиучю?!
Борчду, шохла, бу соруугъа
Эс джиберу,
Бек къысхадан болса да
Эм джууаб берну...
Мекер — бизни
Хоншу элни
Эм баш байы.
Умар — биз
Элде башладан
Мюлк борбайы.
Джокълай эдиле
Была хаман
Бирин бири,
Бу экиси
Татах эдиле
Кёбден бери,
Мекерге къыркъ бешден
Артыкъ джыл бермейме,

Умаргъа къыркъ берсек,
Джангылмазбыз, дейме.
Мекер Умаргъа барыб,
Умар Мекерге,
Кёлтюре эдиле бир-бириг
Кёкге ёрге.
Бу халда
Хаман была
Джашай эдиле,
Бир-бирин
Къысха-къысха
Кёрюучен эдиле.
Ол зауукъда
Не десе
Байны бармагъы,
Шеригъат, закон бола эди
Аны джагъы.
Мекер Умарны тутуб,
Умар Мекерни,
Эки элни
Джарлысы къарагъан джерни
Арендге учуз багъагъа
Ала эдиле,—
Джарлылагъа юч къат багъа
Сала эдиле.
Бирини да
Сууукъ суугъа
Тиймей къолу,
Джашай эдиле
Къошлары джалчыдан толу...
Къош тутдула
Джалчыланы саууб сююн,
Мал кютдюле
Была кёрмей
Къошну бетин.
Ол дуняда
Джалчы халкъны
Этиб тумакъ,
Талай
Эди хар дуркъучу,
Хар бир кулак.
Халилерин айтханда
Сизге къысхасын:
Джанлары, тинлери да:
Джегну, къыз, къатын...
Бир кюн
Биз элде

Бир орамтын экиси
Келе эдиле.
(Билалмайма мен кертисин,
Къайдан, не ишден
Келгенлерин быланы).
Не да болсун, кёрдюм аны.
Старшиналаданмы
Чыкъдыла ичиб,
Умарладанмы чыкъдыла
Джукълаб, тынчыб?
Тюзюн билалмадым,
Аны айталмайма,
Кёрмегеними айтыр
Борчну алалмайма.
Орамны онг джанында
Къараб арбазда
Той барын кёрдюле,
Джыйылыб джаш, кыз да,
Чайкъала
Эди халкъ алайда.
Келин келиб,
Джаш-кыз тёлю
Джарыкъ элле
Ойнаб, кюлюб.
— Джокъмуду мында
Кёз илинник? —
Деди Мекер.
— Айхай болур,
Сыначы бир,
Къарайыкъ, кёр! —
Тохтадыла чалманнга
Таяныб тенгден,
Къарай эдиле
Была тойгъа
Хаман кенгден.
— Кимди экен
Ма ол сары
Дарийчепкен,
Кимни кызыды
Ол а, ол макъача кёбген?..

Бу кёзюуде
Тёлю къараб
Джерге-кёкге,
Бара эди
Тау адетде
«Тегерекге».
— Майна, алап,

Кёремисе ол
Акъ кызыны?
— Къой-къой, аны уа нетесе,
Агъачсызыны!..
Ол инчиклеге
Къара сен, илкичлеча...
Аякъ учу бла
Халкъгъа букъу чача.
— Ма ол иги
Ушагъыулуракъ шойду да!
— Аны Муштрай шохунг
Алыб къойду да!
— Сора джараусузду!
— Сермеб суйрей барыб,
Джолдан къайтарыб
Ийгенди, къашына салыб!
— Ха-ха-ха-ха!.. не этиу
Этгенди хылыкке!
Аферим, тейри,
Машалла джигитге.
— Ма ариу! ол баргъан,
Кёкчепкенни джетиб.
— Да, бурос там,
Къуйругъу сыртына битиб...
— Да джокъду да
Сизде инсан,
Кёзюн саллыкъ,
Хакъгъа джюрек
Илешиб, эсине аллыкъ!?
— Тюз айтаса,
Мекер-татах,
Сен кёз атар
Кыз джокъду
Биз элде халкъгъа
Кёлюнг тартар,
Джангыз бир кызычыкъ
Болмаса.
— Кимди, айт, ол!
— Кёрмеймисе?
— Огъай!
— Тохта, сабырчыкъ бол!

Бу кёзюуде
Баракъ да келиб къошулду,
Къараучуланы саны
Энди юч болду.
— Джаратамысыз кишини? —

Деди Баракъ, —
— Кёресе, шохум, къарыуну,
Джюрек тараб.
— Майна, тохта,
Кёремисе кёкбёрк джашны,
Ол узунбел
Кёкбёрк тутхан
Къаракъашны?
— Къойчу, пажалисте,
Аны, хырсыз затды.
— Не ючюн?
— Джарлы юйден
Чыкыгъан чырсыз затды.
— Иш анда тюлдю. Къайсыды?
— Тохта, озарыкъды,
Ол ариулукъгъа
Кимге да базарыкъды...
— Ма муну кёр,
Муну — муну,
Бу озгъанны.
— Кёрдюм, кёрдюм,
Тамам керти
Ариу джанды!
Уот чий сурат десенг!..
— Ма мен айтхан олду.
— Анга не сёз барды, шохум,
Болду, болду!
— Къара сен ол
Эки къашха, оракътача,
Ол бетни кёр,
Чырахтанча, нюрюн чача!..

Кирдиле арбазгъа
Джыйындан джол джарыб,
Мекер къатды,
Къызы туурасына барыб.
Терен солуб ахсынды да
Ичден Мекер:
— Ма таза джаннган
джулдуз, —
Деди, — илкер!
— Умар-шохум!
Ариуду сынасанг, къалсанг да.
— Къыйынмыды, дейсе,
Бизге тентиретну,
Не уа тыйыншысызмыды санга
Бир кеф этну!

Баракъ турду
Кесин алдыр-гюлдюр этиб,
Алларында тюлкюча
Кесин чёмелтиб.
— Мекер-къонакъ! —
Деди, — ол къыз джарарыкъ
эди,

Аллайны кесине
Ким да джораларыкъ эди..
Алыргъа джарармы,
Къайдам, сен
Бош къызма.
— Келсин ансы,
Алмасам, мен да
Антсызма,
— Алсанг — алдынг.
Келмейин, ол тулпармыды,
Сынгар бир «кисенги»
Багъасы бармыды?
Энди бу
Кёкледен эннген
Ёкюлмюдю?
Бу арыкъ Хамидни
Къызчыгъы тюлмюдю?
— Къара Мекерге,
Нек сагъышлы болдунг, эй!
Джаратыбмы къойдунг да,
Къараб кёргенлей?!
Джашлыгъынгы эсгер да
Болчу бир тири...
Ийыкълыкъларынгы болсун
Бу да бири...
Аны келтириб джыймакъ
Сени къойнунга
Биягъы Баракъ-шохну
Болсун бойнуна.
Билмеймисе халисин,
Ол тюшсе ызындан,
Джюз джууаб алып
Таб файгъамбар кызындан.

Ол кюн ма ол
Мекер скойген
Сафу эди,
Келечини
(Баракъны да)
Ма ол ийди...

Баракъ — байны
Аллында сежде
Къылгъан бир,
Байны этек тюбюн
Джалаб сатылгъан бир.
Ол Сафуланы
Тентиретир муратда
Бу ишге къаст этди,
Джанын атды, артда
Бу келечи
Хайда келди,
Хайда кетди,
Чабды, джортду,
Эки арада
Сокъмакъ этди,
Ким билсин,
Неле сѣлешди,
Неле айтды,
«Белги» берди,
Иш тауусду да
Къайтды.
Къыз не дейди,
Ишден билими
Бармыды?
Бу къызгъа келишген
Къууанч хапармыды?
Огъесе ол
Мал базаргъа
Къолну къолгъа
Уруб сатылыргъа
Чыкыгъан тууармыды?
Деб, окъуучум,
Джан шохум,
Бир да къуруса,
Джан аурутуб,
Былайын сорлукъ болурса!
Деб белгили
Сафу хайуаннга саналды,
Бай аны
Алдаугъа, малгъа
Сатыб алды.
Эх...
Ол заман,
Ол заманны адетлери,
Аны пашманлыкълары
Эм медетлери...
Бюгюн ала

Кѣб ишлеге
Мюкюлдюле,
Ала, айт, кимге
Шагърей, таныш тюлдюле!
Джарлылагъа,
Джарлы тиширыугъа кючлюк
Этилиб, тууаргъа
Башласа ёкюнчлюк —
Эски закон
Анга алчы,
Башчы эди,
Супу молла
Адилликге къаршчы эди.
Кимге айтыр эдинг
Тарыгъуу сѣзюнгю,
Ким бар эди
Аяб къарарыкъ
Кѣзюнге?
Джарлы адам
Прауленнге кирсе барыб,
Къыстаб не эдиле,
Къашына салыб...
Сафу бу ишге
Ариу ачыудан шашыб
Джылай эди,
Чачын джыртыб
Эм къарышыб.
Тѣге эди хаман Сафу
Джыламугъун,
Джокъ эд адам
Ангыларлай тарыгъууун,
Мекер ише
Хорлады эм
Башха чыкъды,
Ол дженгил огъ
Къалын иерге ашыкъды.
Узакъ бармай
Келди байдан
Бир талай мал,
Ичлеринде
Тѣрт аякълы,
Эки байтал.
Юсю тюклю,
Къуйругъу тюз,
Къуулагъы тюз
«Къалын» деген
Аджаллыкыгъа

Эки ёгюз,
— Хамид, манга,
Шохум, кёб
Джашагын дечи, —
Деди кесин
Кукаландырыб келечи.
— Ма, бу джол
Бу «Къазанчынгы»
Къолгъа бир ал,
Къуру бу тюлдю
Санга келлик
Не мюлк, не мал! —
Былай айтыб
Ачха узатды Хамидге,
Ышардыла буруб была
Бетни бетге.
Ма Сафиятны атасы
Малгъа «батды»,
Кёбдю, кесин
Бир алапатха ушатды.
Хамид, Баракъгъа айланыб:
— Энди балам
Сизникиди, — деди,
Иш битди, оссалам.
— Сиз суйген кюн, — деди
Эм кесин ышартды, —
Элтирге эркинсиз!..
Муну да башхартды.
Кетди Баракъ,
Къалды Хамид,
Кёлю джарыб.
Айланды къатынына
Кёзю ышарыб:
— Энди, — деди, —
Сен тынгыла
Манга, къатын,
Чюйре этмезге керекди
Ишни артын.
Къарачы бир
Арбазынга: малгъа, мюлкге,
Биз сингнгенбиз
Насыб мюлкге
Ёмюрлюкге.
Мекер игиликде, сыйда
Кёбден башды,
Айтыудан, ол
Бизге бир

Ёмюрлюк ашды.
Ёмюр ийдик
Къыйынлыкъда джунчуб.
Шашыб,
Джашай эдик
Инсан джашаудан аджашыб.
Джокъ, тукъ бизни,
Бир тау кибик,
Эзиб, басыб
Тургъанлай, табылыб къалды
Уллу насыб,
Майна, ёмюрюнг
Къуру ишлеб келесе,
Елгенден-ёлесе..
— Ол алайды, амма..
— Тын, телинге барма,
Арлы-берли сёзле бла
Джюрек джарма!
— Кеси балангы биреуге
Этиб согъум,
Джазыккъсынмай сууча
Саркъгъан джыламугъун.
Мал-мюлк, дейсе.
Не этейим,
Аны малын?
Таш джумушар
Кёрсе Сафиятны халын.
Бу хапарны
Эштгенли
Сесиб башы,
Джокъ джукъусу,
Тохтагъанды сууу-ашы.
Кече кёз къысмай
Чыккъанма
Къатын сакълаб,
Джумушаталмайма
Не этиб ийнакълаб,
Бек къоркъама,
Ах, бу ишден,
Мени сартын,
Халы бир таурухха
Къоярлайды атын.
— Джукъ ангьлаталмай
Къалдым
Сен хайуаннга,
Насыб къонамыды анга,
Не уа санга!

Бу ийыкъдан
Бери битдим
Ариу арыб,
Энтда айтама санга
Муну къайтарыб:
Джарлы дуняда
Адамча кёрюлмейди,
Бек билесе.
Джокълукъгъа сый
Берилмейди.
Келтирчи кесинги кёзюнге,
Сагъыш эт!
Джарлыса! джарлыгъа
Джокъду
Аз да хурмет.
Ёл да сына,
Айтайыкъ энди туурасын,
Санга молла
Окъурукъ тюлдю «Иясын».
Келемеди, майна
Афенди къатынга,
Инсаннга тергеб
Къараймыды сыфатынга?..
Къой энди, сёзюю
Узакълагъа бурмайыкъ,
Ишни ангылашмай
Турмайыкъ.
Мен джарлылыкъ тенгизинде
Джюзген къайыкъ,
Сен юретме
Манга, аны
Кёб созмайыкъ.
— Сьюгенингча!
Билесе эрши кёргенин,
Кёресе тели, шашхын халгъа
Киргенин.
Мен азы сагъынганма,
Азы тилегенме!
Азны удуб
Сёлеширгеми ийгенме!
Тенг кызын джибергенимде,
Былай тутуб
Къайтармадымы, джыланча
Уруб, сууутуб?!
Айтхан ючюн
Дженгилмейди,
Бой салмайды.

Бой салгъанны къой,
Къулагъына алмайды.
— Алмаса — алмасын,
Турсун алмай алай,
Кёрмезбизми
Турса къулакъ салмагъанлай.
Биз сёз тауусханбыз,
Ол къалын ийгенди,
Анга ким сора турлукъду,
Иш бегигенди!

Бу кёзюуде
Джазыкъ Сафу
Джылаб, улуб,
Мутхуз кюню
Бютюн да къарангы болуб,
Мекерни аз да
Сьюмегенинден себеб
«Ёлтюрюгюз, мен анга
Барлыкъ тюлме», — деб
Джылаб-джарылыб, аш
Не суу татмагъанын,
Оруннга кириб
Бир сагъат джатмагъанын,
Сизге айтыб,
Ангылатыб туралмайма,
Аны юсюнде мен
Кёб олтуралмайма.
Ахыры ол кёзюулени
Бир кюнюнде
Джазыкъ Сафуну тюшюнде
Не тюнюнде
Болмагъан бир
Танышсыз-билишсиз джерге
Тутдула да зор бла
Бирдиле эрге.
Не бек тартды эсе да
Энишге-ёрге,
Кирди Сафу
Тарлыкъгъа, ёмюрлюк кёрге.
Бир тиширыу
Ингирде Сафугъа келиб,
Сёлешеди,
Багъанагъа сюелиб:
— Сафу, джарлы!
Нек болгъанды
Бетинг аман,

Сюйюнч орнуна, кюйюнч
Алджатыб хаман?
Бир билсенг эди
«Ол» джазыкыгъа
Келген кюнню,
Танымазса къараб,
Кёрсенг Сюлеменни!
Сени зордан
Этдиле Мекерге азыкъ.
Сюйгенинги табалмадын
Сен да, джазыкы!
Сюлеменнге джюрегим
Эрийди мени,
Ол насыбсыз
Елюб барады,
Сюйюб сени.
Джылгъа санайды
Бу кёзюуде
Кюнюн-айын.
— Не хапар, — деб
Келеди манга
Хар кюн сайын.
Ий, не болду,
Кёзюме джукъу кирмейди.
Барамыса?
Къачан элтедиле дейди?!
Сафу джерге
Къарай эди, сюзюб кёзлерин,
Тыгъылгъандан
Айталмай эди сёзлерин.
— Аны сагъынсала,
Акъылдан алджайма,
Къайгы басыб,
Кече, кюн
Даим джылайма.
Атамы-анамы
Айланнганды аллары,
Тамблагъады дейдиле
Салгъан болджаллары.
Къан сытыб кюрешдим,
Къолдан келген къадар,
Тамбай зордан
Мени къутхарып
Бир мадар.
Салам айт,
Иш этиб тюеб Сюлеменнге.
Джаным саудан

Елгенди, деб
Къойсун ол меннге.
Кечиюум — тар,
Сатылама мен
Бир маллай,
Сюлемен къалад
Джюрекге джазылгъанлай.

САФИЯТ ЭР ЮЙЮНДЕ.

Джауа эди
Тёрт джанындан
Сууукъ бузла,
Тишле къадаб
Анда анга «джелимауузла».
Дунияны джарыгъын
Кёрмеген кююнде
«Джашау» эте эди
Сафу эр юйюнде.
Артдан билди
Мекер кёб
Къатын алгъанын,
Сафу Мекерни
Тёрткюнчюсю болгъанын.
Баргъан кюнюнде огъуна
Аны кюндешлери
Къаныгъыб къалгъан эди
Анга тишлери.
Къачан, къайсы
Сагъатда, къайсы заманда
Барсанг да, эште эдинг
Быллай сёзле анда:
— Тиймеймиди муну
Санына кюн джарыкы,
Нек чыкъмайды
Бу дингиз болуб чыгъарыкы?
Кюндешлери мынга
Чюйюрюшюб бурун,
Излей эдиле
Чёб-тюк
Тюбюнден да чурум.
Джетсе да Сафу ингирге
Бел бюкгенлей,
Дагъыда тура эдиле
Инджитгенлей.
Сылтау болмаса да, анга
Сылтау табыб,
Къайын къызлары дей эдиле

Къабыб-къабыб:
— Тур, ийнек сау!
Нек тураса, ий?
Суугъа бар,
Турма кёзлеринги
Сюзюб, терк отун джар! —
Кюндешлери:
— Турур эдинг, дейме, ханча,
Былай бир
Кюнлю джерден-затдан
Чыкъгъанча.
Къайда гаджи...
Нохлукъгъамы келгенди бу,
Къайдады, талау тийибми
Елгенди бу! —
Къайын анасы
Сёз айтхан
Сайын хаман:
— Къуртла азыгъы боллукъ
Бу хашкен аман
Кесин былай
Джаратмагъан кибик этиб
Неликге турады,
Уу бетин кёгертиб?
Тюйюлюб манга джаманны
Къашы-башы,
Бир толу
Джерден чыкъгъанча,
Суу-ашы!
Къарауашлыкъгъа келгенсе,
Бил, сен бери,
Къайын анагъамы
Тергеригенг мени!
Джокъмуд мени
Мюлкю болгъан келинлерим,
Сенден эсе
Кёб алама ёлюлерин.
Кёрюнме сен манга, сен
Худжу тунчукъгъан!
Джашасынла
Мени бар
Джерден чыкъгъан
Келинлерим!
Алача ким кёрлюк эди,
Алагъача
Санга сый ким
Берлик эди!

Къоюлургъа
Тыйыншлыса, къоюлургъа,
Хазыр турама
Юсюнге оюлургъа!!
Адамлыгъы бар адам,
Не уа хурджуну,
Салырмы юйюне
Сенича худжуну,
Джалчылагъа келтирген
Болурла сени,
Шо сангамы
Тыйыншлыды джашым мени!

Кюндешле бирери
Бир джанындан тебиб,
Эринлери кём-кёк болуб,
Кёбюб-кёбюб:
— Нетерикди, ол
Заманында турурму,
Санга не эсе да
Бирни толтурурму

Бир къахме?
Уят къабугъу
Кетиб къалгъан,
Сау къатынны
Джаны саулай
Эрин алгъан. —
Кюндешлени бири,
Бир джанындан джетиб,
Джумдуругъун къаты этиб:
— Ий-и, не этесиз
Сёз къоратыб
Сиз хашкеннге,
Къаны халалды
Гаджини башын тешгеннге!.—

Ма бу халда
Аны эзиб тура эдиле,
Кёзюу-кёзюу
Хаман хыртха ура эдиле,
Былай бла
Сафу джашау
Эте эди,
Бу дауур бла
Хар кюню ёте эди.
Ашхам, ингир
Не кече джокъ,
Кюн орта,

Эртден не уа да
Тюш джокъ, тюн джокъ.
Джаууб бузча,
Сагъат-сагъатдан бу сёзле
Сафуну эрите эдиле
Бир тузча...
— Ах... нетейим,
Къалай баш кечиндирейим.
Бу зорлукъну
Къалайыма сингдирейим...
Деб Сафият
Сарнай эди
Джылаб, улуб,
Кюнден кюннге
Бети, чапракъча,
Саз болуб.
Мен бу хапарланы
Айтханымда сизге,
«Эри уа!» деб
Келе болур эсигизге.
Эри не?!
Кесин ичгиге
Бошлагъан бир.
Сафуну нйыкъдан туюнуб
Башлагъан бир,
Ичиб-ичиб
Сонгра Сафиятха кирсе,
Аны мугур-мыдах
Халда туруб кёрсе,
Себебин кёкден излей эди
Джерден тюл,
Юйден неда
Эрден тюл...
Сафу буюгъуб,
Ол джекириб сёлешиб,
Ол джууаб этмесе,
Бютюн бек эришиб,
Къутура эди,
Джекире эди,
Ура эди,
Кёзлеринден къан тамызыб
Тура эди.
Былай бла
Кечеледен ма бир кече
Эрни-бурну
Кёбген эди иче-иче,
Муну анасы,

Эгечлери кёрдюле,
Кесин айры
Алыб бир юйге кирдиле.
Бир-бирден алыб
Сен шашханса дей эдиле,
Бир аууздан
Сафиятха удуй эдиле.
— Энди манга ол
Керек тюлдю,
Кетсин, — деди, —
Сиз не айтсагъыз,
Ол аны этсин, — деди.

Дауурдан толуб къалды
Юйде от джагъа,
Мекер Сафиятха кетди
Ауузу от чагъа.
Босагъадан
Кирир-кирмез ол ичгери:
— Ким келтиргенди,
Чорт побери,
Сени бери?! —
Деди да, бирер
Гаккы болду кёзлери,
Тутулуб-тутулуб чыгъыб
Миз сёзлери.
Сёлешеди, къутурады,
Чырт ойланмай,
Силегейи тёгюлюб,
Тили айланмай...
Сафу буюкъгъанды,
Къысха-къысха солуб,
Къалтыраб, къоркъуб, кёзлери
Суудан толуб.
— Ичген да этмесем
Энди мен байлыгъымы,
Не этерикме да
Борбайлылыгъымы?
А... сен а энди...
Ачдан ёлген!!
Унутдунгму
Ол «джокълукъ» атлы
Тийиучю кнутунгу?..
Атангы, анангы
Тойдургъанымда да,
Садакъачылыкъны
Къойдургъанымда да.

Аны да билмей,
Энди былайгъа чөгюб,
Сынгсыймы турлукъса
Джыламукъла тегюб?!
Бар, терк къора!
Терк тас бол
Келген джеринге!
Тансыкъ болгъан болурса
Сен битлеринге!

Бу кезюуде
Тышда, агъарыб тишлери,
Табалаб селеше
Эдиле кюндешлери:
— Ий, неге селеше турады
Бу, нелени,
Чачларындан тут да
Атсанг а къахмени...
— Аны орнуна мен
Болсам, бойнун буууб,
Чыгъарыр эдим гаджини
Юйден къуууб.
— Аны орнуна мен
Болсам, башын тешиб,
Атар эдим босагъадан,
Бойнун кесиб.
Уялыр зат
Тюлдю, ахыры,
Ур, ёлтюр, джой!
Хай-хай-хай,
Аллахым сакъласын!
Къой, джарлы, къой..

Бир заманда
Къайын анасы да джетиб
Къошулду былагъа.
— Джашым! — деди, —
Арбаздан нюрню алгъанса,
Бир отну келтириб
Юйюме салгъанса.
Къоратмасанг бу худжуну
Мындан, балам,
Бу эки эмчекден
Эмген сютюнг — харам!
Бу киргенли,
Юйюрюнде къаугъа, дауур,
Джюрегимде ачылгъанды
Мени джауур!

Бир заманда
Мекер орнундан къозгъалды,
Джылай тургъан
Сафиятха кезюн салды.
Кёлтюрюлюб къашларыны
Ал чеклери,
Кенгередице
Къызыл кез тегереклери:
— Вон к чорту!
Кёрюнме мени къатымда,
Тюкюрейим
Сенлейлени сыфатына! —
Сермеди да къолгъа тюшдю
Кюлте чачы,
Тартды чачындан
Сафуну ачы-ачы.
Кюндешлери, къайын къызы
Джууукъ барыб,
Эшикден басыныб,
Юслерине къараб,
Къууанышыб, табалаб,
— Ох, ох, ох, — дейдиле. —
— Джулкъ да быргъасанг а
Ары, хомух! — дейдиле. —
Ол кесин буюкъдурууун
Кёр, аны кёр.
Бер итден туугъанны
Керегин, иги бер.
— Келген эди
Кёлтукъгъа сугъуб
Кёлларын.
Элтсин энди
Келтирген тыйын тонларын.
— Сюе да тур
Юйюнге бир багъыр тазны,
О!.. ды-ды,
Бедербетни,
Уялмазны!!
— Бедербетни
Кезю къандан
Толгъа эди,
Уятсызла аны халлы
Болгъа эди..

Къачан да
Тиширыугъа эм уллу

Бир джауду
Кюндешлик эмда
Кюндешле бла джашау,
Берлакь айырылыб
Башладыла,
Бир-бирине кьайырылыб:
— Уятсызны
Аллах джанын алгъа эди
Терк огъуна,
Джер кьарнына салгъа эди!
— Юргеннге тынгыласа аллах,
Дей болуренг.
Хар кимден да бошаб,
Кесинг бир солуренг!
— Нек юреем!
Къууукь кибик
Юрюлгеенг!
Бу арбаздан
Чёблюкча сибирилгеенг!!
— Гырт дерик эди
Санга, кирли,
Бечел, топал!
— Джыйырма гырт
Санга, джалсыз
Чыгыр байтал!
— Алаймы келе эди,
Ай хариб, эсинге?
Сен келгенсе да, бетсиз,
Мени юсюме!..
— Келген эсем,
Сени багъанг
Энчи малым.
— Багъанг
Барды сынгар
Бир кьапталым...
— Кет, кёрюнме
Кёзлериме, узакь,
Бол кенг,
Манга ууахты
Санга болгъан
Кюнде тенг!
Бар да сен
Тенг бол ол
Кесинге ушашха!
Сыйынг-сырынг башха,
Сыйым-сырым башха!..

Была былай
Бурчакъча сёз агъыздыла,
Хар бири
Кесин кёлтюрюрге кызыдыла.
Хар кюндеш
Бирин бири
Талай эди,
Алада хар кюнде да хал
Алай эди.
Сафу-джазыкь,
Шашхын болуб
Бу тойюшде,
Буюкьгъан эди
Юй ичинде
Бир мюйюшге.
Ах, кёрсе эди аны
Табхан анасы
Дуния азаб чекгенин
Джарлы баласы!..
Тёге эди кёзюнден
Суула чёгелеб,
Юй ичинден болгъан эди
Учхун-кёбелек.
Къаш тюбюнден
Къарай эди
Ол эрине,
Талпыгъанча
Ары джукълай киририне..
Оруннга Мекер сойланнганды
Тюйюб къашын,
Сыртындан тюшюб, терсине
Буруб башын.
Къалкыбы къалыб
Тангнга дери,
Бу халында
Уянды ол мууал болуб
Танг аллында.
Терезеден танг джарыкь
Белги бергенде,
Кюн джарыб
Джерге акь къанатын
Кёргенде.
Къармады, орун ичине
Узатды кьол,
Сафуну джокълаб,
Отоуда табмады
Къозгъала келди да

Турду джыйыб эсин,
Бѣлмесинде кѣрдю
Джангыз сынгар кесин.

САФИЯТ АТА ЮИЮНДЕ.

— Ой, анам!
— Не?
— Майнама Сафу келеди.
— Кет, онгмазлыкъ,
Алай дегенинг а неди?
— Майна, анам,
Майна, арбазгъа къарачы,
Тамам да кесиди,
Бети, башы, чачы!..
Нек тюрлендинг,
Анам, къызартыб бетинги?
— Къарама, къой,
Талау кемирсин этинги!
— Анам, энтда
Хаман ачуланыб кетме,
Урушурса, анам,
Аны мыдах этме!
— Тохта, тамагъынгы талау
Кессин, тас бол!
Неге ушаш
Агъартады кѣзлерин ол!..
Бек сескеклениб
Саргъалды Хануну бети,
Атылыбмы къалды,
Дерлай кѣрген ётю.
Тюшдюле энишге
Къашлары, хамхоту,
Талай кере
Силкинсе да
Эки буту,
Борбайы къыйылыб,
Ёрге къобалмады,
Алджады, аякъ
Юсюнде туралмады.
Бу кѣзюуде
Сафу келиб
Юйге кирди,
Амма анасы
Муну къарабмы кѣрдю,
Эки кѣзю

Кенгерди эм джылтырады,
Эринлери дыр-дыр
Этиб къалтырады,
Сафу атылды.
Анасыны къойнуна,
Билеклерин салыб
Къысды ол бойнуна.
Анасы Сафиятны
Артха ыхтырыб,
Кеси да эки атламны
Артха туруб:
— Бир зат джюрек
Тамырларымы ашайды.
Не да болсун,
Бир къайгъы
Баргъа ушайды.
Не ючюн эмда
Къалай келдинг,
Былай джунчуб,
Нексе былай,
Нюр бетингден
Къанынг учуб?
Къалай келдинг,
Кимле ийдиле
Сени бери,
Тюгел бир айынг да
Толгъунчуннга дери?
Ким ашырды,
Нѣгеринг кимд
Сени андан,
Изин бармыды
Баш иенг,
Къайын анангдан?
Мен шашама
Бу халынга
Эмда санга,
Дженгилирек джууб бер сен
Бери манга!
Сафият, кѣзлерин сюрте
Къол джаулукъгъа,
Эки кѣзюн сюзюлтгенди
Аркъаулукъгъа,
Джаякъларын билеб-билеб
Хаман амма,
Бузлача тѣгед сѣзлени
Хаман анга.

Хар сёзюн
Къычырыб, джекириб айтады,
Бир уругъа
Азарлайды, бир къайтады.
Къутурады эм
Чамланады анасы,
(Тешилгенин да
Эслемейди гыламыласы)...
Хануу юйню
Башын тюбге ийиреди,
Быягы сорууларын
Бир-бир береди.
— Анам, — деди
Сафу, — этме
Манга былай,
Мени тылпыуум тохтагъанды
Джылай-джылай.
Мен джашауумдан
Безгенме, тюнгюлгенме,
Мен, джанымы къутхарыб,
Къачыб келгенме.

Бу сёзден
Анасы шаркъ
Деб кесин уруб,
Алынган адамча, чартлаб
Ёрге туруб:
— Ах, мен джарлы,
Ай, налат а,
Ай уялмаз,
Налат, санга
Минг къат налат,
Бетсиз даймаз,
Бу юйде санга
Джашау джокъду,
Аны бил,
Кет, къайры суйсенг да,
Джоюл, джерге кёмюл!
Къайт бусагъатдан,
Тебре, кёб къыйнама,
Суйген-суймегенин
Кюлдюрюб ойнама.
Энди мен
Кимге не деб
Джууаб айтырма,
Кесими орнума
Кимни уялтырма?!

Къайынларынг салыб
Келселе аллыма...
Оу... ол кюн келсин
Мени джети къанлыма!

Тепчилдейди хаман
Арта-алгъа таба,
Урурлай, табса,
Къызыны къарнына къамз,
Суу алгъанды
Сафиятны кёз къуушун,
Эзиб чыгъарды
Джылагъан тауушун.
Бир ёрге турду,
Бир юй тюрюне чёкдю.
Джылаб кёз сууларын
Джуммай-джуммай тёкдю.
Бюкдю бойнун,
Тал санларын,
Мугур этди,
Ким билсин,
Эсине неле
Келиб кетди.

— Не зтейим
Энди санга?
Кюйдюрдюнг, ах,
Салдынг юйюме
Бир балах!
Энди не деб
Кёргюзгюн халкъгъа бетинги,
Айт энд,
Сен, акърабла
Кемирлик этинги!
Джангы джууукъла
Джыланча кёрмезлеми,
Сени къамчи
Бла тюрюб
Сюрмезлеми?
— Аначыгъым!
Къурманлыкъ болайым

санга,

Аланы атларын да
Эштдирме манга!
— Тохта энди,
Уял, налат,
Сёзден уял,
Бу ишни

Ахыры не болур,
Эге ал!
Тюшюн этген
Ишинге, бир
Тюшюнчю сен,
Чачларынгы джулкзуб
Сокзуранырса кесинг!

— Анам, кёр,
Къанла тегеди
Эки кезюм,
Джазыкъсын сен,
Менде къалмагъанды тезюм.

— Атанг кирсе да,
Кёрсе сени
Бу юйде,
Чачынгдан тагъыб
Соймазмы
Сени чюйге?!

Джазайыммы ол кюн
Юйде болгъан ишни,
Ол ачы сёзлени,
Ол уруш-туйюшню!..
Ол сёзню, тийрени джашын,
Къартын да,
Сафулада дауну
Джассы артында да.
Бир эштиледи
Ургъанлары юйде аны,
Бир эштиледи
Сафуну джылагъаны.
Бир эштиледи
Экеуню къаджаулашханы,
Бир эштиледи
Экеуленни даулашханы:
— Сен этдинг,
Сен салдын
Ма бу юйге къанны,
Сен сатдын
Тутуб кесингча
Бир инсанни.
— Этдим, битди,
Кимге сорлугъем да ашы!?
Келген эсе,

Къалыр алай
Бард да джаны!
Болсун энди,
Джюрекге туз себдирмегиз,
Кёбдю, темир
Юзерикме, тебдирмегиз!..

Толусу бла джазаргъа
Болса да эб,
Джазмайма
Хапар узуннга
Кетмесин деб,
Ахыры сюзюб
Ишни ата-ана бары,
Былайгъа болду
Тохташхан оноулары:
Ишни артын
Иймей мындан да эршиге,
Билдирмез джанындан болуб
Чырт кишиге,
Танг атханлай,
Арба бла
Алыб барыу,
Сафиятны
Къайынларына табдырыу.
Не деселе да,
Тынгылаб джарашыргъа,
Мынга да бир
Таб сылтауну ойлашыргъа.
Муну айтыу
Хоншу къатын Хорасаннга,
Андан тилерге
Билдирме деб инсаннга.
Ичи суйсе,
Джан ауруб
Къараса кезю,
Хорасанды адамгъа
Джарашхан сёзю.
Бу иш
Ийлыкъды адамгъа,
Бедишди бу.
Ёмюрю таурухда къаллыкъ
Бир ишди бу;
Ызына деселе
Ол берилген малны,
Ким билмейди ауурлугъун
Быллай халны.

Аны кыайтарырга кыайда
Кыарыу бизге,
Бир келтириб
Кыарайыкчы кёзюбюзге!..

(Бу кёзюуде хоншула)

Сафият кыайтыб
Юйюне келгенлей,
Тийреде хоншула
Хапарны билгенлей,
Кыатынла:
Хаппай,
Тотай,
Эмда Кыозтюйме
Джыйылган эдиле
Бары да бир юйге.
Кыришиб была
Кызыу сёз этиу ишге,
Сингнген эдиле
Терен кенгешге:
— Болур - болур,
Ол бизни заманыбызда
Башха халили эдиле
Джаш да, кыыз да.
Не амал бар эди,
Бар, кел, деселе да.
— Да, берген джерлеринде
Турабыз, алан,
Кыайсыгызызды сизде
Сюйгенине барган?!
— Сюймей келсек да,
Басылыб олтурганбыз,
Сатхан джерлеринде
Кымп демей турганбыз.
— Кыой, аллах сакыласын
Намысны бузарга,
Кыалай болур
Тиширыу чекден
Озарга,
— Мени сартын,
Бу иш диннге
Азгынлыккыды.
— Мени сартын,
Бу бетсизлик,
Озгунлуккыду.

Не демекди
Сыйырмау тууган юйюнге,
Не уа да бой
Салмамаккылык баш иенге.
Тёзерге керекди,
Сен онгсанг, кыалсанг да,
Сен тогзузунчу кыатын
Болуб барсанг да.
— Алай болганлыккыга,
Бек кыыйынды, а кыыз,
Бир кесек
Сагыш этиб
Алай айтыгызы!..

(Тийре кыызла)

Кыызла да бир юйде,
Мыдах-мыдах болуб,
Сёлешедиле ахсыныб,
Терен солуб:
— Кетмедими кыанла болуб
Ёмюр ызы,
Зулий джазыккы
Темирчи Шамайны кызы!..
Турлуккы болуб
Ышармайын кыашынг-башынг!
И-и-и, не этеме аны
Байлыгын, ашын?
— Сен айтханлай,
Ким да джашау
Дейди ансы,
Ёлгени ит
Бола барсын дунясы.
— А кыыз, бир кыуджур
Урушад анасы да,
Бир кыаты болганды
Табхан баласына.
— Не этсин, табмайды джер
Башын салырга,
Кыыйынды дейди
Берген малын
Кыайтарырга.
— Эри бир аманды
Дейдиле, гебенча,
Кыарны салыныб энишге,
Нартюх гёнча.

Сау элни къанын ичген
Бирди, дейдиле,
Джугуб къояр
Ол быланы эмегенча,
Дыды-дыды, Сафу
Бир аман болгъанды,
Саргъалыб битгенди,
Суу-салам болгъанды,
— Керти бир къуджур
Джукъланганды, сённгенди,
Дунияда джашаудан
Бир къужур дённгенди.
— Мен, Хорасаннга тюбөб,
Бираз сёлешим,
Ызына элте айланадыла, —
Деб эштдим.
— Оу, энди уа
Элтиб джардан
Атсала да,
Бойнун ариу
Онбеш джерден тартсала да,
Барлыкъ тюлдю,
Барырайын тюлдю къаны,
Атларын эштсе да
Чыгъа турад джаны..
— Ах, энди уа
Къалай элтирле,
Айт, аны.
Ий аны ол
Тарыкыгъаны,
Джылагъаны.
Аны, дейди,
Хар кюндеши —
Бир джануар,
Къайын анасы — бузмагъан
Адамбууар..
Къайын къызлары уа
Муну бары джаулаб,
Хар бири бир
Чурум излеб,
Берне даулаб.
— Эри уа дейди!..
— Ой, къойчугъуз
Сиз, къой, джаным,
Сафу хапар
Айтханында, ий төрт саным
Къалтыраб къалдыла,

Бир къызыу
Тер уруб,
Чыдаяммай кетиб къалдым
Ариу туруб..

(Бир башха хоншу къыз
киреди)

— Къызла, сиз да
Бери келибми турасыз,
Былай мыдах-мыдах а
Нек олтурасыз?..
Мен айтырыкъ —
Барыгъыз «ушашыгъызгъа»,
Быллай хал
Келмесин дегиз
Башыгъызгъа!..
Биреу бир
Хапар айтды да
Манга келиб,
Сизге келеме,
Джюрегим кёлтюрюлюб!
— Нени юсюнден?
— Джыйылыб ол мурдарла
Бёлөк болуб
Толгъандыла дейди, Умаргъа!
Кёб ат
Тууарылыб канюшняларына,
Хант этедиле,
Дейди,
Марушколари да..
Алкын ачыкъ
Бет кёрюзмейдиле, дейди.
Хамидни уа къызыу
Излейдиле, дейди.
Ашыгъыш чакыра
Адам келгенди да,
Ары кетгенди, дейди,
Райс афенди да..
Бир да хурмет
Этиб, таб,
Барысына да,
Саламлашды, дейди,
Старшина да!..
— Кюеу кеси
Бармыды дейди?
— Сафиятны элтирге

Келдиле богъай!..
Джарашдырлыкъ болурму?
Да ким билсин,
Манга айтхан бла
Къазийланы Кюлсюм,
Хапар бир да,
Бир да ушагыусузду, а кыз,
Къалай умут этесиз,
Къайдам, айтыгъыз,
— Мен тамада
Болсам эди прауленнге,
Бу ишни джетдирмейин
Чырт биреуленнге,
Сафиятны бош
Этер эдим башына,
Хар бир келгенни
Салыб-салыб къашына.
— Оу... праулен,
Сен прауленлени къойчу,
Мен болсам эди
Бир абадан оноучу,
Тиширыуну киши
Малгъа санамазча,
Не ачылыкъны да
Къызла сынамазча,
Бир закон
Чагъарыр эдим,
Кючлюк бары
Мулхар болуб,
Ууалырча шобралары.
— Неди аны..
Къыйын затмыды
Праулени,
Кимдегисин бил
Праулени джюгени!..
Джарлы болуб
Сау къалсын
Праулен къыллы!
Дуниягъа туугъан,
Болмаз
Бизден къыйынлы..
— Сафуча болсам,
Джанлар эдим
Бир джары,
Бу келгенледен
Болмазмы, ий хапары!?

— Джаулугъуна бетни-башын
Байлаб, джабыб,
Биреу бир
Гузаба озду
Къызыу чабыб.
Мен таныялмадым.
Мёлекни апсыны:
— Сафу эди,—
Деди артда,—
Бичими, сыны! —
— Бара болур
Бирге башын
Салыргъа!
Умут эте
Болур джашыныб
Къалыргъа!
— Бизде андан
Басымлыбыз да
Джокъ эди.
Джазыкъ энди
Не къыйынлыкъла
Кёрмеди..
— Майна, келеди
Андан талай джаш,
Барысы да
Тийре джашлагъа ушаш.

(Терезеден къараб, озуб
баргъан джашланы кёредиле).

— Майна келеди,
Чабырлары дженге, Даут.
Майнама араларында
Чамчы Чамукъ.
— Майнама,
Сафуну сюйгени —
Сюлемен,
Майна, къызла,
Майнама мен
Кесим сюйген.
— Къайсы?
— Ёчешеме энди,
Биле эсегиз.
— Ахматды!
— Уоу, терсине
Кетди эсигиз.
— Майна, кёб болмай
Тутмакъдан

Чыкыгъан Хасан.
— А кыыз, къой,
Быланы энди
Санай турмасынг!..
— Даут, Даут, былай бурул!
— Ишим барды!
— Былай бурул,
Санга уа ким иш чыгъарады?
— Марджа Даут,
Бери бурул!
Даут, Даут,
Бир хапар айт,
Къаласа да
Джерге аууб!
— Сиз керти да
Кёлюгюзденми джарыкъсыз,
Къуру джаруу
Бла не иш
Баджарлыкъсыз?
Бу хал
Адамны игитда
Сылхыр этеди,
Джюрек кёкюрегими
Уруб тешиб кетеди!
— Не барды энди уа!
— Уллу Аскер болуб
Келгендиле
Умарлагъа,
Арбаз толуд.
Джыйылыб
Элни онглусу,
Быдырлысы:
Старшина — аллахны
Гяур кирлиси,
Ахыры, кимни
Бар къаруу
Эмда кючю,
Афендиге дери
Къайда суволичи
Оноу этедиле
Сафиятны элтирге,
Элтгенде — арбагъа тагъыб
Сюйретирге.
Былай тыйыншлыды деб
Биреу оноу этди,
Афенди да
Шеригъат бла бегитди.

Сейир болама
Бир джакъ
Чыкымагъанына,
Биреу бир
Джакълаб да
Къаджыкымагъанына.
Сёз бермедиле
Манга, ах,
Бир тегюлюрге!
Хазырем бу иште
Керилиб ёлюрге.
Хей! огъурсуз,
Залим закон,
Кийик намыс,
Къыс зауаллы
Тиширууну, буу,
Бойнун кыс...
Сени да бир
Кюнюнг, бир
Кёзююнг келир,
Ол заманда
Бу джарлы халкъ
Таныр, билир,
Тохта, эркинликни кюню
Бир джарытса,
Билген тюл да
Бетинге «тюу»...
Деб тюкюрюр.
— Кёремисиз,
Ма ол халкъны?
— Ма келдиле,
Сафуланы
Юй аллына
Тегюлдюле.
Сауут тагъышыб,
Аслам адам аскерча,
Кёргенле урушха
Келедиле дерча,
Къангкыылдатыб тауукъланы,
Батман къазны,
Толтурдула
Сафуланы
Тар арбазны.
Юч-тёрт
Адам атладан
Атылыб тюшюб,
Кетдиле Сафуланы

Юйге киришиб.
Бирлери чыкъды да деди:
— Юйде джокъду,
Бир ишексиз, джашырылды.
Бизден букъду.
— Кетерге башлады иш
Бютюн чюйреге,
Хайда, джашла,
Джайылыгъыз
Сау тийреге!
Биреригиз
Бирер юйге
Къарауул бол..
Былайдан узакъ
Къайры барлыкъды ол?
— Не болду энди
Бир сагъатны арасына?
Соруу керек
Къысыб
Ата-анасына.
Чыкъды анасы
Сир туруб
Къаш тюклери,
Джыламукъгъа джибиб
Кёзю -кирпиклери.
— Билалмайма
Къайдагъысын, балаларым.
Къыдыргъанма
Излеб бу
Тийрени барын..
Молла бла
Старшина ол сагъатдан
Секириб тюшдюле
Экиси да атдан.
Халкъны арасына кириб,
Уруб, джарыб,
Къызы анасыны
Туурасына барыб,
Айланыб бери
Халкъ таба
Ызларына:
— Не этейик
Энди быланы къызларына?
Деди афенди:
— Джокъду ырыз уятда,
Зийдан тыйыншлыды

Бу къызгъа
Шеригъатда!
Старшина
Къараб турду да «ойланыб»,
Айтды къызы
Анасы таба айланыб:
— Таб къызынги,
Ханыу, чыгъар
Бери дженгил,
Табдырмасанг,
Тутмакъ барды санга,
Муну бил.
Сиз бюгюн
Ойнамайсыз
Беш не он бла,
Сиз ойнайсыз
Шеригъат эм
Закон бла.
Ма мен эсем
Закон, элде
Старшина,
Тартыб алыб
Тоб арбаны арышына
Чачларындан тагъыб,
Байлаб сюретирге,
Закон-неках неди,
Аны юретирге
Керекден да озуб,
Борчланыб турама,
Мени неди..
Мен законну толтурама!
Джокъду закон,
Ол некахлы
Эрин къоюб,
Эсириб айланыргъа,
Къутуруб, тоюб.
Бетсизни кечмек
Законну иши тюлдю,
Закон сизге
Бир оюнчакъ
Киши тюлдю.
Малда — мал,
Къалында — къалын
Алыб энди,
Ёмюрде кёрмегенинги
Кёргюзгенди...

Сенден башха
Аллай адамланы атын
Къойнунда
Сакълаб туруп эди,
Иги къатын...
Керек болмайды
Дженгиллик не чыдамсызлыкъ
Сабырсызлыкъ не да
Асыры дамсызлыкъ.
Ансы бу юйчюкню
Бюгюн къуршаб алыб
Кюйдюрюрге эди
Кереги, от салыб.
Ма алайды,
Чыгъар, къызы
Табдыр бери!
Он минут
Болджал береме
Анга дери...
— Тилейме, джамагъат,
Аны сюйюб сизге
Тыйгъан кибик
Келмесин чырт эсигизге,
Мен кесим
Огъуна башын
Эзер эдим,
Чачын, кюлте-
Кюлте джыртыб,
Юзер эдим.
— Энди кѣбдю,
Къояйкъ бош
Сандыракъны,
Къой, ушатсанг,
Башдан жанлатыу
джомакъны.
Къызы табамысыз,
Табмаймысыз бизге?
Табмасагъыз,
Не этерни
Сормам сизге!..
— Мен айтмайма,
Джаным, сизге
Къаршчы болуб,
Кесим къошулуб излеим,
Башчы болуб.
— Джокъ кѣреме
Сизни чырт

Джибир бетигиз,
Ал, мыртазакъ!
Экисин да тебретигиз!

Бу кѣзюуде
Даутну бети тюрлениб,
Къычырды халкъгъа,
Сермеб тыркыкга миниб:
— Джамагъат!
Мен халкъны
Кѣбюню атындан
Сѣз айтмай
Чыдааялмайма
Эм артында.
Закон, шеригъат
Бизге чырт къарамайды,
Болса да, тынгыларгъа
Чырт джарамайды.

Бу эки
Къартны халына
Биз кюебиз,
Не хаталары барды?
Билирге сюебиз!
Кимди кѣрмеген
Быланы бушууларын,
Быланы бу
Саркъыб баргъан
Кѣз сууларын.

Артыкълыкъ-залимликни
Ойнагъанына,
Джарлы халкъны
Джашаргъа къоймагъанына
Шагъатлыкъ этеди.
Тюлмюд, айтыгъыз сиз,
Быллай ишге
Чыдаб турлукъ
Къайсыгъызсыз?!

Сафу эсе
Излегенинг, изле аны,
Къанын ичибми
Турлукъсуз джарлыланы?!
Бу не затды,
Бу залимлик, огъурсузлукъ.
Бу нед,
Тиширюгъа джетген
Бу учузлукъ!

Къачаннга дерн
Барлыкъды
Джарлы абыныб,
Байды деб
Кесича инсаннга табыныб!?
Не демекди,
Не бард
Баугъа элтмекликде,
Биз билгенден,
Бу артыкълыкъ
Этмекликди...
— Къан бузма, джаш,
Энд адебсизликке кетиб,
Юрме, кесинги бир
Акъыллычыкъ этиб!..
— Олду къызы
Джашыргъан, ишексиз, олду!
Бир ишексиз,
Тентиретген да
Ол болду.
— Ол эсе, тебрет, мыртазакъ,
Бирге ал,
Элт, суволич
Акъыллы болсун,
Баугъа сал!

Бу кёзюуде
Къалабалыкъ
Болуб, даур-сүйюрден
Толду аралыкъ...
Кёк булутла
Кийиз болуб
Кёк джюзюне,
Кюнден джилтин да
Кёрюнмей эд кёзюне,
Бираздан тохтаб
Алайда дауурлары
Шум болду.
Арбаз ичинде
Дауур барды.
Айырылыб арбазгъа
Джол кирген джары
Юрюлдю джыйылгъан
Халкъны джартылары.
Неле болду
Экен эди,
Бу не ишти,

Арабин, бир
Юйге отму тышдю?..
Огъесе биреу
Къаяданмы джыгъылды,
Огъесе биреуге
Бычакъмы тыгъылды!
Бу адамла
Былай дамсыз
Нек чабдыла?
Сафиятны букъгъан
Джеринми табдыла?
Хар ким джыйырыб-узатыб
Башын- бойнун,
Джангы хапаргъа салгъанды
Эсин-оюн...
Къыйырда биреуню
Аралатхандыла.
Халкъ къуршалаб,
Араларына атхандыла,
Юсюне халкъ
Гёбелеккелеча басыныб,
Бу да хапар
Айтад солуб
Эм ахсыныб.
Барыб халкъ
Къошулуб бир-бири юсюне,
Ол адам джол
Алалмайд джарыб кесине.
Бир заманда
Келди адам
Халкъгъа кириб,
Хар бир адам
Тынгылайды эсин бериб.
Келди юй аллына
Рахын- рахын алыб
Атламларын:
— Не болдугъуз,
Неди хапар, табдыгъызмы?
Айта кир,
Табдыламы,
Дейме да, къызын?
— Табхандыла... —
Деди тутуб белибауун.
— Джолоучула...
Табхандыла... сени джауунг...
— Не джолоучу?
Къачыб баргъанлаймы дейсе,

Берлакъгъа кел,
Онглуракъ айт,
Эштдирмейсе.
— Суу ызында...
Джолоучула...
Алгъын кѣрюб...
Къумдан алыб
Келгендиле элге кириб...
— Нени къумдан?!
Бу кѣзюуде
Бир тоб арба
Келди, кѣрюндю арбада
Узун оба...
Джамчы... джамчыны ичинде
Чыммакъ ёлюк,
Джыйылгъан халкъ
Шашды,
Бу ёлюкню кѣрюб.
Элтиб салдыла
Анасыны аллына.
Анасы къарад да
Къызыны салына,
Кёлю кетиб,
Тайыб эсден, акъылындан,
Джангыз джерге
Ауаргъа келди къолундан.
Молла: «Аллах»... —
Деди, эрни
Къыйыкъланыб,
Старшинаны
Салынды мыйыкълары.
Къаншаубий,
Салыб ёлюкге
Кѣз къыйырын,
Сылады къолу бла
Чыкъгъан быдырын.

(Ёлюкню юсуне джыгъылыб
джылагъан анагъа къараб, Даут)

— Хану! —
Деди Даут, ачы
Халкъгъа къараб,
Бети къанча къызарыб,
Джюреги тараб:
— Этме былай,
Хану, бар эсе бир эби,
Муну ёлгенини

Ачыкъды себеби!..
Къобан...
Къобаннга салмайма
Мен чырт айыб.
Анда джокъду
Не сейирлик...
Не аджайыб...
Баралла шоркъалары
Бир-бирин къуууб,
Аталла алагъа
Ким тюшсе да буууб!..
Башха затды
Джюрекледе
Отча кыызгъан,
Башха затды
Джарлы кѣзден
Къан тамызгъан.
Нек бердигиз,
Айт, амма, суймегенине,
Кесине тенг
Кѣрюб, кёл иймегенине?
Зорлукъ болду
Башчы бу
Ишге себебге,
Байлабды ол
Бизни бугъоугъа
Эм джибге.
Байлыкъ тюбге
Басыб хаман
Эзед бизни,
Закон, дин
Эмда бу заман
Эзед бизни.
Аягъыбыз тутмай,
Тюшебиз биз тюбге,
Байлыкъ салат
Бушуу, джарлылыкъ харибге.
Къалмагъанды джарлы
халкъда
Чыдам-тѣзюм,
Бугъоуланы чачы керек —
Буду сѣзюм!
Бу къан —
Сау урунган
Тау халкъны къаныды,
Бу ёлюк —
Залим дуняны

Къурманыды.
 Кёбдю къурманлыкъгъа
 Кетгенлени саны,
 Унутулмазлыкъды
 Бирини да къаны...
 Тырмашу керекди
 Азатлыкъгъа хаман,
 Джууукълашханд
 Эркинликге
 Тууар заман...

Бар эд
 Ачы къайгъы
 Анда къартда, джашда,
 Ийилдиле, джерге-джерге
 Къараб, башла...
 Бир тынгыласанг,
 Кёкде кюнню
 Кюренинден,
 Бир джашауну
 Джюрегини
 Теренинден

Эштиле эди бир таууш.
 Ол эзилиб
 Қире эд мыйыгъа
 Юзюлюб-юзюлюб.

ТАУУШ:

Мен джылайма залим
 дуняны
 Баргъан суу буугъан
 къызына,
 Мен сарнайма джарлы
 юйорню
 Сёнгюб кетген нюр
 джулдузуна.
 Тиширыуну къанлы
 хапарындан
 Толуб, тыкъды мени дефтерим,
 Бир кюн ахуюл болуб
 саркъарла
 Дефтеримде къанлы
 дертлерим.

1. Поэманы аллында автор эски дуняны юсюнден нек айтады?
2. Байны тыш къарамын къалай суратларгъа боллукъду?
3. Сафият эр юйюнде аякъ орунсуз нек болганды?
4. Хану бла Хамидни этгенлерине къалай къарайсыз?
5. Сафиятны башын суугъа атханын сиз тюзге санаймысыз?
6. Хоншу-тийре Сафиятны юсюнден не айтханларын поэмада табыб окъу-гъуз.
7. Даутну ролюна къалай къарагъаныгъызны айтыгъыз.
8. Поэманы ахырында «таууш» кимни сезюдю?

СЮЛЕМЕНИ СУРАТХА ПИСЬМОСУ

Инджитди
 Кёлюю
 Биз этген
 Ол ушакъ,
 Эрирлай
 Эт джюрек
 Къар кибик
 Джумушаб.

Бу тюбеу
 Нюр себди
 Башыма,

Оюма,
 Сагъайтды,
 Инджили
 Кечени боюна

Эх.. мени
 Таулада
 Тенг ёсген
 Эгечим,
 Кёб кюнле
 Саркъдыла

Бюгюннге
Деричин!

Кёб кюнле
Акъдыла
Бир-бирин
Къуушуб,
Бу джуртну
Кёб кирден
Тазалаб,
Джууушуб.

Кёб догъра,
Кёб мюйюз
Тюшдюле
Ууалыб...
Кетдиле
Топракъны
Тюбюне
Джол салыб.

Къызыл кюн
Къаушатды
Кюйдюрюб
Ийириб...
Кёб осал
Ханс битеди
Саргъалыб
Эм чириб.

Джуртубуз
Бап-башха
Бет алды
Тюрлениб,
Кёб эски
Эм кир джол
Бителеди
Кирлениб.

Не къадар
Болгъанды
Тюрлениу,
Эгечим,
Экибиз
Ал таныш
Замандан
Беричин...

Эскини...
Кёзюне
Къозлады
Энди кышлыкъ,
Джангыдан
Джангырды
Арада
Танышлыкъ.

Джашлыкъда
Танышлыкъ
Татлыды,
Бал дерча,
Тегед ол
Ауузгъа
Сёзлени,
Шекерча.

Бюгюннге
Деричин
Къалгъанбыз
Тюбемей.
Бир-бирге:
«Саумуса,
Джан тенгим,
Сен?»—демей.

Сууукъ хал
Тартханды
Ол эски
Сюймеклик,
Кёрюнмейд
Джюрекде
Бурунгу
Кюймеклик.

Биз ёмюр
Ийгенбиз
Бир джуртда,
Бир элде,
Сюймеклик
Асыраб
Джюрекде
Эм кёлде.

Болум бла
Сен бир джол,
Мен бир джол

Алгъанбыз,
Бу эки
Джолда биз
Айырылыб
Къалгъанбыз.

Ачыем
Джахиллей
Тураса
Деб эштиб,
Кёрмеем
Кесинги,
Ма бюгюн
Тюбешдик.

Сакълама,
Ариуум
Сен мени
Сакълама,
Тыбырда
Кесинги
Кюйдюрме,
Къакълама.

Сени мен
Тюнене
«Дж» элде
Кёргенде,
Акъ мамукъ
Бетинге
Кёлюю
Бергенде.

Нюр себдинг
Юсюме
Джарытыб,
Ай кибик,
Джылытдынг
Санымы,
Чууакъ кёк
Джай кибик.

Тёгюлюб
Чий джибек
Чачларынг
Юсюнге,
Аллыма

Чыкыгъанынг
Тюшеди
Эсеме...

Бюгюн да
Джюрекдед
Хош келди
Сёзлеринг,
Бюгюн да
Кёзюмде
Ойнайла
Кёзлеринг...

Бюгюн да
Шашмагъанд,
Тунакыд
Иннетинг,
Шашмагъанд
Сан саулукъ,
Кеф берген
Келбетинг...

Суратса,
Суратны
Салалмам
Мен джыргъа,
Джеталмаз
Къарыуум
Суратлаб
Айтыргъа.

Болса да
Къаламым
Тартады
«Махтаугъа»,
Кем кёрген
Джеринги
Уялма,
Айт, даула!..

Сюз эм айт
Ма мен да
Сюзюу бла
Ёсеме,
Сюзмеклик
Терс тюлдю
Кимни да
Кесине?!.

Хакъ затны
Джазмайын
Джашауда
Болумдан,
Тартыныб
Къалыргъа
Келмейди
Къолумдан.

Алайды...
Бек ариуд
Сенде тыш
Кёрюнюш:
Гишлеринг —
Инджиле
Кюлюшюнг —
Чий кюмюш.

Ушайса,
Ариу къыз,
Ушайса
Марджаннга,
Насыбынг
Болургъа
Тыйыншлы
Бир джаннга,

Ол къутас
Чачларынг
Теппе-тенг
Табаннга,
Къашларынг
Келишиб
Ишленгенд
Эм анга.

Къап-къара
Узунла
Кёзюнгю
Кирпиги,
Кёзюнгю
Гинджиси
Тюрсюнлю
Хар тюгю.

Таулу къыз,
Таулу къыз —

Тыбырны
«Джулдузу»,
Кёзю кёр,
Ичи буз
Амманы
Бал тузу.

Кёзлеге
Кёз къабакъ
Ол сени
Суратынг,
Суратха
Табыныу
Тюлд мени
Муратым.

Белеуют
Ариулукъ
Гинджиге
Ауана,
Ол къыллы
Къалгъан джыр
Кетмезми
Хауагъа!..

Джангылыкъ
Джашнагъан
Ауукъда,
Элимде,
Нюр джанад
Мени да
Ичимде,
Кёлюмде.

Анычюн
Суймейме
Мен зорну
Зор атын,
Анычюн
Сёзюмю
Айтама
Къысхатын:

Мен сенде
Кёрмейме
Талпыныу
Этимге,
Кёб эски

Затланы
Окзудум
Бетингде.

Бурунгу
Джорукъла
Сакълайса
Мыйында,
Бурунгу
Адетни
Тутаса
Джыйында.

Джангыгъа
Тёлленмей
Созулгъан
Кир къанлы,
Соцджашау
Неди деб
Чюйюрюлген
Маталлы!

Кемарла,
Тюймеле —
Тюшонг эм
Тюнлеринг,
Тыбырны
Къарт этиб
Етеди
Кюнлеринг.

Нед сени
Кёрлюкню
Джаратыб
Сюйгенинг,
Комсомол
Хабийге
Къаш-башла
Тюйгенинг?

Активист
Чокъаны
«Мысхылгъа»
Алгъанынг,
Кесинги
Таныудан
Былай кенг
Къалгъанынг?

Тыбырчы Хануыгъа
Сюйюнч къаш
Кергенинг,
Клубчу
Къызланы
Сол кёзтюн
Кёргенинг?

Не табды,
Айт, халкъынг
Джахиллик
Къанлыдан,
Не чекмед
«Эски» атлы
Джаныуардан,
Джанлыдан?

Не чыкъды
Санга уа
Мешхутчу
Ханыудан,
Не кенгсе,
Джазыкъ сен,
Орнунгу
Таныудан!..

Ёсгенинг
Кемаргъа
Буудуруб
Белинги,
Чырайгъа
Базыныу
Бийлегенд,
Кёлюнгю...

Ах... Айхай
Бу затла
Тартынмай
Мен санга
Айтайым,
Тамамлыкъ
Этмейле
Инсаннга.

Бу затла
Бошдула
Дейме мен
Таб бары...

Башхалла
Инсанлыкъ
Дегенни
Шартлары.

Бу чакъда
Джуртубуз
Учуннганд,
Бу чакъда
Нюр джаннганд
Гюрюлдеб
Хар джарлы
Оджакъда.

Айхай да
Башхады
Хар затны
Атлары,
Айхай да
Башхады
Игини
Шартлары.

Бу кёзюу
Инсандан
Башха зат
Излейди,
Бу ёмюр
Адамны
Чырайдан
Сюзмейди.

Ёмюрле,
Ёмюрле,
Кюрешли
Ёмюрле,
Эскини
Кюйдюрюб
Тёгесиз
Кёмюрлеб.

Ичинде
Биз туугъан
Энди сыннган
Тар бешик
Ауушуб
Ачылгъанд
Энд бизге
Кенг эшик...

Энд джарлы
Джюрютмейд
Зорлукъ джюк
Бойнунда,
Совет джурт
Ёсдюред
Джарлыны
Къойнунда.

А... Бу джурт
Базынад
Бу алгъа
Барыугъа,
Чырайгъа
Тюл да
Окъуугъа,
Къарыугъа.

Хар къарыу
Ауушханд
Бу джуртну
Ичине,
Ол базад
Бирикген
Иш ангны
Кючюне.

Тырмашыу
Керекди
Инсаннга
Ушаугъа,
Тырмашыу
Керекди
Окъуугъа,
Джашаугъа.

Бу кёзюу
Излейди
Батырлыкъ
Эм эрлик,
Джарлыдан
Излейди
Тирилик,
Джигерлик.

Керек тюлд
Бу джуртха
Къаранчха

Не ёлюк.
Эрширек
Болса да
Керекди
Тирирек!

Сен азчыкъ
Сабырчыкъ
Этсенг, мен
Бир мисал
Айтайым,
Эринмей
Кесекчик
Къулакъ сал!

Къайтайым
Бек бурун
Кийик бир
Кёзюуге,
Джыр-ийнар
Келмеген
Макъамгъа,
Эжиуге:

Бек бурун
Болгъанды
Бир уста
Суратчы,
Суратха
Дуньяны
Озаргъа
Муратчы.

Керти да
Суратны
Бек ариу
Салгъанды,
Бу иште
Биринчи
Орунну
Алгъанды.

Озгъанды
Сау халкъны
Ол тукъум
Хунерге,
Болгъанды

Белгили
Хар элге,
Хар джерге.

Бу уста
Къагъытдан
Этгенди
Ат сурат,
Сейирге
Къалырлай
Сау тийре,
Джамагъат.

Накъышлаб,
Бояулаб
Айланы
Кюрешиб,
Этгенди
Суратны
Атлагъа
Эришиб.

Келишиб,
Кетишиб
Атха сау
Халкъ бары,
Кёб джерге
Джайылгъанд
Накъышны
Хапары...

Хар келген
Айтханды
Суратчы
Макаргъа:
— Элт, аууз
Мардангы
Табарса,
Базаргъа..! —

Бу кёзню
Къаматхан
Бир сурат
Болгъанды,
Алтыннга
Барыр деб
Эм мурат
Болгъанды.

Аз болгъанд
Ол чакъда
Базарда
Ат сатлыкъ,
Бек уллу
Хар джерде
Ат джокълукъ,
Ат кытлыкъ.

Базаргъа
Накъышны
Келлигин
Билгенле,
Джыйылыб
Бары да
Базаргъа
Келгенле.

Накъышчы
Накъышын
Базарны
Тёрюне,
Салгъанды
Турурлай
Хар кимге
Кёрюне.

Кёргенле,
Айтханла
Атлы да,
Джаяу да:
«Къайдан да
Табылгъанд
Быллай бир,
Бояу да...»

Сорсала
Суратны
«Сатлыкъмыд?»
Деб атын,
Макар да
Джууабха
Деб тургъанд:
«Он алтын!»

Сынайла
Сейирге

Къолтугъун,
Къююнун,
Аджирча
Къыйылгъан
Тогъайлы
Боюнун.

Ол кюн да
Биреулен
Келген эд
Базаргъа,
Эх, келмейд
Кючюмден
Ол кюнню
Джазаргъа.

Атыны
Башындан
Адежге
Тартханлай,
Келгенди
Бир адам,
Джыйыннга
Къатханлай:

— Сатлыкъмыд —
Дейдиле, —
— Ой, атынг? —
Келгеннге.
— Айхай да
Сатлыкъды
Багъасын
Бергеннге.

Базарны
Кёб халкъы
Суратны
Ташлайла,
Бу атны
Юсюне
Джыйылыб
Башлайла.

Хар келген
Къызышыб,
Соралла
Багъасын,

Неси
Джууабха:
— Джюз алтын —
Джюз алтын. —

Къарашыб,
Сюелиб,
Атчыкыны
Къатына,
«Тулпарка»
Атайла
Эркелеб
Атына.

Атчыкъда
Джокъ сыфат
Не уа да
Джохар джал,
Ахыры
Бир бош ат
Кёк тюклю
Простой мал.

— Не джохар
Къуйрукъ джокъ,
Айтайым
Мен тюзюн,
Не алтын
Ауузу,
Не ала
Бир кёзю.

Бир-бирге
Джетдирмей,
Багъалы
Этелле,
Бир-бирге
Джетдирмей
Алыб эм
Кетелле.

Белеуют
Айбатлыкъ
Учхара
Виз салды,
Джабагъы
Болса да,
Багъасын
Ат алды.

Кёзбаулукъ
Дженгмеди,
Дженгалмаз
Чырт хакъны,
Тарталмаз
Кесине
Кертича
Сау халкъны.

Кимге да
Нек керек
Суратны
Алыргъа,
Суратха
Алды деб
Къуралыб
Къалыргъа.

Ат эсе,
Ат болсун
Джортууу,
Джюрюшю,
Къой эсе,
Къой болсун
Териси
Эм тешю.

Суратны
Суратды
Аты да,
Кеси да,
Суратны,
Суратды
Иши да,
Неси да,

Айт сени
Кёлюнг а
Бу ишге
Къалайды,
Мен билген
Адамда
Багъа да
Алайды.

Адамгъа
Кесапат
Берилмез
Тышындан,

Берилсе,
Берилир
Ишинден
Башындан.

Не къашын,
Не кёзюн
Сормайла
Шкокну,
Не тукъум
Ийгенин
Соралла
Ол окъну.

Сорулмаз
Къылычны
Не бою,
Не эни,
Сорулса,
Сорулур
Ауузу,
Кесгени.

Аманнга,
Игиге
Къайсына
Бек эсинг
Кетеди,
Тюкеннге
Баргъанда
Сен кесинг?

Ариу кёз,
Эй кёксюл
Гинджили
Гоккачыкъ,
Бу мисал
Болсады
Кереги
Бек ачыкъ

Джанынга
Тиймесин,
Таулу къыз,
Уу джарлы,
«Туру сёз
Ачыракъ
Тиер» деб

Сёз барды.

Бир юйде
Сен туудунг
Оюлгъан
Оджагъы,
Байлыкъны
Джанындан
Болмагъан
Чырт джагъы.

Патчахла
Ышаныб
Не кесек
Базмагъан,
Дайым да
Артыкълыкъ
Джегиуден
Озмагъан.

Атангы
Аркъасы,
Джюк ташый
Талгъанды,
Ёмюрю
Элиб да
Кёрмейин
Къалгъанды.

Джарлыса,
Джарлыны
Эзгенди
Эскилик,
Къанындан
Эмгенди
Капитал,
Къанджилик.

Алгъанд
Кёзюнден
Анангы
Бар нюрюн,
Къарангы
Бёлмеде
Джаша деб
Ёмюрюнг.

Джарлыгъа
Капитал
Бу ишни
Махтаныб
Этгенди,
Ол аны
Тыйыншлы
Тюз таныб...

Тёкгенле,
Ол озгъан
Ёмюрле,
Джарлыны
Кюйдюрюб
Кюлле эм
Кёмюрле.

Ол дунья
Ауушду,
Бу кёзюю
Ол тюлдю,
Аны тар,
Зор джолу,
Бил, санга
Джол тюлдю.

«Окьугъан
Эл озар,
Окьуусуз
Юй тозрар».
Менича
Къайгъылы —
Сёзлерин
Кёб созар.

Тышынгдан
Джансанг да
Таулары
Алтыны,
Мыйынга
Чабыбды
«Кёрлюкню»
Салкъыны.

Ариуум,
Эй мени
Сюйюмлю
Суратым,
Чырайгъа

Табыныу
Тюлдю
Муратым!

Табмазса
Къарасанг да
Кёлюмю
Он къатын,
Белеуют
Ариуну
Не кесин,
Не атын.

Мен санга
Тюбедим
Билимсиз
Халынгда
Дуньядан,
Окьуудан
Тилимсиз
Халынгда.

Не этсин
Бу джюрек
Ахсынмай,
Ёкюнмей,
Бу халгъа,
Бу ишге
Ачымай
Эм кюймей...

Бек болсун
Тиширыу,
Алгъын да
Инджилди,
Джашаудан
Юлюшсюз
Болгъанын
Ол билди.

Биз ёсген
Ма бу джурт
Джарлыгъа
Къаш керди,
Минг тукъум
Эркинлик
Къызгъанмай
Ол берди.

Окѣууда,
Ёсюоде
Бу джуртну
Хар дерти,
Окѣууда,
Билимде
Хар тюзлюк,
Хар керти.

Неллай бир
Сюйсе да
Бар окѣуу
Джудугъа,
Бар кючюн
Салгъанд ол
Окѣуугъа,
Удуугъа.

Мен санга
Джолукъдум
Мийик джар
Джоллада,
Эм эски,
Эм кыйын
Эмда тар
Джоллада.

Тиширыу
Джарыкъ джол
Алгъанда
Кесине
Ол джолгъа
Тюшерге
Келмегенд
Эсинге.

Анангы
Джолуна
Таргаса
Бек джуду,
Айт, сенде
Хур джолгъа
Талпыныу
Джокъмуду?

Ким окѣуу
Дей эсе,
Мен аны
Джакълайма;

Мен кесим
Окѣууну
Къойнумда
Сакълайма.

Бир заман
Ма мен да
Зат кёрмей
Къуру да
Джашаем
Бек терен
Къарангъы
Уруда.

Буквардан
Хариф да
Чыгъара
Билмеем,
Бу окѣуу
Джанына
Чырт акъыл
Бёлмеем.

Да, кертда
Бир хапар
Сакълайма
Мен андан,
Ол джахил
Башым бла
Кюн кёрген
Замандан.

Кесим да
Сезмезден
Джюрекге
От чыкъды,
Урунган
Юйюрден
Сюйдюм бир
Къызчыкъны.
Школда
Кёб заман
Кюрешди,
Окѣуду,

Башындан
Джахиллик
Къарасын
Кенг къууду.

Окьюулу
Бир адам
Хар нени
Кёреди,
Ол кыызгъа
Мени бир
Тилегим
Бар эди.

Излеем
Мен аны
Ёмюрлюк
Нёгерге,
Уяла
Эдим бек
Кел манга
Зат дерге.

Сюйгеним
Бу кызыны
Эрини —
Къан кына,
Джайылды
Ол элни
Саулайын
Халкына.

«Бе» элни
Урунган
Халкына
Джол ачхан,
Аланы
Колхозгъа
Ол болду
Ал тартхан.

Бёлмеди,
Тёрт джылны
Колхозда ишледи,
Джыл сайын
Мийикге
Ерледи,
Тюшмеди.

Эм уллу
Баш иши
Джарыкъны
Ышырыу.

Ызындан
Болдула
Хар анлы
Тиширыу.

Баш болуб
Ликпунктну
Ол ачды
Биз элге.
Окьюуну
Ол салды
Джюрекге
Эм кёлге.

Баш болду
Джангыгъа
Джол ачы
Хар иште,
Баш болду
Эскиге
Ачылгъан
Кюрешде.

Баш болду
Кулакга
Къап-къаршчы
Барыуда,
Баш болду
Колхозгъа
Таба джол
Джарыуда.

Баш болду
Хар джарык
Иннетде,
Муратда,
Баш болду
Хар иште,
Хар затда,
Хар затда.

Джарата
Эдим мен
Аны хар
Атламын,
Сюеем
Джамалны
Эм «джумун»
Эм «ламын».

Кюн сайын
Джюрегим
Бекден бек
Илеше,
Кёлюю
Эм терен
Орнуна
Джерлешди.

Сюйдюм мен
Аны ол
Мускуллу
Къолларын,
Джаратдым
Аны ол
Комсомол
Джолларын.

Джаратдым
Мен аны
Къошакъсыз
Сёзлерин,
Саурсун,
Бармагъын,
Къулагъын,
Кёзлерин.

Кюнледен
Чууакълы
Акъ кёклей
Бир кюнде,
Тюбедим
Мен анга
Элде эл
Тюкенде.

Чыкъдым мен
Ызындан
Бу кыызгъа
Илешиб,
Башладым
Орамда
Кёб затдан
Сёлешиб.

Джып-джылы
Кечеле
Джылыта
Эди джай.

Таулары
Сап-сары
Саргъалтыб
Алтын ай.

Сёзледен
Сёз чыгъыб,
Кёл тыйдым
Сёлешиб,
Джюрекде
Къайгъымы
Аны бла
Юлешиб.

Бармаед
Кёл не аз
Джюрекни
Тёгерге,
Сени мен
Ёмюрге
Излейме
Зат дерге.

Эм ахыры
Чыдатдым
Кесими,
Тёздюрдюм.
Джюрекни
Кемирген
Къайгъымы
Сездирдим.

Не болса,
Ол болсун,
Кёргюздюм
Джарамы,
Тюз джерге
Къадалды
Кёзюню
Къарамы.

Кел, — деди, —
Бир кесек
Кел бизде
Чёгейик,
Бир рахат
Олтуруб,
Алай ич
Тёгейик.

Кетдик биз
Аланы
Юй таба
Туп-туру,
Юйюнде
Анасы
Олтура
Къуп-къуру.

Кирдик биз
Бир юйге,
Арабыз
Шум болду,
Кёлюмде
Артыкъ да
Мени бир
От толду.

Кенгертди
Къашыны
Къыйылгъын
Чеклерин,
Ашыкъдым
Эм къоркъдум
Билмейин
Не дерин.

Къарайма
Кёзюне
Тёзюмсюз,
Чыдамсыз,
Тебеди
Джюрегим
Бек дженгил,
Бек дамсыз.

Кесекден
Кёлтюрдю
Башын ол
Ма ёрге,
Ууланды,
Ким билсин,
Ким билир
Не этерге?

Бир талай
Минутда
Ышарды
Ол юзмей,

Бир талай
Минутну
Тутду ич
Кёргюзмей.

От къызды
Кёкюрегим,
Кюйдю ол
Эм бишди,
Тюз юшюб
Бузладым,
Бютюн бир
Илешдим.

Кёкюрегин
Кёлтюрюб
Солуду
Теренден,
Эх ол кюн,
Ол кюннге,
Минг къат сый
Беремен.

Къарамы
Кёзюмден
Бир къалкъды,
Бир тюшдю,
Бир ариу
Кюлюу бла
Сёзюне
Киришди:

— Эх мени,
Джан тенгим,
Багъалы
Сюлемен,
Джанынга
Тиймесин,
Сейирден
Кюлемен!

Сен бла мен
Туугъанбыз
Ол озгъан
Ёмюрде,
Ахлысы
Къаш кериб
Кюлмеген
Юйюрде.

Бу элге
Кирмейин
Хурлукъ тюл
Таб аты
Кёрюнмей
Тургъанды,
Кеси тюл,
Къанаты.

Артыкълыкъ,
Залимлик
Бюкгенди
Кёб белни,
Залимлик
Эзгенди
Джарлысын
Бу элни.

Патчахлы
Заманда
Бу джерде
Кёб жанла,
Къан тамыб
Кёзледен
Тёкгенле
Кёб къанла.

Къамчиле
Юзгенле
Патчахла
Эм ханла,
Минг джылны
Тёзгенле
Ма бизни
Табханла.

Быланы
Бек къысха
Айтама.
Билесе,
Хар сёзде,
Ушакъда
Сен эштиб
Келесе.

Эх, мени
Багъалы
Нёгерим,
Сюлемен!

Аланы
Къайсысын
Санайым
Санга мен!..

Энди ол
Ол болсун,
Берлакъгъа
Келейик,
Бу джуртну
Кесине
Бир акъыл
Бёлейик:

Къара! кёр,
Къралны
Джылтыраб
Баргъанын,
Ишчи халкъ
Нюр кюннге
Кенгтин джол
Джаргъанын.

Бу джуртда
Миллионла
Хурлукъда
Туралла,
Бу джуртда
Миллионла
Соцджашау
Къуралла.

Бу джуртда
Ишленед
Он минглеб
Гигантла,
Он минглеб
Рудникле,
Фабрикле,
Заводла.

Бу джуртда
Миллионлаб
Джетелле
Таджалла,
Ачылад
Он миглеб
Ликпунктла,
Школла.

Хар ише,
Хар кюнде
Биз алгъа
Урабыз,
Эм мюлкде,
Эм ангда
Биз алгъа
Барабыз.

Энди биз
Кюрешде
Ёрлюкню
Алгъанбыз,
Соцджашау
Къурауну
Тамалын
Салгъанбыз.

Алкында
Алдады
Этерик
Ишибиз,
Биз кюреш
Отунда
Ишлениб
Бишгенбиз.

Бу къуру
Сюююню
Кёзююю
Тюлдю,
Сен айтхан
Бу чакъны
Эжиюю
Тюлдю!

Созулуу
Джарамаз
Ечешли
Джёнеуде,
Кюрешюю
Керекди
Классынг
Дженгиуде.

Джарармы
Бу чакъда
Артынга
Туракълау,

Аллынга
Тырмашмай,
Созулуб
Арт сакълау!

Джарармы,
Айт манга,
Тесукъа
Тебинюю,
Ангсызлыкъ
Джолуна
Айланыу
Эм минюю.

Энди ачыкъ
Айтама
Тартынмай,
Сюлемен,
Кёр джолда
Болалмам
Джол негер
Санга мен.

Эх мени,
Класс тенгим,
Багъалы
Сюлемен,
Джанынга
Тиймесин,
Мыдахдан
Кюлемен!..

Сен энтда
Джангыгъа
Къаш кере
Билмейсе,
Колхозну
Мелхумун
Сен кёре
Билмейсе.

Илмугъа,
Окбуугъа
Сууукъса,
Буз кибик,
Джахиллик
Отунда
Эрийсе,
Туз кибик.

Энчиде
Излейсе
Татыуну
Джашаугъа,
Бермейсе
Кесинги
Инсаннга
Ушаугъа!..—

Бу сёзле
Барысы
Мыйыма
Ётдюле,
Бу сёзле
Кёб затха
Сагъышлы
Этдиле.

Эх, дедим
Турмам мен
Барама деб
Къууаныб,
Аптиекге
Киргенча
«Хайуанов
Ууанык»

Ол кюнден
Сонгра мен
Джан атдым
Окъуугъа
Турмам деб
Мен ушаб
Окъуусуз
Сокъургъа!.

Тюрлендим,
Эгечим,
Кёблени
Кёрдюм мен.
Джангычы
Тёлюню
Сафына
Кирдим мен.

Джангырды,
Джарыды
Ангым да,
Эсим да,

Джангычы
Къызланы
Сюеме,
Кесим да!..

Эх, мени
Таулада
Тенг ёсген
Эгечим,
Туру сёз
Тигирек
Тийсе да,
Сал кечим!..

Хакъ затны
Джасмайын
Джашауда
Болумдан,
Тартыныб
Къалыргъа
Келмейди
Къолумдан.

Джокъ сенде
Талпыныу
Окъуугъа,
Этимге,
Кёб эски
Халиле
Окъудум
Бетингде.

Кюбеле,
Кемарла
Кемириб
Белинги,
Чырайгъа
Базыныу
Бийлегенд
Кёлюнъю.

Бурунгу
Адетле
Къонакълаб
Мыйында,
Джур джорукъ
Тутаса
Мыйында,
Оюнда.

Анангы
Джолуна
Тартаса
Бек джуду,
Айт, сенде
Хур джолгъа
Талпыныу
Джокъмуду!?

Къазсанг да,
Табмазса
Кѣлюмю
Он къатын,

Белеуют
Ариуну
Не кесин
Не атын.

Салам ал,
Нюр салам,
Торсукъма
«Уу джарлы!»
Туру сѣз
Ачыракъ
Тиер деб
Сѣз барды.

1. Поэманы назму тизгинлерини къуралгъанларында къаллай энчилик барды?
2. Ат сурат бла атны кесини юсюнден поэт нек джазады?
3. Поэт джангы джолну тутхан совет къызы сыфатын къалай суратлайды?
4. Эски джашауну тамыры бла къуруб кетгенин, джангы джашауну джашнаб келгенин билдирген строфаланы табыгъыз.
5. Сурат джангы джашаудан артха къалыб, эскиликге тартханы къайсы строфаладан белгили болгъанын айтыгъыз.
6. Джангы джашау адамдан не зат излегенин билдирген сѣзлени белгилегиз.

Алийланы
Умар
(1895—1938)



Алийланы Джашыуну джашы Умар 1895 джыл 25 августда Къартджуртда туугъанды. Гитчелигинден да хар затха тырмашхан тири, фахмулу сабий болгъанды. 1902—1906 джыллада ол Къартджуртдагъы ал башланган школда окъуб, аны айырма бошаб чыгъады. Андан ары атасы, аны окъутургъа мадар табмай, тууар кютерге джалгъа иеди, алай а окъургъа термилиб тургъан сабий 11 джылында окъургъа къачыб кетеди. Малкъарда, Дагъыстанда окъуйду, 1915 джылда Темир-Хан-Шурада (Буйнакскед) экзамен бериб, устазлыкъ къагъыт алады. Анда окъугъан кезююнде ол араб, тюрк тиллеге уста болады, араб грамматиканы, литератураны, риториканы, логиканы, правону терен биледи.

16-17 джыл толгъан заманда Умар Марксны, Энгельсни, Ленинни джазгъанларын окъуйду, большевикле бла шагърей болады, революцияны ишине къатышыб башлайды. Ол, Дагъыстанда (Къумторкъала), Тифлисте, Уфада араб, тюрк тиллени, литератураны устазы болуб ишлеген бла биргелей, революцион иш да бардырады. Февраль революция хорлагъанында, 1917 джыл ол эм алгъа Уфада муслиман устазланы профсоюзуну, андан сора Къазанда Бютеуроссия муслиман устазланы профсоюзуну тамада болады, «Укутучу» деген журналгъа редакторлукъ этеди.

Октябрь революцияны биринчи кюнлеринден башлаб, Умар уллу политика, ангылатуу, къурау иш бардырады, Къазахстанда, Орта Азияда, Кавказда болады. 1918 джыл 10 апрелден 1919 джылгъа дери ол Наркомнацда уллу къуллукъда ишлейди, Кавказда, Кърымда революцион иш бардырады, Г. К. Орджоникидзени башчылыгъы бла таулуланы акъгвардиячылагъа къаршчы къобарыб юрешеди. Артдаракъда ол Кърымда, Кавказда да акълагъа



Алийланы Умар
«Джангы къарачай-малкъар элибле»
деген китабы бла.
Москва, 1924 джыл.

къаршчы ташатын иш бардыргъан коммунистлени ичинде болады.

1920 джыл Умар Наркомнацны Север Кавказда келечиси болуб ишлейди, Коминтернни II Конгрессини делегаты болады, таулулагъа автономия къурагъан кёзюде Г. К. Орджоникидзе, С. М. Кировну башчылыгъы бла кёб иш этеди, Къарачай миллет округда тамадагъа салынады. 1922—1925 джыллада Наркомнацда, Центриздатда ишлейди. Андан сора беш джылны Северо-Кавказ крайда Нацсоветни, Крайнациздатны, Крайнону, Тау илму-излем институтну тамадасы болуб, къуллукъ этеди.

Ол джыллада фахмулу алим отузгъа джууукъ китаб эмда статья джазгъанды (историядан, этнографиядан, тилден, литературадан). Аны «Кара-Халк», «Карачай», «Адыгея» (1927 джыл), «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае» (1926 дж.), «Карачаево-балкарская грамматика» (1930 дж.), «Бирликде тирилик» (1929 дж.) деген китабларында ол кёб терен магъаналы затла джазгъанды.

В. И. Ленин таныгъан белгили революционер, партия, кърал къуллукъчу, алим Алийланы Умар къарачай литератураны ёсююне кёб юлош къошханды, талай хапар, назму джазгъанды, «Интернационалны» къарачай тилге кёчюргенди.

БИЛИМ.

Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ,
Туугъан кеси тилибизде билим, акъыл алайыкъ.
Заманында къадалыб, окъуюкъ мектаблада,
Джарыкъ, билим ачхычларын кёрейик китаблада.

Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр,
 Эндиги дуняда кѣз ачмагъан къабылыр.
 Билим — дуня тутхучу, билим — ёсюм басхычы.
 Хар не затны сен суйсенг, билим — аны ачхычы,
 Билим кюч бла учалла темир къушлагъа миниб,
 Чабакъ кибик джюзелле, тенгиз тюбюне кириб,
 Билим, излеб, таулада алтын, кюмюш табады,
 Джюз минг атны кючлерин баргъан суудан алады.
 Ат джегилмей, машина барад сабанны сюрюб,
 Арбала да баралла темир джоллада джюрюб.
 Биз окъуюкъ, билейик хар бир затны болумун:
 Сабан сюрюб, мал кютюб, юй тутууну оноун.
 Алтын, кюмюш джашырыб, тауларыбыз кюелелле,
 Окъугъан адамла уа аны таба билелле.
 Къобан къачыб барады, хар кюн сайын шуулдаб,
 Биз, окъусакъ, билирбиз ол айтханны ангылаб.
 Энди бурун джашаула джарамаздан кетдиле.
 Хар ким баш бошлукъ табхан бир заманла джетдиле.
 Джакхилликни ташлайыкъ, бурун джолну къояйыкъ,
 Джангы джашау кѣргюзген тюз джоллада барайыкъ.

1. Билимни адамны джашауунда, къралны ишинде джарагъанындан назму-да не айтылады?
2. Ол магъананы къаллай сѣз тутушла, кесгин сѣзле ачыкълайдыла?
3. Назмуну бир юзюгон азбар этерге.

СОКЪУР СЮЛЕМЕН.

ЭКИ БАШЛЫ КЪУШ.

Сюлемен деген къарт кѣб биледи. Энтда джашлыгъында кѣзлерини къармалгъанын унутмагъанды. Андан бери бек кѣб заман болады. Ол заманда оноу патчахны къолунда эди.

Бир джолда Сюлемен джанындан суйген къызы Мариямгъа саугъала алыргъа шахаргъа баргъан эди. Мариям эсине тюшсе, Сюлеменни джюреги къаты ура эди; бютеу акъылы аны бла эди.

Барыб, Сюлемен атын базарда такъды. Мариямгъа саугъа излеб ёрге-энишге чабды. Терезеден къараб, бир юйню ичинде эки башлы бир къуш суратха кѣзлери илинди. Сюлемен анга бек уллу сейирсинди: эки башлы къуш кѣргени ол эди. Терезеге къабланыб, Сюлемен ол къанатлыгъа кѣб къараб турду. Ол алай къараб тургъанлай, бир базыкъ адам — акъ кийимли, имбашында чынлары, къолунда узун къамчиси бла юйден чыгъыб, Сюлеменнге къамчини-къамчини тартды. Эки кѣзюм джандырыб, аякъларын джерге

кѡагыб, Сюлеменге алай айтды: «Бёркюнго ал, эниште ийил, кимни аллында тургъанынгы билмеймисе?»

Сюлемен аны айтханын бир да ангыламады, орусча билмей эди, не этерге билмеди. Къан ичген пристоп, патчахны къан ичген ити, Сюлеменни кёкюрегине джумдуругъу бла да урду. Дагъыда къамчи бла сыртындан бир талай сермеди. Сюлеменни кёзлери къармалдыла. Джарлы Сюлемен уллу муратладан къуру къалды. Ол, сокъур болуб, джылай-джылай, юйге къайтды, кёб заманны орунда джатды.

ДЖАРЛЫ СОКЪУР СЮЛЕМЕН.

Джатыб тургъан орнундан Сюлемен джукълаб тургъанча болуб къобду. Ол кёб заманны кёзлерин бакъдырды. Къарт къатын-ла тюкюрдюле, таш салдыла, алай а кёзлери Сюлеменни бир да ачылмадыла, кёз суулары кетиб, ёмюрлюкге къарау сокъур болду. Бир да ишексиз, къарар керекли болду, къатын къарау болмаса, дохтур, дарман табылмады.

Сокъурду деб Сюлеменни тенглери ташладыла. Сюлемен джаныгыз, джарлы болуб къалды, джашауундан бир да асыу табмады. Аны амалтын тас этген джарыкълыгъын ёмюрде да табмады.

Къайгы бла, джылау бла Сюлеменни джыллары тауусулуб бара эдиле. Джарлы Сюлемен къарт болду. Юч джыйырма бла он джылдан атлады. Къартлыкъ джетиб джыйырылды, къарыуу тайышды.

ОКТЯБРЬ ТУУДУ.

«Орусну ишчи, урунган халкъы джер иелени, байланы узакъ-гъа сюрдюле. Эресейни ичинде джарлыла, ишчиле джер, эркинлик излейдиле», — деб хапар келди. Бир бёлек замандан дагъыда «акъ аскерле, къаничгенле къайтыб келгендиле, энтда кюрешедиле», — деб хапарла келдиле.

Эки джылны акъ аскерле Эресейде айландыла, андан сора къачыб, ташха-таугъа чачылдыла, сау къалгъанлары къачыб тыш къраллагъа ётдюле. Къызыл Аскерле Эресейни тазаладыла; элге ишчиледен, эллиледен Советле санадыла.

ЭКИ БАШЛЫ КЪУШ БИЗНИ ЮСЮБЮЗДЕН КЪОРАДЫ.

1920 джыл апрелни биринчи кюнюнде эртденбла Сюлеменни элине бир атлы хапар алыб келди. «Къартынг-джашынг къалмай, прауленнге джыйылыгъыз! Москвадан бир оруслу бизни бла сёлеширге келгенди», — деб хахайны берди.

Эл бир да кьалмай кьобду: кьатын, кьыз, кьарт, джаш кьалмай прауленнге бардыла. Джарлы сокъур Сюлемен да чакъыргъан джерлерине, таягына таяна, барды. Праулен аллында кьууанч болду, сыбызгы согъулду, сырыйна тартылды. Сора ол тохтаб, бир джаш адам орусча сёлешиб башлады. Биреулен аны айтханын халкыга ангылата эди. Джарлы Сюлемен, кьалтырай-кьалтырай, таягына таяныб, тынгылай эди. Ол орус джаш алай айтыб башлады: «Биз, большевикле, сизге эркинлик келтирдик. Бу джерни неси энди сизсиз. Хар урунган адам бары энди кьарнашды. Энди гяур, муслиман деб башхалыкъ джокъду, энди бары да кеси кыйыны бла джашагъан халкъ тенгди, кьарнашды. Бизни оноубуз бусагъатха дери байланы, бийлени кьолунда эди. Энди оноушчилени, эллилени кьолуна кёчгенди. Сиз мындан ары кыйыныкъ кёрмезсиз», — деб сёзюн бошады.

Сора ол прауленни тегерегине кьараб башлады. Эшикни башында эки башлы кьуш суратны эследи. Бармагы бла кёрюзтуб: «Муну кьоратыгъыз», — деб айтды. Халкъ кьууаныб, прауленге чабдыла, эки башлы кьан ичген кьанатлыны алайдан атдыла. Къызыл Аскерлени сюнгулери патчахны итлерин СССР-ден кьоратдыла. «Эки башлы кьанатлыны артыкылыгъын энди кёрмезбиз, бу бизге туугъан эркинликни байлагъа, бийлеге энди кьайтарыб бермезбиз», — деб кьууана эди Сюлемен.

1. Сюлеменге артыкылыкъ нек джегенди?
2. Октябрь революцияга дери аны джашауу кьалай болгъанды?
3. Урунган халкъ кимни кючу бла баш бошлукъ табханды?
4. «Эки башлы кьуш» деген сёзлени кьалай ангылайсыз?

Биджиланы
Асхат
(1900—1958).



Биджиланы Басиятны джашы Асхат 1900 джыл кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды.

Асхатха джети джыл болгъан заманда атасы ёлгенди. Къарачайда биринчи школаны къурагъанланы бири, устаз Байрамукъланы Илияс, джашчыкъны фахмулу болгъанын эслеб, кесине джаш этиб, аны окъутургъа, аякъ юсюне салыргъа болушханды.

Асхат элде ал школну бошагъандан сора Майкоп шахарда эл мюлк училищеде окъугъанды.

1921 джыл Асхат Майкопдан къайтыргъа, экинчи атасы Илияс да ауушханды. Ол кёзюуледе къарачай элдеде ауругъанланы багъаргъа дохтурла табылмагъандыла.

Устазны ёлююню къатында Асхат ант этгенди: врач болургъа, джамагъатны саулугъун сакъларгъа кюреширге. Ол муратына да джетгенди.

Биджиланы Асхат, 1928 джылда Москвада кърал университетни медицина факультетин айырмагъа бошаб, врач-хирург усталыкъ алгъанды. Аны алаамат фахмусун кёрюб, Москвада 1-чи медицина институтда ишлерге буюргъандыла. Кёб турмай, ол анда аспирант болады. Совет къралда белгили академик Н. Н. Бурденкону биргесине ишлеб, кёб затха юренеди.

1934 джылдан башлаб, Биджиланы Асхат Къарачайда ишленди. Микоян-Шахарда облбольницаны баш врачы, хирургия бёлюмню тамадасы болгъанды.

Ишине усталыгъы, мийик культурасы, уллу адамлыгъы болгъан Биджи улу Асхат областны алчы адамларыны бирине саналгъанды.

1936 джыл ол медицина илмуланы кандидаты деген алимлик дараджаны алгъанды.

Къыйын медицина ишлени да тыйыншлы бардыра, Биджиланы Асхат ана тилде окъуу китабла джазаргъа, кесини творчествосу бла къарачай литератураны ёсдюрюуге танг кесек юлюш къошханды.

Биринчи къарачай школлагъа джазылгъан окъуу китабларыны («Билим», «Малчы», «Джангы джашау») 20-30 джыллада улуу магъанасы болгъанды. Ол китаблагъа керекли темалагъа Асхат кеси назмула, хапарчыкъла джазыб чыгъаргъанды.

Асхатны биринчи назмусу («Плачет лес») 1921 джыл джазылгъанды.

Биджи улу Асхатны творчествосуну темасы кенгереди, усталыгъы ёседи.

Артыкъ да бек ол орус литератураны классиклери И. А. Крылов, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. М. Горький джазгъанладан 30-чу джыллада ана тилге талай чыгъарманы кёчюреди. Арт джыллада ол Москвада ишлегенди.

Биджи улуну тамада джашы Энвер Улуу Ата джурт къазауатда ёлгенди.

1958 джыл Асхат туугъан джерине Къарачай-Черкесиягъа къайтыб келирге тебреб тургъанлай, 2 майда джюрек ауруудан ауушханды.

Аламат дохтурну, фахмулу поэтни Москвада къабырына мермер ташдан сын салыннганды.

Коммунист, алим, поэт Биджиланы Асхат халкъгъа халал къыйыны, къарачай литературада джарыкъ ауазын къойгъанды.

Поэтни назмулары бла кёчюргенлерини «Сайланганлары» 1963 джыл энчи китаб болуб басмаланнгандыла.

ПОЭТНИ ТВОРЧЕСТВОСУ.

Биджи улу Асхат, бизге белгилисича, биринчи назмусун («Плачет лес») 1921 джыл джазгъанды, башха чыгъармалары, кёчюргенлери 1937 джылгъа дери джазылгъандыла.

Поэтни творчествосун эки юлюшге юлеширге боллукъду: кесини назмулары бла орус литературадан кёчюргенлери.

Биджиланы Асхатны назмулары бизни къралда Совет власть урунган халкъгъа берген эркинликни, миллет шохлукъну, адамлыкъны, табигъатны суратлайдыла.

«Къарнашла» деген назмуда автор ишчи класс бла элли урунганланы муратлары бир болгъанын, айырылмазлыкъ шохлугъун,

берч къолланы бирикмеклигин, къарнашлыгъын махтайды, къыйын кюнде бир-бирин къаты тутаргъа къаст этгенлерин кѳргюзеди.

Назмуну тилин кесгин этген метафораладыла: «экибизни къучагъыбыз ташдан-темирден кючлю», алай демеклик, шохлугъубуз къарыулуду деген магъананы тутады; «джюрегибиз сууумагъанды, залимлеге дертлиди» дегенни алгъын унукъдургъанла салыб тургъан къыйынлыкъ энтда унутулмагъанды деб алай ангыларгъа керекди; «джети башлы сарыубек» деб ишчи-элли къауумланы хакъын ашаб тургъан джаулагъа, мюлк иелеге айтылады. Сарыубек къарачай фольклорда заранлы кючлени сыфатыды.

Къуралуу джанындан къарасакъ, назму ишчи бла эллини ушагъыча, диалог халда джазылгъанды.

Ал строфасы, аягъында да къайтарылыб назмугъа тогъай болады, бу сѳзлени экиси да бирден бирге айтыб, назмуну баш магъанасын чертедиле.

Назму эллилеге ангылашынырча, тынч тилде джазылгъанды.

Поэтни творчествосунда уллу орун алгъан, аны фахмусун кѳргюзген, табигъатны суратлагъан назмуларыдыла. Ала айырыб чермер этилгендиле. Сѳз ючюн, «Джаз», «Къач», «Къыш», «Боран», д. а. к. Къарачай пейзаж лирикада ала кеслерини оюулары, бояулары бла белгилдиле.

Поэт джылны чакъларыны шартларын «джюрекни кѳзю» бла кѳре биледи, терен сезими бла суратлайды. Малчы тау халкъдан чыккъан поэт туугъан джерини суратын сѳз бла сыфатлагъан кѳзюуде таулугъа ангылашынырча, ол кесини энчи джашауунда затла бла тенглешдириб, «сѳлешдириб», «джан салыб», кесгин, ачыкъ кѳргюзе биледи, тили байды. Сѳз ючюн:

«Джап-джашил атына миниб,
Ууакъ тѳргюллей, джаз джетер»,
«чалман ичинде къозула,
туй бюртюкча, тѳгюлдюле»,
«Къобан суу къапчыгъыны
къабыргъасын тешиб чыкъды»,
«къая эринде джел ургъанлай,
къатхан къаудан шуулдайды.»

Къышха «акъмыйкъ» атайды.

Артыкъ да бек кесгинлик «Боран» деген назмуда былай кѳрюнеди:

Боран, уруб, боранлаб,
Ерге-энишге чабады.
Джанлы къойну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.

Юйге къопакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди,
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди.

Дагыда «Кюн» деген назмусуна кыарайыкы: кюн тийгенлей, таулада кыаллай тюрлениу болганын керти затланы юсю бла, окыа тобну ичин ачханча, кюнню кыаллай кыудрети болганын бир-бирн ызындан ачады:

Тау артындан джылтыраб,
Кюн башлагыа тийгенди.
Кыарлы тау да башына
Алтын джабыу ийгенди.

Кюибетни кюн эниште,
Кириш тутуб келеди,
Келекке да аллында
Ууакы-ууакы энеди.

Андан сора тамчыланы кебдириб, ала кыуругыанлай, гокка ханс башчыгыын келтюрвени, кюнню езенлеге тышгени бла элге джарыкы бет бергени суратланады. Элде уа кюн урунганлагыа амалсыз керекди.

Кюн таякылары, тау башладан тебреб, элге кирген кезюулерине дери биз кез туурабызда кыб суратны, кюзюдеча, кыребиз, джашаугыа кыууанч келтирген джарыгыын, джылыуун, кычюн себезиз.

Биджиланы Асхат таза ана тилде джазгыанды. 20-30 джыллада бир кыауум джазыучуча, киши ангыламагын тыш тилледен (араб, тюрк дегенча) сезлени кыошмайды. Поэтни тилини кесгинлиги, тазалыгы себебли, джазгыаны бир окыугыанлай да эсде кыалады.

Поэтни пейзаж лирикасы табигыатны суратларыча джазылгыанлыкыгыа, алада джарыкы бояула кыбдюле, ала адамны игиликке учундурадыла.

Урунуу темагыа джазылгын «Сюрюючюле» деген назму ол дараджада, ариу кавказ тауланы туурасында малчыланы тынгысыз джашаулары суратлагын бла бирге; урунуу кыууанчын, тау сюрюючюлени джырларыны созулгын тауушлары суйгенин айтады автор.

«Плачет лес» деген назмусу чегетлени зыраф кесиуню, зарандан сакылауну юсюнденди. Бир кыауум адамны кемликлерин кыртыа урады поэт кесини «Басхыч» бла «Ийнек» деген назмуларында-басняларында: орунсуз махтанчакылары айгыакылайды.

«Ана тилим», «Кыарачай-малкыар тил» деген назмула ана тилни джашауда магынасын, анга суймекликни кыргюзедиле.

КЪАРНАШЛА.

Биз тюз туугъан
къарнашлабыз —

Сен сабанчы, мен ишчи,
Экибизни къучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю.
Къарнаш, мен темир ишлейме,
Сен а сабан сюресе,
Муратыбыз бир болгъанын
Кесинг ариу билесе.
Джер къазыб, темир чыгъарыб,
Тешге салыб тюеме.
Андан къаладжюк, чалкъы

этиб,

Шохум, сеннге иеме.
Къаладжюк бла тюзледе
Бачха, сабан сюресе.

Сен да меннге аны орнуна
Ун, бышлакъ, джау иесе.
Бизни хыртты къолларыбыз
Бютеу къалмай берчлиди,
Джюрегибиз сууумагъанды,
Залимлеге дертлиди.

Залимлик джетген кюн, алан,
Бир-бирибизни тутарбыз.
Джети башлы сарыубекни.
Биз башларын бутарбыз.
Биз тюз туугъан

къарнашлабыз —

Сен сабанчы, мен ишчи,
Экибизни къучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю.

1. Ишчи бла эллини шохлугъу, къарнашлыгъы не ишледе танылады?
2. Бирикмекликни къаллай магъанасы барды?
3. Ишчиле бла колхозчула бир-бирине къалай болушадыла? Бусагъатдагъы джашаудан юлгюле айтыгъыз.
4. Рольла бла окъугъуз.

КЮН.

Тау артындан джылтыраб,
Кюн башлагъа тийгенди.
Къарлы тау да башына
Алтын джабыу кийгенди.
Кюнбетни кюн энишге
Кириш тутуб келеди,
Келекке да аллында
Ууакъ-ууакъ энеди.

Назмуну азбар этигиз.

Эртден чыкъны ханслада
Кюнтаякъ къурутады,
Гокка ханс да башчыгъын
Силкиб, ёрге тутады.
Ууакъ-ууакъ тие, кюн
Ёзенлеге эннгенди,
Элибизни джарытыб,
Ариу къууат бергенди.

Поэтни орус классика литературадан кечюргени бек сейирлик-ди. Биджиланы Асхат бу джазычуладан быллай чыгъармаланы кечюргенди:

И. А. Крыловдан «Тюлкю бла Къаргъа», «Джолоучула бла Итле», «Айры чабакъ, Балыкъ, Дууадакъ» басняланы; А. С. Пушкинден «Капитанны къызчыгъы» повестни, «Къабыр тегенечи» хапарны, «Атым» («Выстрел» хапарны бир кесеги); М. Ю. Лермон-

товдан «Ибилис» («Демон») деген поэманы юзюклерин; А. М. Горькийден «Боранбилгич» бла «Илячинни джырын».

Кёчюрюлген затла магъана эмда форма джанындан деменгили, ариу, уста кёчюрюлгенлери себебли, аланы кёбюсю къарачай халкъда кенг джайылгъанды, аны бла бирча къарачай литература-ны жанрларын ёсдюрюуде, къарачай назмуну джоругъун къурауда магъаналары аз болмагъанды.

Биджи улу Асхат къарачай литературада алаамат кёчюрюучюге саналады.

ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАЛАНЫ КЕЧЮРЮУ.

Дунияда уллу поэтле, джазыучула, джер юсюнде уллу джулдуз-лача, бютеу халкъланыхъыдыла.

Поэт, композитор, художник, табигъатны, джамагъатны джа-шауун сюзе, айыра, керти джашаудан алады кесини материалын. Халкъны культурасы бла бирге, аны джетишимлерине таяныб, джашайдыла ала.

Материалны культураны кесинден алады кёчюрюучю. Фахму-лу поэт, башха халкъны культурасын ангылагъан адам болургъа керекди ол.

Джазыучу-кёчюрюучю ишлеген сагъатда миллетлени арасында тил «хунаны» юсю бла ётгенден сора да иш барды. Ол халкъланы арасында культура башхалыкны хорлайды, кесини миллетин баш-ха ёмюрлени, башха къралланы, башха халкъланы культурасы бла танышдырады.

Керти ашхы суратлау чыгъарма не заманда да, къалайда да адам улугъа къуллукъ этеди.

Суратлау литератураны бир тилден башха тилге кёчюрюу ли-тератураны бай этерге, миллетлени арасында шохлукъну бегитирге болушады.

Къарачай халкъны кёб жанрлы фольклору барды. Аны бла бир-ге къарачай литератураны ёсюмюне орус тилден кёчюрюлген чы-гъармала уллу болушлукъ этгендиле.

Къарачай поэтле орус халкъны алчы, кёб ёмюрлю литература-сына уллу багъа бергендиле, орус джазыучулары чыгъармалары бла эртдеден бери къарачайлыланы танышдыргъандыла.

Артыкъ да бек Октябрь революциядан бери бу тилге кенг джол ачылгъанды. 20—30 джыллада орус литературадан кёчюрюу ана литератураны джазыуу бла тенгиш баргъанды.

Орус тилден кёчюрюлген чыгъармала «Интернационал», «Сме-ло, товарищи, в ногу» (кёчюрген Къаракетланы Исса), М. Горький-ни «Песня о Буревестнике», «Песня о Соколе», дагъыда башхала революцион иннетни, суратлау чемерликни ашхы юлгюлери бол-гъандыла. Къарачайлыланы уллу орус халкъны бай литературасы, XIX ёмюрге джашагъан классиклери И. А. Крылов, А. С. Пушкин,

М. Ю. Лермонтов бла танышдырыуну магъанасы мардасыз уллуду. Аланы сейирлик чыгъармаларыны бусагъатда джашагъан адамлагъа кетмезлик хайыры барды. Ол себебден биринчи къарачай поэтле Къаракетланы Исса, Ертенланы Азрет, Байкъулланы Даут, артыкъ да бек Биджиланы Асхат кѣчюрюу ишлеге кѣб кыйын салгъандыла.

Белгили кѣчюрюучю, орус джазыучу Корней Чуковский бу иште усталыкъны юсюнден: «Кѣчюрген кѣзюуде харифни харифча тюл (мен аны минг кере къайтарыб айтыргъа хазырма), ышарыуну — ышарыу, музыканы — музыка, джюрек сезимни — джюрек сезим деб алай ангыларгъа керекди», — деб джазады.

Чыгъармада сѣзню тюз кѣчюрген бла иш тыныб къалмайды. Эм алгъа магъанасын, андан сора оригиналны суратлау байлыгъын берирге керекди. Бир тилде джазылгъан суратлау чыгъарманы башха тилде ангылатыугъа *суратлау чыгъарманы кѣчюрюу* дейдиле.

Кѣчюрюу юч юлюшге бѣлюнеди. Аланы ортасында чек джокъду — бир-бири бла байламлы келедиле.

Биринчи, эм алгъа, сѣз ючюн, кѣчюрюллюк чыгъарманы оригиналын сюзюу: аны магъанасы, джазыучуну къол ызы (стили), бу тилни къаллай кесгин мадарлары бардыла магъанасы ачыкълапыр ючюн. Къысхача, *анализ*.

Экинчи, кѣчюрюллюк тилде баш магъананы тутарыкъ келишген сѣзле, сѣз тутушла, хайырландырыллыкъ мадарла. Былайда эки тилни амалларын тенгleshдирирге керек болады. Къысхача — *излеу*.

Ючюнчю, чыгъарманы оригиналын башха тилде бере билиу. Оюмну магъанасын терен, ариу, кесгин ангылатыу. Тамамлау кѣзюу *синтез* болады, алай демеклик бютеу кесеклери бир «ууучха» джыйылыб, айырылмазча къошулуб, бишиб бошагъан затча болады.

Биз былайда кѣчюрюу ишни юч кесеги барды дедик. Кѣчюрюучю устала айтханыга кѣре, иш аны бла тынмайды, дагъыда оригинал бла кѣчюрюлгенни тенгleshдириб къараргъа керекди. Анга бир-бирде тѣртюнчю кесеги дейдиле: кѣчюрюучю эки чыгъарманы базманнга салыб сюзеди.

Къарачай поэтлени орус поэзиядан кѣчюргенлерини талайына къарайыкъ.

Кърымшаухалланы Исламны «Бѣрю бла Киштик» деген баснясы ана тилде къарачай халкъны суратлау чыгъармасы долуб бошагъанды. Ол поэтни — кѣчюрюучюню усталыгъынданды, халкъны джашаууна, излемне, ангысына чыгъарманы къуллукъ этгенинденди. Басняда баш тема терслик бла тюзлюкню кѣргюзюудю. Ол а хар миллетге бирча джууукъду. Басняны аягъында тюзлюк хорлайды: аманлыкъчы бѣрю терслигине джолугъады. Басня

«Бёрю бла Киштик» сюжети эмда башы бла И. А. Крыловну
«Волк и Кот» баснясы бла бирди, алай а тюрлендирилиб кёчю-
рюлгенди.

И. А. Крыловда:

Волк из лесу в деревню забежал,
Не в гости, но живот спасая;
За шкуру он свою дрожал:
Охотники за ним гнались и гончих стая.

И. Кърымшаухал улуда:

Эрни-бурну къан болуб,
Тёрт санына тер уруб,
Бёрю келди тийреге —
Бугъунургъа юйлеге.

II. Крыловда:

II молвит:

«Васенька, мой друг! скажи скорее,
Кто здесь из мужичков добрее,
Чтобы укрыть меня от злых моих врагов?
Ты слышишь лай собак и страшный звук рогов!»

II. Кърымшаухал улуда:

— Киштик, джаным, акъыллы!
Манга шкокла атылды,
Мени сюрюб джетелле —
Саудан тулукъ этелле.
Арбазында, юйледе
Сен джашагъан тийреде —
Намысына уялыкъ —
Кимди къонакъ къоялыкъ?

Авторну текстинде Степан, Демьян, Трофим, Клим деген орус
атланы поэт-кёчюрюючю, таулулагъа иги ангылатыр ючюн, рифма-
гъа да келтирир ючюн, Алий, Чомакъ, Найыб, Шамай деген атла
бла ауушдурады.

II. Крыловда:

Нет, в наших мужичках не столько мало толку,
Чтоб на свою беду тебя спасли они.
И правы — сам себя вини:
Что ты посеял — то и жни.

II. Кърымшаухал улуда:

Сени юйюне къоярыкъ
Киши джокъду, кёреде.
Кесинг сюрген сабанлыкъ
Санга азыкъ, аш болду.

Аламат кѣчюрюлгени себебли басня къарачай тилни чыгъармасы болуб бошагъанды.

А. С. Пушкинни «Узник» («Бугъоуланнган») назмусу бла Къаракетланы Исса кѣчюрюлгени тенглешдирейик:

Сижу за решеткой в темнице сырой.
Вскормленный в неволе орел молодой,
Мой грустный товарищ, махая крылом,
Кровавую пищу клюет под окном.

Клюет, и бросает, и смотрит в окно,
Как будто со мною задумал одно.
Зовет меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочет: «Давай улетим!

Мы вольные птицы; пора, брат, пора!
Туда, где за тучей белеет гора,
Туда, где синеют морские края.
Туда, где гуляем лишь ветер... да я!..»

Темир ауда тар тузакъда олтурама,
Эркинликсиз асыралгъан къуш бала да,
Мыдах тенгим, къанатларын къагъады,
Кѣз туурамда къанлы ашны чагъады.

Чагъады, атады, манга кѣз ийиб,
Экибиз бирге сагъышланнган кибик,
Тюрсюню, тауушу чакъыралла мени,
Айтыргъа излегенча: «Кел учайыкъ кери!

Эркин къушлабыз; джетди, къарнаш, заман!
Булутла артында къар таугъа тамам,
Учуб кетейик кѣк тенгиз джагъалагъа,
Кесибиз джангыз джел бла ойнаргъа»...

Магъана толу берилгенди. Кѣчюрюлгенде бир орусчаланнган сѣз джокъду. Ачыкъ эмда кесгин къарачай тил. «В темнице» дегенни талай синоними барды, ѳнге поэт барындан да кесгин «тузакъ» деб кѣчюрюредди. «Под окном» дегенни орнуна «кѣз туурамда» демеклик «терезеден» кем тюлдю. «Вольные птицы» — «эркин къушлабыз» деб айтыу таулугъа иги ангылашынады.

Алай бла поэт назмуну ана тилде окъуучу тынч ангыларча кѣчюрюгенди. Назмуну тизгинлери орус тилде 11 бѣлюмден, ана тилде 12—11 бѣлюмден къуралгъандыла, рифма дюккючюндечады.

Къаракет улу Пушкинни «Цыганы» поэмасыны кѣчюрюгенинден бир юлгю:

Цыганы шумною толпой
По Бессарабии кочуют.
Они сегодня над рекой
В шатрах изодранных ночуют.

Чыганлыла Бессарабияда
Баралла лахор эте, кече,
Къаллыкъла бюгюн суу бойнунда,
Джылтыргъан шатырлада кече.

Ана тилде джазылгъанча, алапат кѣчюрюлгенди, магъанасы, назмуну техникасы, тилини кесгинлиги сакъланады.

Ашхы кѣчюрючюлени бирине поэт Биджиланы Асхат саналады. Сѣз ючюн, И. А. Крыловдан «Ворона и Лисица» басняны иги кѣчюргенди. Кѣчюрюучю талай тюрлениу этгенди. Назмуну атына «Тюлкю бла Къаргъа» дегенди. Атларыны орунларын ауушханыны башхалыгъы джокъду. Дюккючюнде бетсиниуню юсюнден бир строфа барды. Кѣчюрюучю аны чынг аллында къойгъанды. Строфаланы къарачай поэзияда кѣб джюрюген тѣрттизгинлеге бургъанды.

Дюккючюнде къаргъаны ауузунда «бышлакъ кесекчикни», кѣчюрюучю «эт кесекчик» деб джазгъанды. Бу тюрлениу этилгенликге, басняны ич магъанасы, тилини кесгинлиги берилгенди. Биз басняны ана тилде суюуб окъуйбуз.

Биджиланы Асхатны М. Ю. Лермонтовдан «Демон» («Иблис») поэмасыны юзюклерини кѣчюргени бек сейирликди.

VII б а ш ы н д а н :

Клянусь полночною звездой,
Лучом заката и востока,
Властитель Персии златой
И ни единый царь земной
Не целовал такого ока.

Ант этеме кече арада
Чыкъгъан Темиркъазакъ бла,
Эртден-ингир тау башлада
Къызаргъан кюн таякъ бла;
Емюрюнде бир къаджар шах,
Дунья башында бир патчах
Андан ариу къыз кѣрмегенд,
Аллай къызны уппа этмегенд.

Дюккючюнде беш тизгин къарачайча сегиз тизгин болгъанды. Кѣчюрюучю «кече арасында джулдузну» кесгин ангылатыр ючюн, «темиркъазакъ» дейди, «андан ариу къыз кѣрмегенд» деб къошады — бу тизгинле ана тилде назмуну магъанасын теренлейдиле, рифмалары кючлюдюле.

Строфа, тизгинде бѣлюм сан бир кесек тюрленгенди. Аны ючюн магъанагъа заран джокъду.

Биджи улуу Асхат Максим Горькийден дунягъа белгили шедеврлерин «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике» кѣчюргенди. Ала акъ стих бла джазылгъандыла, кѣчюрюучю уа рифмала да салгъанды, не ючюн десегиз, къарачай тилде акъ стих бурун болмагъанды.

«Над седой равниной моря ветер тучи собирает.
Между тучами и морем гордо реет Буревестник,
черной молнии подобный.»

(«Песня о Буревестнике»).

Кёк тенгизни
Кенг тюзюню
Тюз башында
Булутланы
Джел бир джерге
Джоппу джыяд,
Булутланы арасында
Боранбилгич,
Элияча,
Къаралгъанлай
Къатыб турад,

(«Боранбилгич»).

Горькийни алакат назмулары къарачай тилде сыйлы орун алгъандыла.

Орус литературадан прозаны кёчюргенле да орус текстни къарачайлыны ангысына келиширча этгендиле.

Д. Мамин-Сибирякдан Хасанланы Алий «Акъбоз атны» кёчюргенинде, башха тилде адам атланы къарачай атла бла ауушдургъанды.

БИДЖИЛАНЫ АСХАТ КЁЧЮРГЕНДЕН.

ТЮЛКЮ БЛА ҚЪАРГЪА.

(И. Крыловдан).

Излей кетиб бир къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб аузуна
Бир терекге къоннганды.

Озуб баргъан бир тюлкю
Эт ийисни ангылаб,
Джыйылаб аны табаргъа
Тохтагъанды тынгылаб.

Джыйылай кетиб тюлкючюк
Къайдагъысын эсгерди,
Къаргъачыкъны аузунда
Эт кесекни эследи.

Джаны кетиб этчикге,
Тамам эсин ташлады,

Мурат этиб алдаргъа
Былай айтыб башлады:

— Кёб джерледе айландым —
Чегетледе, таулада,
Сенден ариу кёрмедим
Не къузгъунда, къаргъада.

Аякъларынг, ёшюнюнг,
Къанатларынг къаралыб,
Эки кёжюм къалды да
Сен ариугъа аралыб.

Къайдан чыкъдынг, сейирлик,
Бу джуртлагъа, элlege?
Сенден ариу кирмеди
Биз джашагъан джерлеге.

Сюйюмюнгден тоймайма.
Нюр чачылад кёзюнгден,
Бир тауушчукъ эштге эднм
Булбул кибик сёзюнгден...

Кзулакъ салыб тынгылыб,
Тауушунга таралыб,
Джатар эдим былайда
Кёзюм санга аралыб.

1. Басняны рольла бла окъугъуз.
2. Азбар этигиз.

Санча къаргъа тынгылаб, бу
махтауну эштгенинде,
«Къакъ-къакъ» — эте джыр-
ларгъа ауузун ёрге ачханды,

Ауузундагъы эт кесек чартлаб
джерге тюшгенде,
Эт кесекни тюлкючук сермеб
къабыб къачханды.

АТЫМ.

Бир кесеги.

(А. С. Пушкинден).

Биз N деген джерчикде тура эдик. Аскер абычарны джашауу белгилиди. Эртденбла окъуу (юрениу), манеж, полкнун командиринде неда джууукъ трактирде кюн орта азыкъ ашау, ингирде уа чагыр бла карт оюн. N деген джерде бизге эшиги ачыкъ юй джокъ эди. Биз бир-бирибизге джыйылыб, кесибизни мундирлерибизден башха джукъну кёрмей эдик.

Кеси аскерчи адам болмагъанлай, биз джыйыннга джангыз бир адам кире эди. Анга джыйырма бла онбеш джыл болгъан себебли, биз, аны къартха санаб, сыйлы кёре эдик. Ол хар затха бизден эсе онглу эди, баш эди, андан сора да аны хар кзуру салкъынлыгъы, тик хилиси, ауузуну ачылыгъы бизни джаш акылыбызгъа сингиб онглагъан эди. Ол адамны джазыуун не эсе да бир тукъум бир джашыртынлыкъ аулаб эди.

Бир заманда ол гусарлада таб джарашыб къуллукъ да этгенди. Алай болса да ол къуллукъдан не ючюн чыгъыб, бу джарлы джерчикде орналыб, джарлы да джашаб, мюлкюн да не ючюн джоуб, ашаб тургъанын бир адам билмей эди: хар заманда ол джаяу джюрюй эди, юсюне эски къара габрай кие эди, алай а бизни полкубузну саулай абычарларына хар кзуру таймаздан ашатыб-ичириб тура эди. Кертиди, аны кюнорта азыгъы керти алапат болмаса да къуллукъдан чыкыгъан бир солдат этиб, не эки тукъум зат, неда юч тукъум зат бериучен эди. Аны не мюлкюн, не хайырын, не хатасын бир адам билмей эди, бу затны анга сорургъа да бир адам базынмай эди. Анда джюрюген китабланы кёбюсю аскер китабла, романла эдиле. Ол китабларын окъургъа сёз айтмагъанлай бериб, ызына къайтар деб джангыз да айтмачан эди, алай а окъургъа алгъан китабын да ызына несине джангыз да къайтармай эди. Аны эм уллу иши герох атыб юрениб

кюрешу эди. Аны юйюню кябыргяларын окъла чанчакълаб, бал таракъча, тешик-тешик болуб кемирилген эди. Кёб тукъум гёрохла болмаса, ол джашагъан джарлы гитче юйчюкню ичинде башха байлыгы, башха рысхысы джокъ эди. Аны мараучулугъу, сауутха усталыгы сейир-тамаша эди. Ол бизни бирибизге:

— Башында бёркюнго юсюне кертмени сал да, аны мен герох бла уруб чачарма десе, бизни полкубузда джангыз бир адам ышанмай кюрклуб артына турмай, элтиб башын салыр эди. Биз сёлеше келген джерде дуэлни терк-терк сагъыныучан эдик; Сильвио (аны атына алай атайым) ол сёзге джангыз да кятышмаучан эди. «Джангыз дуэзде адам бла кюрешгенинг болгъанмыды?» деб соргъаныкъда, «болгъанды», — дегенден озуб башха хапар айтмады. Ол тукъум сорууланы ушатмагъаны белгили эди. Бир ишексиз, ол кимни болса да сауутха усталыгы бла бир насыбсызны ёлтюрюб, анга бетине уялады деб алай умут эте эдик. Къызбайлыгы заты боллукъду деб ишеклилик чыртда да акъылыбызгя келмей эди. Батырлыклары кюру тыш кярамларындан белгили болгъан адамла боладыла. Сора бир зат бизни уллу тамаша этди. Ол да не эди десенг — бир джолда он абычар болуб — Сильвиогъа кюнорта азыкгя джыйылдыкъ. Быгъындай ичиучюбюзча кёб ичдик; сора иги кефли болгъаныкъда, юй тамадасын карт ойнайыкъ деб кысдыкъ. Ол карт джангыз да ойнамай эди, ойнаргя унамай кёб да кюрешди, сора кюймагъаныкъда, эм артында картланы келтиртиб, джюз джарым тюмени да столгя салыб, картланы тартыб тебреди. Биз, аны тегерегине басыныб, оюннга кыздыкъ. Сильвио ойнагъан заманда чырт да сёлешмей эди, джангыз да даулашмай эди, джукъ сормай эди, соргъаннга джууаб да этмей эди. Ойнай кетиб, нёгерини кябханы болса, олсагъатдан борчун тёлей эди, не да унутмазча джаза эди. Биз аны халисин биле эдик да, кеси суйгенча этмеге кюя эдик, заран болмай эдик. Бизни арабызда уа бизге кёб болмай кёчюрюлген бир абычар бар эди. Ол абычар эси кяйры эсе да кетиб, ёчно аслам салды, Сильвио олсагъатдан тытырны алыб ёчно тенг этиб джазды. Ол абычар, джангылгъан этди шойду деб, аны бла даулашды. Сильвио уа анга джууаб этмей, быгъындай картланы тарта эди. Сора абычар тёмей, щетканы сермеб алыб, бош джазылгъанды деб умут этгенин сюртдю. Сильвио джукъ да айтмай тытырны алыб, джангыдан джазды. Абычар чагъырдан, карт оюндан, нёгерлерини кюлкюлеринден джылыныб, ачыу болуб, джанына тийиб кютуруб, столдан багъыр джау чыракъ тюбно сермеб алыб Сильвиогъа джиберди, алай болса да Сильвио бир джанына джанлай кириб, насыбха, тиймеди. Алай этгенине биз уллу джунчудукъ. Сильвио секириб кюбуб, ачыудан бети акъ учхун болуб, эки кёзо от чагыб:

— Джюйюсхан, мени юйюмде болгъанынг насыбынгды, аллахха шукур эт, кет бусагъат, юйден чыкъ! — деб кычырды.

Андан ары не боллугъуна бизни ишеклилигибиз джокъ эди,

джангы нѣгерибизни ѣлгеннге санаб да бошагъан эдик. Абычар, терслигиме джууабха хазырма, джюйюсхан, къалай сюйсенг алай деб, олсагъатдан чыгъыб кетди.

Оюн дагъыда бир бѣлек дакъикъаны барды, алай болса да юй тамаданы къайгъысы ол болмагъанын кѣрюб, бир-бир, оюнну къоюб, хар ким юйюбюзге, абычарны орну эрлай огъуна бошарыкъды деб алай чачылышдыкъ.

Экинчи кюнюнде Манежде джазыкъ поручик саумуду экен деб биз хапар сора тургъанлай, ол кеси юсюбюзге салыб келди. Биз аны кесине да алай сордукъ. Ол бизге Сильвиодан алкъын бир тюрлю бир хапар джокъду деб джууаб этди. Алай айтханында, биз уллу сейирсиндик. Сора биз Сильвиогъа бардыкъ, баргъаныкъда, туз картны къабакъгъа джабышдырыб, эшик аллында картны атыб, атхан огъун бир-бири юсюне уруб кюреше тура эди.

Ол, тюнене болгъан затладан джукъ да хапар айтмай, унутханча этиб, бизни алычусуча быагъынлай къонакъгъа алды. Юч кюн кетгенинде да поручик ѣлмеген эди. Биз сейирсиниб, Сильвио кюреширик тюлмюдо? — деб сордукъ. Сильвио бир да кюрешмей эди. Сильвио ол абычар терслигине бираз къайтыб, аны бла джарашхан эди.

Былай болмакълыгъы себебли джаш къауумну бираз Сильвиодан кѣллери къачды, аны бираз учуз этдиле. Батырлыкъны кемлигин джаш тѣлю бир да кечиб болмайды, батырлыкъ адамлыкъны эм баш ышаныды, батырлыкъ ючюн не аманлыкъ да кечилриге керекди деб алайгъа ийнаныбдыла. Алай болса да ууакъууакъ болгъан бары унутулуб, Сильвио, быагъынлай, джангыдан бизге башчылыкъ этиб тебреди. Джангыз мен анга къысха джууукъ киралмадым.

ИБИЛИС.

Юзюклери.

(М. Ю. Лермонтовдан)

IV башы.

Бираз арлакъ озгъанында,
Кѣргенди таула арасында,
Къолан кюйюзча джайылыб,
Бірджылары айырылыб
Тургъан гюрджюлю джерлени,
Сылгъыч, мийик бусакъланы,
Езенлени, къулакъланы,
Таракъ таула этегинден
Саркъгъан чокъуракъ кѣк сууланы,

Гокка хансланы тюбюнден,
Джырлаб тургъан булбулланы.
Чырмауукъ ханс басыб тургъан
Тюбю салкъын чынарланы,
Кюн иссиден бугъуб тургъан
Дорбунлада сакъ бууланы.
Кёргенди ол чапракъланы
Шыбырдаша тургъанларын,
Джюз-минг тюрсюнлю хансланы
Солууларын алгъанларын,
Кёргенди ол тюш заманда
Булутсуз исси кюнлени,
Мылы тартыб тургъан анда
Къалын чыкълы кечелени.
Кёкде джулдуз болгъан бирча
Чыгъа-бугъа бара элле,
Гюрджю къызны кёзлерича,
Бузмагъанлай джана элле.
Ибилисге уа ол ариулукъ,
Ол сейирлик, тамашалыкъ
Дуня, къуру сууукъ зарлыкъ
Болмай, башха джукъ бермейди,
Акылына, аны эсине,
Тюйюмчекли джюрегине
Дертден башха джукъ келмейди.

VII б а ш ы.

Ант этеме кече арада
Чыкългъан темиркъазакъ бла,
Эртден, ингир тау башлада
Къызаргъан кюн таякъ бла,
Ёмюрюнде бир къаджар шах,
Дунья башында бир патчах
Андан ариу къыз кёрмегенд,
Аллай къызны уппа этмегенд.
Гареминде джангыз ханны
Суу чачычу бир фонтаны
Кюн иссиде эркетиб,
Богъагъына бютеу джетиб
Джуумагъанды аллай санны.
Аллай къызны адам къолу
Чуба бауун тешмегенди,
Эркетиб, сырты толу
Къутас чачын эшмегенди.
Дюллю-дуня къуралгъанлы,
Ант этеме, ол маталлы,
Къыбла джанында айыбсыз
Ёсмегенди джангыз бир къыз.

Х б а ш ы.

Кечигиб ашхам заманга
Атын къара кёсеу этиб,
Гудаллада тойгъа-оюннга
Келе эди кюеу джетиб.
Ол сау-эсен кёб кълмайын
Арагвагъа джете эди.
Ашыкългъандан чыдамайын
Атха кълмачи тёшей эди.
Тюрлю-тюрлю саугъаладан
Ауур джюклениб тюеле
Келе элле аны ызындан
Тизилиб джолну сюркеле.
Нохтасында хар тюени
Кълонгурауу зынгырдай эд,
Ол Синодал деген джерни
Иеси эд, уллу бай эд.
Белибауун ол белине
Кючлю тартыб кълсхан эди.
Кълмасы, бычагъл кюнде
Джылтырай эд, джана эди.
Къларасауут шкогу да
Бойнунда эд, чухасыны¹
Эки дженгин уруб джел да
Тарай эди, чыркъл-чыркълны
Окъладан эд джасалгъланы.
Эки кълшы атджерини
Бютеу созгълан алтын эди.
Ичиндеги кёпчегини
Кёк кийикни тюю эди.
Кёпчеги да тизилген эд
Кийик тасма тикгич бла,
Мюйюшлери тигилген эд
Алтын окъл кириш бла.
Кълуушханы, ёшюнлюю,
Джюгени, кълалгълан кереги —
Бютеу бары от алтын эд,
Миннген аты да ол джашны
Джигер атлы Къларабахны
Чынты сыйлы тукълумуед,
Кълшбаш кълулакъл, кълантору эд.
Ол ат ариу келе келиб,
Не эсе да илгене эд,
Пыrx-чырх этиб, сескеклениб,

¹Ч у х а — гюрджюлюню бурунгу тыш кийимини бир тюрлюсю.

Бир джанына секире эд.
Бир ишексиз, ол аллында
Не эсе да кёре эди.
Джити-джити суу джанында
Чаууллагъа къарай эди.
Ол джол тик эд, кемсиз тар эд.
Сол джаны чынгыл къая эд,
Онг джаны уа Арагва эд,
Суу джагъасы мийик джар эд,
Кеч болгъан эд. Акъ тубандан
Толгъан элле тар ёзенле,
Тюзде къалмай, къонакъбайгъа
Джетер кибик, тынчайыргъа
Ышырылдыла туюле.

ХІІІ б а ш ы.

Юсюне къара тер уруб,
Бурун сюеклери туруб,
Эки къулагъын джумгъанлай,
Джалын, къуйругъун джел тарай,
Чаба-джорта, сабыр бола,
Тыгъылгъандан ичин ура,
Джолну тюз арасын тартыб,
Артын, аллын букъулатыб,
Къызыл тору бир ат келед.
Ол бир аман хапар беред.
Ат юсюнде да адам
Джан берирге джетиб тамам,
Атны бойнуна къабланыб,
Бютеу санлары тартыныб,
Кём-кём болуб эринлери,
Джумулуб ариу кёзлери,
Башын ары-бери ата,
Келед атджерде джан тарта.
Эки кёлу ол адамны
Джюген тутханны къойгъанды,
Джарасындан акъгъан къаны
Атны бойнун къызартханды.
Тулпар, кече джау кёолундан
Къутхаргъаненг сен иенги,
Алай болгъанлыкъгъа, ызындан
Джетгенди огъу тегейлини.

XIV б а ш ы.

Акъ кѣмюк басыб, тыгъылыб,
Гудаллагъа бир ат келгенд.
Эшик аллында джыгъылыб,
Былай джетер-джетмез ёлгенд.
Мычымайын халкъ, джамагъат
Юй аллына басыннганды:
«Кимники болуб келди бу ат?
Бу адам да не адамды?»
«Къан джугъу болуб болгъаны,
Акъ учхун болуб бет къаны,
Джумулуб кѣз къабакълары,
Тартышыб джаякълары,
Джан тер уруб аны бети,
Къабыр сууукъ тартыб эти.
Джюген билекге къоллары,
Езеннгиге аякълары
Къарышханлай, ёлюб тургъан
Кимди бу джан, кимди бу джан??...»
Джаш, джан бере, Гудаллагъа
Болджал кюнюне келгенди,
Саламлашмай Тамарагъа,
Джетер-джетмез ол ёлгенди.
Келгенликге уа, не келсин,
Экинчиде атха минмез,
Тамара да джылаб не этсин,
Таралгъанын эри билмез.

XV б а ш ы.

Гудаллагъа бошнакъгъа
Аллах кемсиз ачыу салгъанд.
Тамара да орундукъгъа
Бауурланыб, кѣб джылагъанд.
Кѣзлеринден кѣз джашлары
Джуммай-джуммай тама элле,
Эринлери, джаякълары,
Отда кибик, джана элле.
Термилгенден джаш джюреги
Къысха-къысха сенкилдей эд,
Субай битген кѣкюреги,
Джая кибик, люююлдей эд.
Сора ол къыз джылагъандан
Эм артында бираз сѣннгенд.
Былай айтыб олсагъатдан
Къулагъына таууш келгенд:

«Бошнакыгъа джылама сен,
Аны энди джер джуханды,
Къобмаз кибик, тюз юсюнден
Къара топракъ басханды.
Сени сарнагъан тауушунг,
Бош инджилме, анга джетмез.
Тамчы болуб джыламугъунг
Къабыр къангасындан ётмез.
Назик сабий! Бош ёкюнме,
Ол ёлгенди — тыннганд сёзю,
Кёрлюк тюлдю, бош термилме,
Джумулгъанды эки кёзю.
Терк огъуна ёлюк чириб,
Тёбе-тёбе къуртдан толур,
Эти, териси титилиб,
Кёрде сан-сан, джик-джик болур.
Ёлюрге туугъан бир адам,
Таб, анга да саулай адам
Къошулса да — бу барысы
Термилгенинги багъасы
Болмаз, ийнан, билеме,
Сабырлыкъ сал, джылама сен!
Кёб минг джулдуз кече сайын
Кёкде бузмай джаналла,
Джолларындан аджашмайын,
Ол бир кемде баралла.
Кёк кенгинде акъ булутла
Чачылыб устуккулай,
Сюрюу-сюрюу айланалла
Сокъмакъсызлай, ызсызлай.
Джолукъсала, къалсала да,
Асыу, къууанч билмейле,
Не гузаба барсала да,
Бир зат излеб сюрмейле.
Бушуу кюнде сен былагъа
Тюшюне тур, джылама,
Джер башында къайгъылагъа
Бош джанынги къыйнама».
Акъ тауланы, ёзенлени
Кюн кеч болуб къаралтханлай
Джукъу басыб тау эллени.
Адам аягъы тыннганлай,
Къая эринде къургъакъ къаудан
Джел-къуз джетиб чайкъалгъанлай,
Кечегиден бугъуб тургъан
Чыпчыкъчыкъ эркин учханлай,
Гокка хансны кечегиде

Джюзюм терекни тубюнде
 Къалын чыкъ юсюн басханлай,
 Ол къурмашча акъ чакъгъанлай,
 Санга алтын ауун атыб,
 Тюрсюнюнгю джарытханлай,
 Кёкню сеннге учуб келиб,
 Тангнга деричи турурма;
 Сеннге татлы джукъу бериб,
 Кирпик къакъмай олтурурма.

Кёчюрюу джорукъланы хайырландыра, кёчюрюлгенлени орус тилде текст-
 лери бла тенглешидириб, бирликлерин, башхалыкъларын табыб, сюзюгюз.

БОРАНБИЛГИЧ

(М. Горькийден)

Кёк тенгизни
 Кенг тюзюню
 Тюз башында
 Булутланы
 Джел бир джерге
 Джопну джыяд,
 Булутланы
 Арасында
 Боранбилгич
 Элияча
 Къаралгъанлай
 Къатыб турад.
 Бир кереге
 Тум къанаты
 Толкъунлагъа
 Аз-буз джетед,
 Бир кереге
 Садакъ кибиқ
 Атылгъанлай
 Таууш эте,
 Булутлагъа
 Кириб кетед.
 Кёк булутла
 Эштелле
 Тауушунда
 Болгъан уллу
 Джигерликни,
 Къууанчлыкъны.
 Къычыргъаны:

Боран джелни
 Къобарыгъын
 Ачусабды,
 Ол къарыуун
 Кеси таныб,
 Джюреги да
 Отча джаныб,
 Хорларгъа
 Къычыргъанын
 Акъ булутла
 Эштелле.
 Чайкала да
 Джелден къоркъуб,
 Кенг тенгизни
 Башы кёкде
 Джунчуйдула,
 Ары-бери
 Булгъаналла —
 Чулгъаналла.
 Джелден
 Къоркъууларын
 Къоркъгъан
 Ийлыкъгъандан
 Кёк тенгизге
 Терен джары
 Басдырырча
 Болгъандыла.
 Гагарла да
 Бары бютеу

Къызбайлыкъдан
Тёншюйдюле,
Дуния кюреш
Зауукълугъун
Билмейдиле,
Кёк чартласа,
Ала къоркъуб
Илгенелле,
Буюгъалла,
Дыгаласдан
Джыйылалла,
Чачылалла,
Къошулалла.
Тели Пингвин
Къызбайлыкъдан
Къаяланы арасында
Суу ашагъан
Къырыкълада
Терен жары
Таша бугъад.
Боранбилгич
Кеси джангыз
Кенг тенгизде
Башы кёкде
Тулпар кибик
Къоркъмагъанлай
Эркин учуб айланады.
Булутла да
Къап-къаралыб,
Энишгеден
Энишгеге
Кёк тенгизни
Юсю таба
Джоппу-джоппу
Басыналла.
Толкъунла да
Шууулдайла,
Гюрюлдейле,
Ёкюрелле,
Ёрге-ёрге
Элияны
Аллы бла
Чартлайдыла,
Секирелле.
Кёк джашнайды,
Кюкюрейдя,
Толкъунла да

Шыблагъа
Эришгенден
Кёмюклениб,
Ерелейле,
Чёгелейле.
Джел къозгъалыб,
Толкъунланы
Къучагъына
Сермеб алыб,
Суу джагъагъа
Силдеб уруб
Чачыратады.
Боранбилгич
Таууш эте
Учуб барад,
Элияча,
Кёкде таймай
Къаралгъанлай,
Бир кереге,
Садакъ кибик,
Булутланы
Тешиб ётед,
Неда къара
Къанатыны
Учу бла
Толкъунланы
Кёмюклерин
Сыйпай-сыйпай
Чыгъа-бугъа
Терен жары
Кириб кетед.
Деу къанатлы
Айланады
Къундуз кибик
Къаралгъанлай,
Бир къарасанг:
Булутланы
Тюз башында,
Бир къарасанг:
Суугъа джете,
Тубан бла
Тюз тенгизни
Арасында.
Джел сугъарад,
Булутланы
Къыппа бурад,
Кёк кюкюрейдя,

Мамукъ кибик
Акъ тубанла
Юзюк-юзюк,
Бурма-бурма
Кёк тенгизге
Чардакъ болуб
Айланалла,
Кёк да чартлайд,
Элияны
Мыдах отун
Джанар-джанмаз
Тенгиз тартыб,
Сууу бла
Джукълатады.
Кёк чартласа,
Шыбланы
От таягы
Суугъа тийиб,
Толкъунлада
Кюзгюдеча
Сызгъа-сызгъа
Кёрюнеди.

Джел къобханды,
Боран джетед!
Дунияны
Боран элтед!
Боран элтед!
Боранбилгич
Аны ючюн
Истемей,
Кёкде эркин
Элияны
Ичи бла
Ары-бери
Джырыб ётед.
Кюн аманна
Андан да бек
Бокъланырын
Талпыб-кюсеб,
Боранбилгич
Чыдамайын
Ёткюр-ёткюр,
Ачы-ачы
Таууш этед.

ИЛЯЧИННИ ДЖЫРЫ

(М. Горькийден)

Уллу тенгиз, кёксюлдюм джарыгы юсуне тийиб, тенгиз джасында арыб сылыт болуб, тутхучсуз кенг джары джайылыб, баш къагъа тургъанча тура эди.

Хыбыл тенгиз, кюмюшча, джылтырай, къыблада тейри джарыгында, кёкню къыйырына къыйыры джете, джукъу басыб тургъанча тура эди, кёкде да, хар кибик джукъадан, алтын оюлу джулдузланы джашыраламай, къанат-къанат тургъан булутланы титимлери тенгизге тийиб, кюзгюдеча кёрюне эдиле. Бир-бирде кёк тенгиз, джатаргъа джукъусураб, ёшюн уруш эте тургъан, дюрген толкъунланы не шыбырдашханларын ангылар мурат бла ийилгенча эниш сюремирек ийиле эди.

Нордост джел бюгюб къынгыр этиб тургъан чегетле бла джасанма кийиниб тургъан таула, тёппелерин джалан кёкге ёрге-ёрге тутуб, чегетледен ёргерек айырылыб, къатангы санларында къыбла кечени кёксюлдюм, джылы чарсы кёуршоулаб къыйылган эдиле.

Таула хыйсабсыз уллу сагышлы эдиле. Аланы къара кёлекелери тенгиз толкъунланы джашилдим, бурма джалларына уруб, юслерине къара ауларын атыб, кече джан аягы тыннган заманда тохтамай чайкъалыб — таша тынчлыгын бузгъан

толкѳунланы зор бла тохтатыргѳа, тунчукѳдуруб таууш этдирмезге этгенча кѳрѳуне эди.

«Алла... аху... ак... бар!» деб бети кюнде кѳаралыб, башы, сакѳалы чал, джукѳа битген Рахим деген кѳарт кѳрым сюрѳуючу аз-аз эсней эди.

Экибиз да тенгиз джагѳасы кѳумда кѳаядан юзюлюб тюшюб, юсуне агѳач тѳк кѳозлаб, кѳелекке басыб, кеси джангыз салкѳын, мыдах тургѳан бир уллу ташны джанында джата эдик. Ол ташны тенгизге айланган джанына тенгиз толкѳунла келтириб, кѳум, хапчюк, тенгиз ханс кѳалаб тура эди. Ол себебден таш тенгиз бла кѳаяны арасында экисин бир-биринден айыргѳан кѳум кириуге тагѳылыб тургѳанча кѳрѳуне эди. Бизни шынкѳарт отубузну джарыгѳы ол ташны кѳаягѳа айланган джанын джарыта эди. Отну джилтинлери сенгкилдегени сайын, эски ташны сызгѳаларына от джарыкѳдан кѳелеккеле чаба эдиле.

Рахим да, мен да тутхан чабакѳларыбызны чоюнда кѳайнатыб, бегене бишире эдик. Олсагѳатда экибизни болумубуз да алай эди: хар зат кѳезюбюзге кѳзбау, сейир кѳрѳюнюб, аланы болумларына акѳылыбыз сингиб, хар затны ангыларча алай эди. Джюрегибиз, кѳлюбюз да дженгил, таза болуб, кѳуру бу сейир кѳарамны болумуна сагѳыш этгенден башха ѳзге затыбыз болмай тохтагѳан эдик.

Тенгиз толкѳунла ийнакѳлаб, таууш эте, джагѳадан тышына джайылыб, отда джылыныргѳа юйѳорсунгенча, келиб-келиб ызларына саркѳа эдиле. Бир-бирде саулай ол суу тауушну арасында бир таууш бираз эркинирек, ѳхтемирек таууш эте эди, ол да не эди десенг, толкѳунланы бир абаданырагѳы бауурланыб, бизге джууукъ келиб, ызына саркѳгѳаныны тауушу эди.

Рахим, бауурундан кѳумгѳа джатыб, сакѳалын эки аязына тиреб, сагѳышланыб, мутхуз тенгизге узакъ джары кѳараб тура эди. Аны тѳюкю тери бѳркю джелкесине тайыб, джыйрыкѳлы ѳре мангѳылайына джел да аз-аз кѳагѳа эди. Мени анга тынгылагѳаным бла кѳалгѳанымдан хапары болмагѳанлай, Рахим кеси аллына, тенгиз бла сѳлешиб, терен сагѳышха кирген эди.

«Аллахха тюз адам джандетге барады. Аллахха, файгѳамбаргѳа кѳуллукъ этген — таб, ма бу суу кѳмюкде болуб кѳалыргѳа да болур... Таб, сууда кюмюш маталлы тамгѳала ала эселе да ким билсин...» — деб кеси аллына сѳлеше эди.

Кенгиге керилиб тургѳан кѳараууз, залим тенгиз ууакъ ууакъ джарый эди, тау башындан джер-джерине ай таякѳла тие эдиле. Ай энди чачакъ башлы тауланы артындан чыгѳыб, аны джарыгѳын кюсеб аллын сакѳлаб тургѳан тенгизге, тенгиз джагѳагѳа, бизни кѳонуш ташыбызгѳа — барысына да бютеу тѳкген эди.

— Рахим! Бир таурух айтсанг а... — деб кѳарѳдан тиледим.

— Некѳ? — деб Рахим, манга бурулмай, джууаб этди.

— Сени таурухларынгы мен бир бек сѳюеме, — дегенимде:

— Мен сеннге билгеними айтханма, энди билмейме, — деди.
Алай кесине джалындырыгъа айтханын билиб, дагъыда къадалдым.

— Ахырда да къоймай эсенг, мен сеннге алапат джыр айтайым, — деб Рахим разы болду.

— Мен, бурунгу кюу джыр айтсанг, сюе эдим, — дегенимде, Рахим манга, бу джырны джырлагъан да этиб, хапарын да айтды:

«Бир шугут джылан
Мийик къаягъа
Сюркелиб чыгъыб,
Салкъын ёзенде
Къыппа чулгъаныб,
Тенгизге къараб
Джатыб тура эд.

Чууакъ кёкде да
Кюн джылтырай эд,
Кюн бек иссиден
Мийик таула да
Кёкге аралыб
Иссилей элле.

Тау тюрюнде да
Тенгиз толкъунла
Бир-бири ызындан
Къатланыб келиб,
Кёк ёшюнлерин
Къысыр къаягъа
Ура эдиле.

Ол ёзенни да
Арасын тартыб,
Шоркъа-шоркъадан
Чынгай, чачыла,
Тау къара суучукъ
Ашыкъ, гузаба,
Тенгиз бойнуна
Саркъыб эне эд.

Суучукъ булгъаныб,
Акъ кёмюк басыб,
Бети чал болуб,
Тауну къарнындан
Боркъулдаб чыгъыб,
Келиб тенгизге
Къошула эди.
Олсагъатчыкъдан —

Джылан чулгъанган
Терен ёзеннге
Къайдан эсе да
Ауур джаралы
Бир кёк илячин,
Къанатлары да
Къан джугъу болуб,
Кёкден тюшген эд.

Ол онгуз болуб,
Джерге джыгъылыб,
Джаннга термиле,
Къан кёкюрегин
Къысыр ташлагъа
Тёншюб ура эд:

Шугут джылан а
Джюреги чыгъыб,
Артына бугъуб,
Таш джарылганнга.
Къыппа бюкленгенд.
Алай болса да

Ол илячинни
Джаны чыгъаргъа
Джетиб тургъанын
Къараб эслегенди.

Сора ол джылан,
Ёле тургъанлай,
Кёк илячинни
Тюз къатчыгъына
Сюркелиб барыб,
Былай айтханды:
— Ёле шойса да,
Къалайды халынг?
— Болур болгъанды.
Деб ол ахсыныб,
Джууаб этгенди:

— Мен дуниямда,
Елюб кетгинчи,
Иги джашадым.
Джашау насыбны
Кёрдюм, сынадым.
Мен джигит кибик
Елюб барама, —
Ыхтырылмайын
Кюреше эдим.

Кёкню да кёрдюм,
Болумну билдим.
Тёрт джанына да
Учуб керилдим.
Ай, насыбсыз сен!
Сен мени кибик
Ёмюрюнгде да
Къатына барыб
Кёкню кёрмезсе.

— Сен кёк-кёк дейсе,
Ол джап-джаланды.
Кёгюнгю меннге
Хайыры неди?..
Мен анда къалай
Джюрюялайым...
Джерде уа меннге
Эм аламатды,
Эмда джылыды,
Эмда мылыды.

Ма былай айтыб
Ол шугут джылан
Кёк илячиннге
Джууаб бергенди,
Селеке этиб,
Уллу кюлгенди.

Сора джыланни
Кёлюне келгенд:
«Кёкде учсанг да,
Джерде сюркелиб
Сен айлансанг да,
Ахырынг бирди,
Арт джатарынг
Къара джердеди.

Олсагъатчыкъдан
Батыр къанатлы
Бу бедешлени
Былай эштиб,
Чыдаялмайын,
Къыргъый санларын
Ёргрек тиреб,
Башын кёлтюрюб,
Кёзлерин ачыб,
Уллу ёзеннге
Джити къарагъанд.

Къысыр къаяны
Джипкил тартдырыб,
Хатхусун джарыб,
Суу чыгъа эди,
Терен ёзенни
Хауасы джипкил
Эм ауур эди,
Чирик ийисден
Чыдатмай эди.

Батыр къанатлы
Сау заманына
Ёкюнюб, сора
Арт къалгъан кючюн
Ол саулай джыйыб,
Шугут джыланнга
Былай къычыргъанд:

«Ай, медет аллах!
Сеннге ачыугъа
Энтда мен кёкге
Къуру бир кере
Бир учха эдим,
Къанлы джаууму
Мен къучагъыма
Сермеб джыярем,
Кёргюзюр эдим
Мен ол заманда
Кишилигимми.

Андан сора уа
Таб, ичге эдинг
Джюрек джарамдан
Акъгъан къанымы;
Таб, андан сора

Чыгъаргъа эдинг
Ичимден чыкъмай
Тургъан джанымы.
Ай, кюрешиуню
Джарыкъ насыбы!»

Къанатлы алай
Къычыргъанында,
Джыланни уллу
Сагъыш басханды,
«Таб, бир ишексиз,
Бу былай кемсиз
Этгеннге кёре,
Кёкде джашагъан
Алапат, сейир,
Тамаша болур».

Сора айтханды
Ол къанатлыгъа:
«Сени айтханынг
Тюз, керти эсе,
Сюркелиб келе
Кел да аллынга,
Къая эринден
Секириб кёрчю.

Ким билсин, сени
Эки къанатынг
Субай чархынгы
Ёрге кёлтюрюб,
Бурунча учуб,
Бериб кетсенг а!»

Джазыкъ илячин
Эти, териси
Бютеу титирей,
Дыгалас эте,
Хыртты ташладан
Кючлю тырнакълаб,
Чынгыл къаяны
Эрнине джетиб,
Эки къанатын
Кенгине кериб,
Кёзлерин джумуб
Чынгагъан эди.

Алай болса да
Ол секиргенлей,
Эки къанаты

Аны тёнгегин
Кёлтюралмайын,
Боюн тюбюне
Айланыб, хаман
Бир ташдан чортлаб,
Бир ташха тие,
Эки къанатын
Ол чорт-чорт къыркыб,
Къанат тюклери
Ран-раннга
Кау-куу чачылыб,
Тенгиз ичине
Барыб тюшгенди.

Тенгиз толкъунла
Къан кесеклерин
Олсагъат джууб,
Акъджал кёмюкге
Сыртындан бёлеб,
Къююнларында
Кёзюу ийнакълай,
Кёзюу къучакълай,
Тенгизге терен
Узайтхандыла.

Тенгиз толкъунла
Таймай бир кемде
Мыдах, тунакы
Джагъа ташлагъа
Кенг баурларын
Ура эдиле.
Илячинни уа
Елген ёлюю
Тас болгъан эди,
Тенгиз юсюнде
Кёрюнмей эди.

Ёзенде джылан
Къыппа чырмалыб,
Аслам заманны
Ол къанатлыны
Кёкге термиле
Джан бергенине
Сагъыш этгенди.

Къарагъан кёзню
Сукъландырыучу
Чууакъ, кенг кёкге

Джылан тамышыб,
Къараб тургъанд да
Былай айтханды:

«Арабий, ёлген
Къанатлы анда —
Къыйыры-учу
Болмагъан кёкде —
Не кёрген болур?
Ол аны алай
Нек сую эди,
Манга уа кёкде
Учхан хапарын
Айтыб джанымы
Нек къыя эди?
Не сезген болур
Илячин анда?..

Анда хар затны
Мен барысын да
Джангыз бир кере
Учханлайыма
Билиб къоярем», —
Деб кёкге учуб
Кёрюрге джылан
Таукел болгъанды.

Джылан айтханы
Кибик этгенди.
Ол джая кибик
Джуммакъ джыйылыб,
Кючюн аямай
Кёкге чынгагъанды.
Окъа чалыуча,
Кюн джарыгъында
Джылтырагъанды.

Андан не келсин,
«Баууру бла
Сюркелирге деб
Джаратылгъан зат
Учаргъа болмаз».
Аны билмейин
Генезир джылан
Кёкге секириб,
Экинчи келиб,
Джити ташлагъа
Кючлю тийгенди,
Къабар къабыны

Тауусулмагъан
Кёсюю болур,
Хата болмагъанд.

Сора ышарыб,
Былай айтханды:
«Кёкге учанну
Хайыры кзуру
Бу зат кёреме!
Кёкден джыгъылыб
Ташлагъа тийген...
Къанатлы деген
Къалай джазыкъды!
Чырт джер джашаудан
Татыу айырмай,
Джерни юсюнде
Кечиниб болмай,
Ёмюрлеринде
Ёрге тартханлай,
Бу джалан кёкде
Айланадыла.

Анда не барды —
Ичи кзуруду.
Анда кюн джарыкъ
Не кёб болса да,
Азыгъы джокъду,
Алай тутарча
Бир джери джокъду.
Сора бошуна
Нек махтаналла,
Уллу кёллю да
Неге болалла,
Бизни хыликке
Нек этедиле,
Бедишге дженгил
Нек джетедиле?

Ма былай бла
Акъылсызлыкъны
Башын джабаргъа,
Джер джашаууна
Джараусузлукъну
Бизден джашырып
Дыгалас этиб
Этмекликлерид.
Эм хыликкелик
Эмда кюлкюлюк
Джер къанатлыла...

Энди аланы
Пжалгъан сёзлерин
Мен къулагъыма
Чырт да алмазма.

Бу худжу кёкге
Мен экинчиде
Аякъ салмазма,
Хар затны ариу,
Кесгин билеме,
Кёкню да кёрдюм,
Аяусуз учдум,
Аны узунун,
Кенгин ауладым.

Кёкден джыгъылыб
Джерге тюшгенни
Ачы татыуун
Ариу сынадым.
Мен андан бери
Кеси-кесиме
Артыкъсыз да бек
Эм ийнанама,
Эм ышанама.

Джерни чырт кёрюб
Болмагъанла,
Джерни джаулары —
Аманлыкъ бла
Джашаб турсунла.
Ала айтханнга
Мен ийнанмазма.
Хар затны тюзюн
Кесим билirme.
Джерде туугъанма,
Джерде джашайма».

Джылан кесине
Уллу базыныб,
Ташны юсюнде
Къыппа чырмалды.
Тенгиз джылтыраб,
Джарыкъ джана эд,
Толкъунлары да
Бир-бири ызындан
Кёк ёшюнлерин
Тенгиз джагъагъа
Ура эдиле.

Белкъау толкъунла
Таралыб, кюйюб,
Ол къанатлыны
Кююун джырлайла,
Мийик къаяла
Суу ургъан сайын
Къалтырайдыла.

Сейир сарынны
Эштиб, кёк да
Кемсиз къалтырайд,
Кемсиз титирейд,
«Биз батырланы
Джырда джырлайбыз!»
«Джашауну башы
Эм джигитлени
Ёхтемлигиди».

«Ай, джигит, батыр,
Залим Илячин!
Джауларынг бла
Къазауат этиб,
Къызыл къанынгы
Джерге тёкгенсе.
Алай болса да,
Кёзююу келиб,
Джюрек къанынгы
Джерге чачылгъан
Тамчыларындан
Мутхуз джашауну
Кюнча джарытыб,
Джарыкъ джилтинле
Чачылышырла.

Кёб тукъум таукел
Джигит джюрекни
Баш бошлугъуна,
Кюн джарыгъына
Ачыусатырла,
Джол джарытырла!»

«Таб, сен ёлсенг да,
Эм джигитлеге,
Эм батырлагъа
Этилген джырда
Сагъынылмайын
Джангыз къалмазса:
Баш бошлугъуна,

Джарыкъ джашаугъа
Алгъа чакъырыб,
Тишеб турурса,
Эсден таймазса».

Биз батырланы
Джигитликлерин
Джырда джырлайбыз.

Тенгизни акъсылдым джууаш кенги сабыр толкъунла шуулдаб, джагъа къумну тарай эдиле. Мен да тенгизге узакъ джары къараб тынгылаб сагъышланыб тура эдим. Ай джарыгъы суугъа тийиб, тенгизни джер-джерин акъ къолтюмле этген эдиле...

Бизни отда чоюнчугъубуз да ууакъ-ууакъ боркъулдаб къайнаб башлагъан эди.

Тенгиз толкъунланы бири джагъадан ёрлеб, тышына чыгъыб, Рахимни башы тургъан джерге джетише эди.

— Къайры келесе? Кет! — деб Рахим анга къолун силксе. толкъунла аны айтханына сыйыныб, акъыртын артларына саркъыб кете эдиле.

Мен Рахимни алай этиб, толкъунланы чиркитгенине уллу сейир, тамаша бола эдим.

Тёгерегибизде хар зат не эсе да алапат тукъум ийнакъ, сейир къуралыб эди.

Тенгиз шош эди, аны кюн иссиде джылыныб, суумай, къая-лагъа къагъа тургъан тылпыуунда билинмей тургъан уллу джашыртын кюч таныла эди.

Кёксюлдюм къара чардакъ кёкню юсуне, алтын оюулу джулдузла бла, адамны санын, джанын байлагъан, джюрегин эритген, акъылын буюкъдургъан сейир, тамаша къарамны болуму джазылыб эди.

Хар зат чырым эте эди, алай болса да джукъулары кемсиз сакъ эди.

Бютеу болгъан зат бусагъатчыкъдан шыкъыртсыз уяныб, тиллениб, таууш этиб тебрерик шойду дер кибик, алай къуралыб эди. Ол тауушлада дуняны джашыртын ишлеринден хапар айтырла, аны ичин тёгерле, акъылгъа ангылатырла, сингдирирле, сора экинчи джилтинни джукълатханча джукълатыб, тюрбсюз кёкню кенгине джанны алыб чыгъыб кетерле, кёкде да оюулу джулдузла аны аллына келиб, сейир тауушлу музыка бла хошкелди берирле дер кибик, хар зат алай къуралгъан эди.

Кёчюрююно амалларына таяна, кёчюрюлгенлени оригиналы бла тенглешидриб айыргъыз.



Боташланы
Абидат
(1902 джыл туугъанды).

Къарачай литературада биринчи джазыб тебреген тиширыу Хачирланы Джагъафарны къызы Абидатды. Абидат къарачай литературады ал башлагъанланы бириди. 1924 джыл «Таулу джашау» газетни биринчи номеринде Абидатны «Эгечле, къарангылыкъны къояйыкъ» деген назмусу басмаланганды.

Боташланы Абидат 1902 джыл Къарачайны эм эски эллерини биринде Къартджуртда туугъанды. Ол заманлада дин ахлы адамла къыз сабийни окъутууну халкъны намысын тас этгенге санагъандыла. Алай болса да Джагъафар, кеси къады болса да, къызын эл школгъа салыб окъутады, андан сора Баталпашинскеде гимназиягъа джарашдырады. Алай а биринчи дуня къазауатны заманында анасы къызын гимназияны бошагъынчы юйюне келтиреди.

Белгили абаза эмда черкес просветитель Татлустан Табул улу устазланы Тебердиде конференциясында джашчыкъланы окъутхан бла къалмай, къызчыкъланы да окъутургъа керекди дегени ючюн дин башчыла аны устазлыкъ ишинден чыгъартхандыла.

Ол заманда къыз сабийге окъургъа болмагъаныны юсюнден Абидат «Билим» деген назмуда былай джазады:

Тиширыугъа окъургъа
«Джарамагъан» заманда,
Окъуйма деб термилиб,
Кюрене эдим хаман да.

Окъуу ючюн термилиб
Тургъанымы кёре эд,
Джазыкъсыныб мени, атам
Меннге акъыл бёле эд.

Школ, класс болмаса да,
Бизге юйчюк табылды,
Джазаргъа къангачыкъ да
Къабыргъагъа тагъылды.

Бу болумда тургъанлай,
Революция башланды,
Нюр тегюлюб таулагъа,
Къарангылыкъ ташланды.

Эртде огъуна Абидатны джюреги джарыкъ ишлеге бёлюнеди. 1918 джылдан башлаб, ол кеси билген билимни хоншуда-тийреде тенг къызчыкълагъа юретирге излейди. Алай а къартла ол затны эштирге да излемейдиле. Абидат, кюйюз сокъгъан кружок къураб, ары келген къызланы окъургъа, джазаргъа юретеди. 1924 джылдан башлаб, пенсиягъа чыкъгъынчы тюрлю-тюрлю школлада устаз болуб, ёсюб келген джаш тёлуге билим бергенлей тургъанды.

Абидатны къарачай литературада къыйыны уллуду. 1923 джыл, алкъын къарачай литературада пьеса болмагъан заманда, Абидат, «Бай джаш бла джарлы къыз» деген пьесаны джазыб, кеси башчылыкъ этиб, спектакль салдырады. 1924 джыл, В. И. Лениннге атаб назму джазыб, аны халкъ джыйылгъан джерде окъуйду. Кулакла аны джангы джашауну магъанасын, эски джашауну халкъгъа заранын айгъакълагъанын ангылаб, дерт джетдирирге умут этдиле, алай а аланы умутлары толмайды.

1927 джыл Абидат пролетар джазыучуланы Ассоциациясыны члени болады, артдан а СССР-ни джазыучуларыны Союзуну члени.

1929 джыл ол окъуу шахарчыкъда (Тёбен Тебердиде) «Окъугъан къыз бла джахил къыз» деген пьесаны джазыб, спектакль салгъаны ючюн ол заманда крайкомну биринчи секретары А. И. Микояндан саугъала алады.

Не заманда да къарачай литературада сабийлеге джазылгъан чыгъармала аздыла, 30-чу джыллада уа ала артыкъ да аз болгъандыла. Ол сеbebден Абидат сабий литературагъа уллу эс бёледи, сабийлеге аталгъан чыгъармала джазыб башлайды. Отузунчу джыллада аны «Къызчыкъ бла къоянчыкъ», «Айхан бла сауутлары», «Илкер» деген китаблары чыгъадыла, назмулары газетни талай номеринде басмаланадыла.

Абидат назмула, сабийлеге поэмала, хапарла, пьесала, фольклор темалагъа эл берген джомакъла, афоризмле джазады.

Аны назмулары талай бёлюмге юлешинедиле. Сёз ючюн, «Ленинни джолу», «Космосну джигитлерине», табигъатха, дагъыда башха темалагъа. Абидатны «Устазыбыз Лениннге», «Партиягъа», «43-чю Октябргъа», «Ленинчи «Правдагъа» дегенча назмулары

магъана, суратлау джаны бла поэтессаны творчествосунда кеслерине тыйыншлы орун аладыла.

«Партиягъа» деген назмусунда ол бизни уллу къралыбызны бютеу халкъларына, дуняда кеси кыйыны бла джашагъанлагъа Коммунист партияны терен магъанасын чертеди:

Темир бугъоуланы юзген,
Кенг тенгизлени сюзген,
Дунягъа къууанч берген
Сенсе, сыйлы партиябыз!

Аманлыкъны кери ургъан,
Ашхылыкъны бери бургъан,
Джарыкъ тангга кез ачдыргъан
Сенсе, сыйлы партиябыз!

Абидатны Уллу Ата джурт къазауатны джигитлерине аталгъан назмулары да бардыла. Сёз ючюн, «Матросну партбилети» деген назму Север флотда керти да джигитлик этиб ёлген Хачирланы Хызыргъа аталгъанды. Бююн да Хызыр басдырылгъан къарнаш къабырлагъа салынган уллу памятник совет адамланы таукелликге, джигитликге чакъыргъанча кёрюнеди:

Линохамари портда
Эсгертме сюеледи,
Ол, къолун бери узатыб,
Аскер тенгледен тилейди:

Атакагъа чабайыкъ,
Джауну аллын тыйыкъ,
Джуртубузну сакълайыкъ,
Къанлы джауну джыгъайыкъ!

«Харуннга» деген назмусу Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харуннга аталгъанды. Суйген къралыбызгъа герман фашизм кыйынлыкъ алыб келгенини юсюнден былай айтылады:

Къара булутла джерибизге булгъанган кюн,
Белибизге къара джылан чырмалгъан кюн,
Кыйынлыкъла джуртубузну кыйнагъан кюн,
Деу джюрекле джаугъа къаршы кыйнагъан кюн...

Поэтессаны творчествосунда талай назму совет илмуну ёсюмюне, совет адам космосну бойсундургъанына аталгъанды. «Биринчи къуш», «Космосха ал джолоучу», «Биринчи илячиннге», «Налмаз джол» деген назмула ол темагъа джазылгъандыла. «Биринчи къуш» космосда Джерни тегерегине биринчи кере айланган Юрий Гагариннге аталгъанды. «Биринчи илячиннге» деген назму Валентина Терешковагъа аталгъанды:

Илячин кызыны джюреги
Орбитада тебеди,
Бютеу 'Джерни юсюне
Джарыкъ нюрюн себеди.

Абидатны творчествосунда урунуу баш темаланы бири болады. Аны кыйсы бир чыгармасында да урунууга уллу сый берилгенин керебиз.

Совет халкъланы кярнаш шохлугуна поэтесса эс бёлгенлей турады. Аны талай назмусу ол темага джазылганды.

Табиगत поэтессаны творчествосунда белгили орун алады. Аны «Джазгы танг» деген назмусу Кавказ тауланы юсюнден джазылган белгили назмуланы бириди. Чууак эртденде алтын кюн нюр таякъларын бютеу дуняга бирден себиб, гокка хансланы юслерине тюшген чык кзуруб бара турганча, кюн бетледе сюрючюлени джырлаганлары эштилгенча, сейрлик табигьтда, эркин джашауда сенден насыблы адам болмаганча боласа аны окуган заманында. Назму 1929 джыл джазылганды. «Ачей улу Ачез» деген пьеса эски халк джырны сюжетине джазылганды.

Поэтесса кеси джазган эл берген джомакла бла афоризмле фольклорга кышулурга боллукдула: «Кеси кере билмейди, кералмаганга уа кергюзтеди» (кёзлюкле). «Бурунчугу сыза барган, акылынгы толу салган» (перо), «Бир анада минг бала, бары юсюне тагылыб, аяз урса, шыбырдайла, бары анга тарыгыб» (терек бла чапракла); «Адебинги кятла, намысынгы сакла», «Кишиге аманлык билме, тенгинги ызындан кюлме», «Уялыб, айтырынгы кыйма, уялмай да бетинги джойма», «Тенгеретген ташынг, бара-барыб, аллынга тюбер», д. а. к.

Боташланы Абидат поэзия чыгармаладан сора проза чыгармала да джазады. Сёз ючюн, «Эки джашау», «Оюмла бла болумла», «Экинчи кзуанч», дагыда башхала. Абидат «Эки джашау» повестинде таулу тиширууну алгынынгы кярангы джашауу бла Октябрь революциядан сора анга кюн тууганын ачык суратлайды.

Повесть Кавказда сейрлик джазгы тангны атханы бла, табигьтаны ариулугуу бла башланады. Алай а алгын заманлада джашау мутхуз болганы себебли адамла ол ариулукну эслеялмагандыла, анга кзууана билмегендиле.

Повестни баш герою тюз иннетли, субай санлы, суюмлю Нафисатды. Ол, ёге ананы кюлунда, бир кюнню джюреги кзууанмай, тынчлыгы болмай эзиледи. Эр юйюнде эм алга кыйын анасы Марджан бла кыйын кызы Разият, эски-чирик аделени тутуб, огурсузлуклары, адебсизликлери бла Нафисатны кюнюн кечеге бурадыла. Артдан а эри Асланбек да алагга кышулады, эм арты кече сабийчиги бла юиден кыстайды. Нафисат атасыны кярнашы Шамай джашаган башха элге кетеди.

Повестни баш герою тюз иннетли, субай санлы, суююмлю Нафисатны джашауунда да улуу тюрлениу болганы керюнеди. Нафисат джангы джашаугъа къошулады, Ростовда окъуйду, Москвада болады, Надежда Константиновна Крупская бла тубешеди, къайтыб келиб, тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлейди, элге оноу этеди. Повестде суратлау геройланы биргесине ол заманда керти да джашагъан белгили адамла керюнедиле: Халилланы Саид, Алийланы Умар, Гюрджюланы Къурман.

Боташланы Абидат эски къарачай халкъ джырны тамалында «Ачей улу Ачемез» деген пьесаны джазгъанды. Бурун кърым ханланы Къарачайгъа джетдириб тургъан къыйынлыкъларыны юсюнден джырдан сора да башха хапарлада айтылады. Бу темагъа тёрт пьеса джазылгъанды. Эм алгъа отузунчу джыллада Алийланы Баблашны джашы Умар джазгъанды, экинчи Орусланы Халид джазгъанды, ючюнчю Боташланы Абидат, тёртюнчю да Баболаны Сафар. Алий улу бла Орус улу джазгъанла басмада чыкъмагъандыла. Сафар джазгъан пьесаны малкъар труппа салады, аны бизде черкес труппа да салгъанды. Алай болса да, Абидат джазгъан пьеса аны ючюн деб кесини суратлау магъанасын тас этмейди.

Къарачай литератураны юсюнден сёлешген заманда Абидатны аты биринчи джазыб башлагъанла бла айтылгъанлай турлукъду.

УСТАЗЫБЫЗ ЛЕНИНГЕ.

Хорламланы иеси,
Залимлики къоратхан,
Сокъурланы сау этиб,
Кюн джарыкгъа къаратхан;

Ексюзлени дуниясын
Кенг джашаугъа ачдыргъан,
Ишчилени хакъларын
Кеслерине табдыргъан;

Коммунист партияны
Тюз джоругъун сакълагъан,
Пролетарны дуняда
Бютеу барын джакълагъан;

Эркинликсиз джанлагъа
Толу эркинлик табдыргъан,

Бугъоу, кирит бегитген
Эшиклени ачдыргъан
Устаз Ленин, бюгюн кюн
Бизни къоюб кетсе да,
Аны джолу джашарыкъды,
Кёб ёмюрле ётсе да.

Бюгюн къойду къаламын
Аны сыйлы билеги.
Тохтады олсагъатда
Темей, ётгюр джюреги.

Кеси бизден кетсе да,
Осияты джашарыкъды.
Бютеу Джерни башын
Ленинизм аллыкъды.

1. Урунган халкъны джашауун онгуна айландырыр ючюн Ленин къаллай ишле бардыргъаныны юсюнден назмуда не айтылады?

«Пролетарны дуняда
Бютеу барын джакълагъан...»,

«Бугъоу, кирит бегитген
Эшиклени ачдыргъан», —
деген тизгинлени магъанасын сиз къалай ангылайсыз?

3. Ленинни эмда Коммунист партияны юсюнден сиз башха не чыгъармаланы окъугъансыз?

4. Ленинни джолу ёмюрлеге джашарыгъыны юсюнден хапар айтыгъыз.

ДЖАШ ТЁЛЮНЮ ДЖЫРЫ.

Джыйылайыкъ, джаш тёлю, Ленинни байрагъына,
Октябрны онунчу джыл къууанч байрамына;
Орамлагъа чыгъайыкъ, Октябрны байрамлаб,
Къызыл байракъны алыб, болгъан ишни байрамлаб.

Октябрны он джылы толду бюгюн, билейик,
Къызыл галстукланы бойнубузгъа киейик.
Дагъыда биз алайыкъ бойнубузгъа кёб ишле...
Бизни бла келигиз сиз да, сыйлы эгечле!

Эгечлени тутмакълыкъ азабладан къутхаргъан,
Джарлыланы тюремеле эшигинден чыгъаргъан
Бу багъалы Октябрь, онунчу джылгъа келиб,
Кюн тийгенлей джарытад, сыйлы саугъала бериб.

Патчахланы зорундан бизни былай къутхаргъан,
Октябрь къозгъалыуду бу эркинликге салгъан,
Бюгюн ишчиле бла эллиледен къуралгъан
Аскерлери байлагъа къаршчы сауут чыгъаргъан

Эм хорлагъан кюнлери бюгюн эди болгъаны,
Пролетар оноуну кеси къолгъа алгъаны.
Пролетар оноуну кеси къолуна алыб,
Кёб энчи байлыкъланы халкъны арасына салыб.

Къыйынлары ашалгъан джарлыланы хакълары
Кеслерине табылыр оноу этилди бары.
Бу он джылны битдириб, ызыбызгъа къарасакъ,
Джангы социалист ёсюмлерибизни санасакъ,

Оюлгъан иш хунала, чачылыннган къалала...
Бары битиб ишлениб, къалай битиб баралла...
Хазыр болуб чыгъайыкъ биз, Октябрь балала,
Октябргъа болургъа къурч темирден къалала.

1. Назму къайсы джыл джазылгъанды?
2. «Сиз Октябрь балала» деген сёзлени магъанасын къалай ангылайсыз?
3. Тишируланы эркинликге чыкъгъанларындан назмуда не айтылады?
4. Октябрь джангы джашау ачхананы юсюнден башха не чыгъармала окъугъаныгъыздан хапар айтыгъыз.

КАВКАЗ.

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюеме,
Узакъ джерден тансыкълаб,
Сеннге салам неме.

Кавказ, сени багъангы
Джокъду учу-къыйыры,
Джер юсюнде кѣб махтау
Сени юсюнге сыйыныр.

Уллуд сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Гранит, мермер ташынг,
Дамлыды, татыулуд ашынг.

Сенде чыгъад хар тюрю
Дарман суула, гарала.

Сенде багъыладыла
Ауругъанла, джарала.

Сени кюсеб келелле
Тыш къраллы джерледен,
Сенде келиб солуйла
Шахарладан, элледен.

Тюзлерингде, сабанлада
Тракторла улуйла,
Сени курортларында
Ишчилеринг солуйла.

Саулукъ табыб, солуб,
Ызларына къайталла,
Сенде тамашалыкъны
Халкъларына айталла.

1. Кавказгъа суймеклигин автор не бла тенгледиреди?
2. Кавказ дунягъа не зат бла белгилиди?
3. Сиз Кавказны къайсы шахарларын, тауларын билесиз?
4. Кавказны юсюнден сиз къаллай назмула, джырла, хапарла билгенгизни айтыгъыз.
5. Кавказ таулары арулукъларын кесигизни сѣзлеригиз бла суратлагъыз.

ОСИЯТЫМ.

Джетди эсе ёлюр кюнюм,
Дунья джашау — джаным, тиним,
Джашау насыб — тюшюм, тюнюм,
Ойнай-кюле батад кюнюм.

Тангнга дери сагъыш эте,
Кѣзюме джукъу кирмейин,
Не бла джашаугъа джарар
Мадар ишлерге билмейин.

Джюрегимде бир адамгъа
Кир иннет тутмагъанма,
Намысымы не бетими
Ёмюрюмде сатмагъанма.

Кеси бермей, киши хакъын
Ёмюрюмде къабмагъанма,
Кеси къыйыным болмайын,
Бир тамчы суу джутмагъанма.

Сюймегенлик этиб, джангыз
Киши сёзюн этмегенме.
Кесимден онгсузгъа тюбеб,
Сан этмейин кетмегенме.

Башыма таб этер ючюн,
Ётюрюк сез айтмагъанма,
Джашауумда учуз затны
Багъа этиб сатмагъанма.

Ма джашайма, боллукъ затла
Кёзюме кёрюннгенлей,
Коммунизмге ишлерге
Акылым бёлюннгенлей.

1. Поэтесса джашаугъа къаллай магъана береди?
2. Кесини джашау джолундан автор не джазады?
3. Сиз адамлыкъны, ишленмекликни юсюнден хапар айтыгъыз.

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ ТАРЫГЪЫУУ.

Мен туугъан кюнден башлаб, «оу» делле,
«Нек туудунг дунягъа къыз», делле.
Мени суймелле, суйюмчю иймелле,
Джашла тенгли мени кёрмелле.

Ёсюб башладым джашауум бла,
Табигъатдан ашауум бла,
Дуняяны кёрмей, бир хапар билмей,
Келдим заманыма, чагъыма.

Мени атам, анам мени сатаргъа,
Элтиб кёмеуюлге атаргъа,
Бир иш башланды, кёк да джашнады,
Джашау башха тюрлю атланды.

Тубан чачылды, залимлик тайды,
Кюн джарыгъын бизге джайды,
Къууаныб кёлле, «Адамсыз!» — делле.
Биз да адам саннга саналдыкъ.

Къара джаулукъну тешиб ташладым,
Сора джарыкъ джолгъа атландым,
Келам да табдым, къалам да алдым,
Сора окъуб, джазыб башладым.

Киши да мени малгъа сатмады,
Элтиб отха, суугъа атмады,
Кюн джарыкъ тийди, насыб да суюдю,
Бу джарыкъ дуниягъа мен чыкъдым.

ЭГЕЧЛЕ, КЪАРАНГЫЛЫКЪНЫ КЪОЯЙЫКЪ.

Кенгешлени кючюнден
Бизге эшик ачылды,
Эм эркинлик, эм тюзлюк
Юсюбюзге чачылды.

Бизге джарыкъ кюн тийиб,
Ачыкъ болду джолубуз,
Бугъоуладан бошланыб,
Эркин болду къолубуз.

Арта къалыб джашаек,
Юлюш алмай билимден,
Джахиллик аман болгъанлай
Хар бир тюрлю ёлюмден.

Илму окъугъан къызлагъа
Бизде айыб ол эди,
Илму орнуна берилген
Тепсеу эди, той эди.

Эркишиге «адамд» деб,
Толу эркинлик берилиб,
Биз не ючюн тургъанек,
Хайуан халда кёрюнюб.

Келигиз, къызла, къояйыкъ
Бу къарангы къылыкъны,
Тенглик алыб тутайыкъ
Биз да адам джорукъну.

Ленин бизге джол ачханд,
«Сиз да адамсыз», деб айтханд.
Аны джолун барайыкъ,
Джангы болум салайыкъ!

1924 джыл.

ЭКИ ДЖАШАУ.

НАФИСАТНЫ АЛ ДЖАШАУУ.

I.

Кавказда джаз танг кесини таза хауасы бла эллени, шахарлары, тюзлени толтурган эди. Кёксюл кёкню туюбу бла кызыл этеги тозураб, сейир танг атыб келеди. Джашил чегетледен кьанатлы тауушла ёзеннге сейир куююладыла. Сюрюуле да элледен чыгыб, ийнек ёкюрген, кьой макьыргьан тауушлагьа да сюрюучюлени, сызгыра-джырлай баргьан тауушлары кьошулуб, алапат тынгылатады.

Тёппелери кёкге узалыб, сабыр сюелген ёхтем тауланы арасындан ариу нюрюн дунягьа джайыб, кюн ёрге рахат кёлтюрюлюб келеди. Толкунлары, джауум чакьыргьан акь булутлача, ызларына чырмала да ташдан ташха секире, залим шоркьалы кёксюл Кьобан, кьайры эсе да ашыкьганча, кюлю шоркьулдаб, эниш сюрем саркьады. Аны эки джаны ёзенледен, кьулакьладан, тышлары кюзюде кёрюннгенча кёрюне, таза кьулакь суучукьла, анга кьошулургьа ашыкьганча, гузаба шуулдай, шоркьулдай, Кьобанны аллына кьуанчлы чабадыла.

Тирмен суугьа салынган кёпюрчюкню юсюнде, бал бетли чач эшмелери джауорун кьалакьчыкьларыны юсю бла ийилиб, Нафисат деген кызчыкь бу ариулукьгьа кьараб, сейирсиниб олтурады. Олсагьатлай аны джюрекчиги не эсе да чанчыб, илгениб ёрге кьобду. Толу челеклерин суу агьачха илиндириб, бойнуна салыб, дженгил атлаб, юйлерине кетди.

* * *

Бу хар неси да тюз битген ариу кызчыкьны ёге анасындан кьалгьанла бары да бек сюе эдиле. Анасы ёлюб, ол ёксюз болгьанында, анга кьуру юч джыл болгьан эди. Кьарт анасы ауруб, тешекде болгьаны себелли, бу сабийни джашау насыбы ол заманда кьарангылыкь бла джутлукь кёзлерин байлагьан кьаты джюрекли ёге ананы кьолуна тюшдю. Аны, ариу айтыб, юретир адамы болмаса да, кеси иги кылыкьлы, ариу кызчыкь болуб, ёге эгешчиклерин ариу ёсдюрге кюрешеди.

Нафисатны, толгьан айгьа ушагьан, джарыкь бетчигинде, кьара дугьумлача, джылтырай, ышара тургьан ариу кёзлери ингичке кьара кьашчыкьланы туюбу бла суйдююму кьарайдыла.

Нафисатны бу ариу тюрсюнчюгон не ауур иш не да кьыйын джашау онгдурмай, ёсюб, алапат кьыз болду. Аны алай болгьаны муну ёге анасын кьууандырмайды. Нафисат, муну кёлкюне

джертеме деб, не кюрешсе да, киши бла джарашмагъан халисиз тиширыуну кѣлюне джеталмайды.

Къазий — джумушакъ джюрекли, саулукъсуз атасы — Нафисатны къыйын джашауун кѣрюб, аны кѣлтюралмай, юйден, арбаздан чыгыб, не чегетде отун эте, неда ныгышлада баш кечиндире, кюнюн ашырады.

Ол, башха ёксюз сабийлени аналары да былаймыдыла деб, кѣбледен хапар излеучен эди. Сора ёге анала бары да былай болмай, бу къыйынлыкъгъа кеслери къалгъанларына ахсына джашай эди. Была бир ичги сѣзлерин айтыргъа да мадар табмай эдиле.

Эсли къызчыкъ юй джашауда тиширыугъа бек керекли билим не болгъанын эсгере башлады. Ол кийим биче, аны тюз тиге билирге суйюб тымашады.

Кесинден башха ёксюзлени да кѣреди. Нафисат суугъа бара, андан келе Баймырзалагъа къайтыб, алада тынчлыкълы джашауну кѣрюрге бек сюе эди. Баймырзаны къызы Зулиханы кѣзюн ачар ючюн тенг къызчыкълары кими къобуз согъа, кими ийнар айта олтуруучан эдиле.

Кюнюм ауангы, кечем къарангы —
Мен байгъа ишлей ёлеме,
Кюндюз кѣрюрге сени табмайма,
Кече уа — тюшюмде кѣреме, —

дегенча ийнарланы айта, ишлерин да тындыра туруучуларын кѣрюб, сукъланады. Зулиха кеси уа, не бла суйсе, аны бла джубана, эрикгенин кетере, зауукълу тургъанын кѣрюб Нафисат:

«Муну джаратхан аллах мени уа нек джаратханды?» — дегенча, кеси джашаууна ёкюне, кетиучен эди.

Зулиха, кеси байны къызы болса да, кесини да анасы гитчелей ёлюб, ёксюз къалгъаны себебли болур, не эсе да Нафисатны бек джазыкъсына эди. Нафисат, челеклерин алай салыб, Зулиханы терезесинден къарагъанлай, ол аны юйге чакъырыб, акъыллы кѣзчюклерине къараб, тюз, толу джууабчыкъла эштирге суйюб, аны сѣлешдириучен эди. Джукъ бла болушургъа уа Хауаны унамаучусун билиб, ызына мыдах айланыб кете эди. Аны ёге анасы Хауа ёретин юй джумушдан бошатмаса да, ол тиширыугъа джашауда эм керекли ише талпыб, заманчыкъ табханлай, бу затха кюреше эди. Алай а Хауа, аны суймей, бир кѣлек тигиллик болса да элге айланыб тикдиргенни башына тыйыншлы кѣре эди.

Бир джолда ораза ачылыр байрамгъа Нафисатны къарт анасы чакъырыб:

— Къызым, бу чепкенликни сыйлы байрамгъа эт да, мен ёлсем, мени чѣзюмден кѣрюб кие туурса, — деб герхана къумачдан чепкенлик берди. Алай а ол:

— Ання, амма бу чепкенликни меннге чепкен эт да кий деб бер-

генди. Мен муну кесим кийгенден эсе, бичиучюге бичдирейим да сеннге кесим тигейим,— деб аллына салды. Ёге анасы мынга ичинден кѳууанса да, тышындан:

— Бу кыйын кѳумачды, кызычык, сен да, ким да эталлык болмазсыз, кѳой алай сал да,— деб бюсюреусюз бир джанына кѳарады.

Нафисат:

— Ання, тигиучю Айшат, тигер-бичер затынг болса, меннге келтире тур, юретген, кѳргюзген да этерме сеннге, деб турады.

Сѳзге кѳошулургѳа кѳоркѳуб тургѳан Кѳазий, «алай болса уа бек аламат да боллукъ эди» деген акѳылда:

— А, кѳатын, юй бла бир адам барбыз, бир кѳлек кѳкленник болса да, юйден юйге кириб тилекчи болуб айланасыз. Тикмеге кѳой кесине,— деб джалынады. Алай болгѳаны ючюн, Нафисат аллай ишге юренсе, юйню ауурлугѳу меннге кѳалыб кетер, деб кѳоркѳа эди Хауа. Бу джол а чепкенликни хатери бла Нафисатны хоншу устагѳа шекиртге кирирге эркинлик берди. Хауа, аны бир-бирде ары ийсе да, биягѳы кыйын ишлени юсюне джюклегенлей турады.

Бир-ѳки джылдан аны атасы да ѳлюб, юч ѳге эгешчиги бла Нафисат ѳге ананы кѳолунда кѳалдыла.

Ол джарлыны бу кюнледе адамла бек джазыкѳсына эдиле... Алай бла Нафисат, кѳаты джюрекли ѳге ананы кѳолунда ѳсюб, хар кимге белгили бир ашхы тиширыу болду. Муну таныгѳан джашланы мынга кѳзлери кѳараб, сюймекликлерин билдирселе да, кѳарангы дуняны джанган оту Нафисатны кѳатына барама дегенни хатерсиз кюйдюрюб, адамланы юркютеди. Хар адам джылы, заманы бла кесини энчи джашауун этерге излегенча, Нафисат да кесини джашауун кѳууаргѳа излейди, алай а кѳарангы дуняны тутмагѳындан кѳутулалмагѳаны себепли, муратына джеталмайды...

II.

Нафисатны анасыны кѳарнашы Османнга кѳатын келтирдиле. Аны кѳарт анасы Байдымат-амма, Нафисатны былайда боллукъ сюйюб:

— Барыгѳыз да Хауагѳа, келин келтиребиз, Нафисатны алсын да, кеси да келсин,—деб ѳки кѳатынны ийди.

Хауа быланы тилеклерин эштиб да тюгел бошагѳынчы, чох кѳанатын кѳз башындан джелкесине ата, чамланнганы кѳаш ортасыны дугѳурундан таныла:

— Не дейсиз? Мен кесим аурукѳсунуб турама, кѳайры барайым? Нафисат келсин дей эсегиз а, мен былай аурукѳсунуб тургѳанлай барлыкъ эсе, мен огѳаймы дейме. Атасы ѳлгенли ѳки джыл джетмегенлей, не тойду ол,— деб аланы ауузларына ургѳан-

ча эгнб, Нафисатны гёзеннге джыйыб, кирит салды. Андан сора сабийлерин да джыйыб. къайры эсе да хоншулагъа кетди.

Келечиле бу хапарны билдиргенлей, Байдымат-амма джашын биргесине алыб келиб, темир чюй бла киритни ачдырыб:

— Этсин энди меннге эталлыгъын. Кертда деб, мен анга ол джарлы джумушакъ, халал Къазийни хатерин этген бла тёзгениме, ёксюз баласын суймейди, деб турады. Келсинчи энди бир къатыма, — деб Нафисатны алыб кетди. Ол аны анасындан къалгъан ариу кийимлерин кийдириб, акъ чилле джаулулгъун окъа бёркюню юсю бла кысыб, тойда кызлагъа къошду.

Быллай джыйыннга туугъанлы къошулмагъан сабий кызычкъ джунчугъанында, акъ бетчигинде джаякълары кызыл алмалача кызарыб, дарийча тюрлениб, халкъны сейирсиндирди, къаратды.

Алай а амма муну Хауаны салыб кетген киритин буздуруб алыб келгенине, андан къоркъгъандан, кёзюне джукъу кирмейди.

Той башланды, Нафисат биринчи кирген тоюнда тепсей билмесе да, ариулугъу, джарашулулгъу бла дуняны сейирсиндирди.

Юй башында олтуруб къарагъанла:

— Нафисат бетине бояула сюртюб ариуду алай ансы, адам алай ариу болургъа къайдан болсун, — деб бирле, — огъай, кесини ариулукъчугъуду, анасына ушагъанды, ол да алай ариу эди, — деб башхала ёчешедиле. Бояу салгъанды дегенле ёчге тюшдюле.

Муну тойда алаамат кёрюннген хапарын эштиб, ол салгъан киритни ачыб, алыб кетгенлерин кёлтюрюб болмай, кесин бузады Хауа. Ол тёзюб болмай, артдан сора былайгъа келгенликке, анга киши багъа-сый берген да болмай, ызына къайтыб, ачудан сабийлерин кёзюу-кёзюу туюди, аны бла ачууун сёнгдюреди.

...Той чачылды. Хар ким юйюне кетген заманда, Нафисат, мында къалыргъа Хауадан къоркъуб, кетерин излейди. Байдымат-амма Нафисатны иги нёгерле къошуб юйюне кеси элтиб, энди муну ючюн аны къыйнаса, аны сыйырлыгъын, экинчи аны къайтарыб анга бермезлигин кючлю айтыб кетди.

Нафисат юйню ортасына да джетгинчи, Хауа:

— Бар, бусагъатдан ийнекке аш сал, бюгече аш салынмай, сауулгъан да этмей, сени тойда айланнганынг ючюн турады. Ёлгенли эки джылы джетмеген атангы къарасын киймей, уялмагъан! — деб Хауаны ауузу от чагъады.

Нафисат, джылары тыгъылыб тургъанлай кесин тыйыб, от этди, шхууур хазырлаб, халкъны джатдырды. Танг да атыб кенг болургъа хоншу къатын Зурият, от алыргъа кириб:

— А кыыз, Хауа, сенден насыблы дуняда болмаз. Бу иги кызынг бла сен зауукълуса. Сен къобхунчу, ийнегинги да саууб, отунгу да этиб, юйюнгю джыйыб турады. Тюенне тойда да бу дуня анга сейирсиниб ёле эдиле, — деб джонгурчхала бла отдан кёмюр ала, ёрге къобду. Хауа, муну сёзлерин онгсунмай, орундан тура келиб, от джаннганнга чёге :

— Насыбы алай болсун, кесми боллукъ эди аллай къыз, аны аллай адам этгеннге кърман болсун джаны.

Зурият, муну онгсунмагъанын таныб:

— Аллахха ийнан, Хауа, болмазлыкъны, не кюрешсенг да, эталлыкъ тюлсе, меникиле нек болмайдыла, кюреше тургъанлайыма да, анасы-хариб да алай сейир джан эди кылыгы, ариу-лугъу да,— деб анга иги ачыу этиб кетди.

Законсуз, къарангы дуняда джюреклерин тот басхан бир къауум ёге ана былай бола эдиле. Алай болса да, бу Нафисатны не кёб кыйнады эсе да, ол унукъмады. Адамла «сабийим Нафисатча кыыз болгъа эди»,— деб тилеген ол бир сейир кыыз болду. Бу элде анга кёб джашны кёзю къарайды, алай а Хауадан кърккъуб, джукъ айталмайдыла. Алай болса да, бу элде Асланбек деб баш тутта билген ашхы адамланы бирине саналгъан джаш, Нафисатха кёзю бек къараб, аны кесине джашау нёгер этерге сёз кьозгъады. Ол, Хауаны от тилине кьолун созмай, Нафисатны кеси бла иш этерге кюрешди. Нафисат да анга:

— Аны адамлыгына сёзюм джокъду, ол мени кесине джашау нёгерге излегенине да сау болсун, дейме. Алай а анам кеси суюб этмеген затын мен да эталлыкъ тюлме. Ол а алкын мени джашау ишими сагъышын этерик тюлдю. Сау болсун, менсиз да толу кой болсун,—деб кьойду.

Асланбекни анасы Марджан бла эгечи Разият Нафисат Асланбекге барырга унамайды деген хапарны эштиб эте эселе да, огъесе керти джарлы, ёксюз кызыны алдырырга суюмей эте эселе да, ала да муну унамай:

«Ол джарлы, худжу кыыз бизге неге керекди»,— деб унамай кычырадыла.

III.

Бир ариу кюн джарыкъ ингирде уллу джолну букъулата, толтуруб эл сюрюуле ызларына къайтыб келедиле. Батаргъа джетиб баргъан джарыкъ кюн да алтын кирпичлерин кёк чегетли мийик таулары артларындан узата, ташайыб барады. Кёксюл Къобанны куйыр кёзлеулеринде сабийлени, джуууна, зауукълу ойнагъан тауушлары, къазланы, бабушланы хахайлары узакъгъа эшиледи.

Нафисат, тенг кызы Сарай бла ушакъ эте, боюнларында суу агъачлары бла челеклери ойнай, суу ызына джетиб келеди.

Къобанны ол джанындан ючеулен, атларыны куйрукъларын чубур туюб, ашыгыш бу джанына ёте келедиле. Нафисат, Асланбекни эрлай таныб, ичинден:

«Бу уллу суудан бир хатасыз чыгългъа эдиле...» — деб кърккъуб къарайды. Атлыла бир кесекден бери джанына ётуб, тюз кызыланы кьатында тохтаб, Асланбек атдан тюшдю. Ол, джукъ да айтмагъанлай, Нафисатны челеклерин кьарыулу кьоллары

бла бир джанына салыб, Нафисатны сермеб ат аллына атыб, суу бла ызына айланды. Кёк толкунланы джырыб баргъан Асланбекни ызындан негерлери да кыюлдула...

Къыз джолда бираз джууаш болгъанында, анга ариу айтыб, аны Асланбекни кесини юйюне элтмей, башха элде атасыны къарнашыны юйюне элтдиле. Аланы тойлары да былайда болду...

IV.

Къарангы адамланы осал адетлери бла Нафисатны джашау насыбы былайда да кьолай болмады. Ораза, къурман дегенча дин байрамлада неда башха джыртхыч адетледе не азчыкъ да кёллерине джетмеген зат болса, Марджан бла Разият келинни инджитгенлей джашайдыла.

— Меннге бериб къояргъа кёзюнг кыймагъан акъ чилле джаулугъунгу джуумчунга берейим, — деб кереклисине кысыб, хайырын кёрюб тургъан джаулугъун тешиб, атыб кетеди Разият.

Асланбек, анасы бла эгечини болумларын кёре тургъанлай, Нафисатны джакълаб сёлеширге тартынган этеди. Была муну къарнын ач, юсюн джалангач этиб да кыйнайдыла. Нафисат бу кыйынлыкъны эртде сынагъаны себебли, не айтханларын да кёлтюрюб, тёзюб турады. Асланбек, джюреги кыйналыб, не этерге билмей, эртденбла эртде юйден кетсе, ичиб, зая болуб, кеч келиб джатады. Нафисатха болушур адам табылмайды. Аны къарт анасы Байдымат ёлгенден сора да, юйде джыларгъа кыймайдыла. Бу элде келин келтириб, берне чачылса, Марджанны кыйнуна от тюшеди:

— Аларлагъа бир алаMAT берне келди, насыблыла! — деб Нафисатха дуняны кыюяды. Аны Асланбекге да къагыб сиреледи.

Марджан, кыруу да этиучюсюча, юйде къаугъасын этиб бошагъанында, джол джанлада ийнегин кютерге урчугъун да алыб кетди. Урчугъу юзюлюб тюшгени сайын сермеб:

— Худжу къалгъын, менден узакъда, бош! — деб джалгъаб, дагыда ийире, кеси аллына неле эсе да бирле айта тургъанын кёргенле:

— Арабин, зауаллы Марджан, юйде къаугъасын тындырыб, энди ол джарлы Нафисатха не эсе да бир илинмек излей болур, — деб озадыла.

Бюгюн да ол биягъынлай урчукъ ийире тургъанлай, юзюлгенинде, аны алыб кыйнуна кысыб, кеси аллына неле эсе да айтыб шыбырдай, бир заманда да ышармаучу габушур эринлерин ышартыб, ёрге кыобду. Сора ол:

— Мен былай этиб неге турама, ол ичи джарыллыкъны ичи болгъанын мен билмегенме. Ичи кетмей, сабий табса уа, юйюмю кючлерикди. Асланбек да, къояргъа айтханлыкъгъа, ма кыймай-

ды. Андан эсе, эсима иги тышдю, Селпе хакимге барайым да, келини, джелини бузулдукъну, ичин кетерирча бир мадар этдирейим, — деб кёлю джарыкъ болуб, юйге келди. Кече тангга дери да джукъламай чыгыб, эртденбла кюнледен джарыкъ туруб, намазны этиучюсуча кыблагъа айланыб этерге унутуб, кюнбатханнга айланыб этиб бошаб:

— Ия, дунияны джаратхан аллах! Сени Селпе хаким, келечинг мени келиними ичин кетерирча дарман-дары бериб, андан бир кыутулуб, аны ичи кетерча ашхы дарман сен бердир!— деб дууа этиб, намазлыкъдан чыкъды. Ол эрлай кюбюрню ачыб, бир буршу сомну да алыб, таза кьолджаулукъга чырмаб, неле эсе да шыбырдай, ийнегин джол джанында кьоюб, Селпелеге атланды.

Кеси аллына бир шыбырдай, бир мурулдай, аягъы басханны кёзю кермей, барыб Селпе хакимланы босагъадан тоб деб тышдю. Мынга кел, кьал деб да хурмет бла чакъыргъан болмагъанлай, ол, абына-сюрюне барыб, отджагъада юч аякълы шиндикчикде чёкдю. Хаким мынга кёзюню кыйыры бла джарты къараб:

— Не керекди, аллахны кьонагъы, нек келгенсе? — деб аны джууабын сакълады. Марджан бираз аллына ийилиб:

— Аурууунгу алайым, Селпи хаким, сенден бир уллу тилегим болуб кергенме мен. Ол аман джаш, сиз да эштген болурсуз, бир ёксюз хашкенни, аламатды, устады деб алыб келген эди. Энди, андан боллукъ ууахтысы, къарын кибиги болган хапарын эштгенме да. аны ичи кетиб, юйюбюзден да кетерча бир дары-дарман, дууа бер да, ахыратынга бир сууаблыкъ эт, — деб келгенме. Кыйынынгы разы этерге кюреширикме, — деб башын бир джанына салыб тиледи. — Кеси да, айтханымча, бир джарлы, кымыжа келген эди, ийлыкъдыргъан эди.

— Алай деген неди? Ол иги джаш аллай джарлыны нек алгъан эди? — деб сорду Селпи.

— Джангылгъанды... энди кесини да кёлю бир бек чыкъгъан болур дейме, бир кече эсириб кечени арасында сууукъ юйге келгенинде, от нек этмегенсе деб урушханды. Ол да, уялмагъан тиширыу, ананг отун берирге унамагъанды, аны ючюн этмегенме, ма мен кесим да сууукъдан ёле турама, — деб башын алыргъа да кюрешгенди. Алай болса да, ёлген анасыныкыла болуб, эки эски нчиргиси бла бир чириген кюбюрю бар эди да, ол сууукъ болуб келген адам, ичгенчиги да болур эди, джаным, кюбюрню ууатханды да юйню джылытханды. Анда мени не терслигим барды, джаным, — деб Селпени тынгылатыб хапар айтды.

Селпеге, ачха болса, аны юй къайгысы неге керекди. Марджан кьойнундан буршу кьолджаулукъну алыб, буршу сомну да узата, кете башлайды. Селпе муну хар джерде айта айланмазын излеб:

— Марджан, амалын табыб, сени разы этерге мени огъайым джокъду. Быллай ишни этер ючюн кьуру дууала бла болуб кьал-

майды, анга багъалы дарманла табыб, ала бла баджарылынады. Ол дарманны табыб, бизге берлик адамны да кѣлюн бир зат бла разы этерге керекди.

Марджан бираз сагъышланыб:

— Энди, кѣурманынг болайым, Хаким, ол айтхан затларынгы барына да неллай бир зат керекди?

Ол, кѣзлерин джума, сагъыш этгенча:

— Дарманны табыб берлик адамгъа кесерге джараулу бир кѣой, неда аны багъасы ачха, дарманны багъасы да анга джууукъ ачха не мал.

Алайсыз, мен кѣуру дууала бла бир зат да эталлыкъ тюлме,— деб аны айтырын сакълайды. Марджан, быланы иги джаратмаса да, ол бир сомну бериб, бир бек тилегенди да, сѣзюн бузалмай:

— Да, ачхалы тюлбюз, алай болса да, аурууунгу алайым, тындырыргъа кюреширме, неди амалым, мени муратым толгъа эди аны,— дей эшикден чыгъыб кетди.

V

Марджан, келинни ичи кетерине неда ѳлген сабий табыб андан кѣутуллугъуна ажымсыз болуб, кѣууаннгандан аягъы басханны кѣзю таныммай, келиб, отджагъагъа олтурду.

— Ийнекни саууб кыстагъанмыса?— деб зукку кѣзлерин кыыйыгына кѣаратыб, Нафисатха сорду. Ол, муну дамсыз кымылдауундан кѣоркѣгъандан тили бюлдюргю эте, кючден:

— Хы, анабыз, саугъан да этиб, сюрюучюге да кече тюздезатда кѣалмасын, эслей кел, деб тилеб, сюрюуге кѣошханма.

— Кѣош обагъа кѣошулгъа эдинг сен,— деб бир сермеб кысхачны алыб, джана тургъан отну тюртюб бузады, бир кѣууушда олтуруб тургъан хатасыз киштикни аягъы бла уруб кыыстайды. Нафисат кѣоркѣа-кѣоркѣа юч аякълы тепсиге ашарыкъ салыб:

— Анабыз, эшикде кѣб кѣалдынг, ач болгъан болурса,— деб тепсини аллына салгъанлай:

— Кѣалгъанла ашагъан болурсуз? — деб кыыйыгына кѣарай, шорпаны чапыра сорду.

— Бары да ашаб кетгендиле, мен сени сакълаб кѣалгъанма,— дегенлей:

— Юйюнге алай сау бар, сен мени сакълаб кѣалгъанса, деб мени ийнандырмасанг,— деб тепсини кесине тартыб салама дегенлей, аудуруб, болгъан ашарыкълны отджагъагъа кѣуюб сирелди. Алай болгъаны ючюн, терслик Нафисатха салынды.

* * *

Селпи хаким дарманны табыб Марджаннга аны хазырлаб бергинчи, Нафисатны кѣарнына 7 ай джетиб, ичи кетмез кѣзюуге кирди. Алай болса да табхан дарманларын этиб, муну кыыйын-

лыкъгъа салдыла. Аны ичи кетмей, къарнында сабийни кѣзчюкле-ри сокъур болуб тууду. Бу дармандан сора эки айны ауруб, къыйналыб джатхан Нафисат кесини саулугъу кетгенине ачый билмей, сабийни сокъур болуб туугъанына ачыуу не къыйынлыгъын да унуттурду.

Марджан мынга джойгъан ачхасына да, джашыны сакъат баласы болгъанына да къыйналмай эди. Айтыргъа сылтау табыб, къууанчлы эди ол:

— Худжу, энди неди муратынг, джангыз балама сакъат сабий табыб, кесинг да кѣлтюрѳм болуб, кесинги сабийинги манга асыратыб туругъамыды муратынг?— деб этин ашайды...

VI.

Къайгъыдан, джумушдан да, джанындан да тоюб келиб Нафисат, хар ким джатхандан сора, сакъат сабийин къойнуна къысыб, орунга таянганлай, арыгъан чархы кючлю тутушуб, къаты къалкъыды. Кечени бир заманында Асланбек, эсириб келиб, эшикни къакъганлай, ачылмагъанды. Мени юйге къоймазгъа деб, чюй салыб турады деген акъыл бла Асланбек ачыуланых барыб, терезени ууатыб, юйге кирди.

— Ингир болгъунчу огъуна, мени келлигими сакъламай, эшиклени чюйлеб къоя шойса?— деб Нафисатны суйреб, юйню бир джанына атды. Кычырыкъдан илгениб, ачы тауушчукъ этиб джылагъан сакъат сабийин да къулакъгъа алмай, орунга ауду. Иш былай болса деб сакълаб тургъан Марджан бла Разият чабышыб джетдиле:

— Ма сеннге бу иш эртде керек эди. Къораб кет юйюмден, джангыз балама сокъур джаш табыб, аны да, кесин да бизге асыратырыкъды,— деб акъылын ичиб келген джашын андан да аман къыздырды. Ахырында Нафисат бла сабийин эшикге къыстаб, кеслери юйге кириб джатдыла. Нафисат, сакъат сабийин кѣкюрегине къысыб, тауушсуз исси джыламукъларын тѳге, эшик юсюнде сюеледи. Ол, тѳгерегине къараб:

— Не этейим, аллах, муну да алыб кимни юсюне барыб джашайым? Айхай, болгъа эди да, энтда бир къошуллукъду. Бизге былайда джашау джокъду. Атам сау болса, не болсам да, юйюме барыб эдим, — деб былайда сюелиб, кѳб сагъыш этиб, агъач томураугъа олтурду. Таннга джууукъ ачы сууукъ джелчик урады. Чырагъы чыкъган юй джокъду.

Была экиси да джалангачдыла. Къыш кетиб, мында алкъын джаз орнун хорламагъанды, Нафисат джалан аякъ, джалан баш, къымыжа сабийни да алыб, къайры барыргъа билмейди. Бу къыстальу муну къайтыб экинчи босагъадан кирмезлай джюрегин къатдыргъанды. Бираздан Нафисат джатма тубюнде эски гюр-

бени ичинде атылыб туруучу тон бусаккны табыб, юсюне кьаблады, эшек джауурлукьну кьапшакьны мюйюшюне салыб, анга таяныб джылындыла. Бойнакь келиб Нафисатны аягыны тюбюн ийисгеб, тюз аллында, «бу джарлыгьа бу уа не кьыйынлыкь болду» дегенча, кючлю ахсыныб, бауурланыб джатды. Нафисат бусагьатда сабий, кеси да ёлюб кьалсала сюерик эди. Алай а ол да болмайды. Сабийини ачы джылагьаныны сылтауу не болгьанын алкьын иги билмейди. Кеси да кьошулуб джылайды. Аны Асланбек орундан алыб атхан заманда билек кьошчугьуну чыгьаргьанын эсгермей, кьуругьан эмчеклерин аузуна салыб кюрешеди. Болмайды.

Учулан элини юч ауздан бирге уруучу айланч джели хар заманда ышыкь бермеученди, юйден а киши чыгьыб, Нафисат бла джашыны не болгьанларын излемейди. Джангыз Бойнакь туруб, орнун джангыдан ийисгеб, дагьыда бурулуб Нафисатны аллында чулгьаныб джатды. Ахматны джылагьаны тохтаргьа, танг агьарыб, Нафисат джангыдан сууукьсурады. Ол гюрбе тюбюнде эски габашланы излеб, бир-бирине джарашдырыб, аягына кийиб, бусхул, быстыр табханы бла белин, башын кьыстырыб, сабийин кёкюрегине кьаблаб, арбаздан чыкьды. Ол экинчи орамгьа чыгьаргьа танг кенг болду. Адамла, малларын кьыстай, арбазладан чыгьыб тебретиле. Эртденни сууукь джелчик кьагьа, сабийи да джылай, орамны энишге ташайды. Адамла бир-бирине: «Аллах ючюн, танг аласы бла, кьойнунда сабийи ачы джылай, бир тиширчу, башын байлаб, джолну энишге кетди. Ол ким болду?»— деб кьайгьырыб сорадыла.

— Асланбекни юй бийчеси болур эди, аны сюегине ушай эди,— дегенле да болдула...

Марджан, эски кьара тонуна чырмалыб, таягьын узата, тууар орунда:

— Ой, худжуну кьолунда юреннген малла,— деб уруша айланады. Разият да чарыкьларыны бурунларын кьаблаб, кесин джукь излегеннге ушатмазгьа кюреше, сансыз, тёрт джанына кьарай, суу ызындан чыгьыб келеди. Быланы бири да, быллай кюнледе огьай, джылы эртденледе да, ийнек, бузоу деб башларын эшикге кьаратмаучанды.

Хоншулары Хабий:

— Разият, а кьыз, сиз былай эртде кьобуб малгьа-ёзгеге кьараучу нек болгьансыз? Нафисат кьайдады? — деб сёз кьозгьады.

— Ой, аны ким биледи, билмез от ашагьа эди, бусагьатда джашын да кёлтюрюб, былай чыкьгьанды, андан кьайтмазлыкь!

— Да алай джукьгьа-затха кетнучю болмаучан шой эди да,— деб Разиятны аягындан алды ол. Джангыз да эртде кьобуб мал кьатына келмеучю Асланбек Марджанны хахайына кесини кече ичиб, башы ауруб табсызлыгьы да кьошулуб, кючден аякь юсюнде бузоу ийиб, ийнек саудуругьа кюрешеди.

«Барысы да кычыра, хахайлай, джангыз Нафисат этгепши этерге кюрешедиле»,— деб самаркѣаулайдыла хоншула.

Нафисат Учкулан кѣпюрден чыгыб Къартджуртну джолуна айланыргѣа, такыр болуб, не этерге билмей келген кѣлюн бир таукеллик басыб, джарыды. Танг атыб, эртден азан кычыра, ол Къартджуртда джол джанында тирменнге джетиб кирди. Бузлагъан санлары туталмай, Ахматчыкты мюрзеу кѣурута тургъан печ джанында Сафраны аллына салыб, кеси да от аллында олтурады. Сафра, бу сейир затха кѣраб:

— Аста-афирулла! Бу сейир неди, кимсе, а кыыз?— деб иги кѣараса, эгечинден туугъан Нафисатны не кыйынлыкѣда да бузулмай сакъланыучу ариу бетин кѣруб:

— Ах, мен джарлы, Нафисат, эт кесегим, былай этиб кѣяйдан чыкѣдың?— деб сабийин джерден алыргѣа чабды. Ол, сабийчикни кѣолуна алыб, джангыдан чырмаргѣа тешгенинде, билек кѣошчугъуну чыгыб тургъанын эслѣб:

— Оу, мынга кѣара, джарлы, «гюттю юсуне кѣалач» деб, кѣзчюклерини юсуне да билекчиги кѣошулуб турады да, былай ачы нек джылайды деб турама. Джарлычыкны былай этиб нек келесе?

Нафисат анасыны эгечинѣ келиб кѣалгъанына кѣууаныб, сорукѣгъунчу ичин тартыб джылаб, тохтады. Аны болумун, кеси айталмаса да, иш таныта эди. Сафра быланы юйюнде не тынч болумгѣа салыб, уста чакъырыб, билекчигин салдырыб кюрешсе да, джукъ да джарамады. Ахматчык тогъуз-он кюнден сууукъ чабхан ѣпкечиклеринден ѣлдю...

Нафисат, Сафрагѣа джюрегинде кѣыйынлыкѣларын айтыб инджитирге суймей кечинсе да, Сафра, Марджанланы мынга джетдириб тургъан азабларын эштиб, билиб, аны кѣлюн кѣб затла бла басаргѣа, рахатландырыргѣа кюрешеди. Асланбек кел, ызынга кѣайт,— деб не бек келиб джалыныб кюрешсе да, аны энди алагѣа кѣайтыры келмейди.

Бир талай айны мында тургъандан сора Нафисатны Марджанладан узакѣгѣа, атасыны кѣарнашы Шамайлагѣа Ташкѣпюрге кетерге эсине тюшюб, бир кюн таукел этиб ышангылы нѣгерле табханы бла джолгѣа чыкѣды.

Кѣыш сууукѣла, джаз хауа бла бираз урушмай, Кавказда алай дженгил кетиб кѣалмайдыла. Ёзенледе, салкынлада кѣар алкын алай эриб кеталмагъанлыкѣгѣа, джанкѣозчукѣла уа кѣзчюклерин джарыкъ ачыб, кюн таяклагѣа керпеслениб, суйюнюб кѣарайдыла. Тауланы терен бугъойлары суйдюмлю акъ кѣарны энтда кеслерини юслерине бир-эки джауарын онгсунуб сакѣлайдыла. Атыб келген тангны чууакъ, джарыкъ боллугъун сезген гурукѣла бир-бирине тѣзмей, кычырыб, халкѣгѣа тангны атыб келгенинден хапар береди.

Чолпан джудуз Къазган башындан джылтыраб, эртде къобханланы кесине къарата чыгъаргъа, Айшат деген къатын бла Нафисат, арба джолгъа тышуб, Сосраны къарачай арбасына олтурдула. Арбаны къобюрюне атылган биченчикге олтуруб, экиси да эртденги сууукъ, къобан аязы ургъанына тѣзалмай, бир-бирине къысыла, шагърейсиз адамла, алкъын бир-бири бла сѣлѣширге сѣз да табмай, иги кесек бардыла. Айшат, алакѣз, къызылджаякъ, джарыкъ тиширычукъ, олтурган джеринден бираз кѣлтюрдю.

— Сосран, Ташкѣпюрге не заманга джетерикбиз? Къартджуртдан Ташкѣпюрге ненча къычырым бырды?— дегенча сѣзле бла шагърейлик башланса да, бушуулу Нафисат, аны ангыламай, джолну узуну сагъышха кѣмюлюб барады. Арба чарх ташха тийиб чайкъалгъаны сайын илгене да, сагъая барыб, Нафисат:

— Сосран, Шамдалары не эте турадыла, аладан хапар билемисе?— деб сорду.

— Оллахий, эгечим, Шамдаланы бусагъатда чотлары къолай тюлдю. Алагъамы бараса?

— Алагъа барама, Шамда атамы къарнашыды.

— Аланы башха хаталары боллукъ тюл эди, ол аллах ургъан Махти, не болсун, элде бу байланы, бийлени кѣрюб болмай, аланы кесине ѳюкдюргенди да, айхай, элни онглусу аладыла. Алай бла элден кесин орунсуз этгенди, аты хаджирет Махти болганды, элде кѣрюнорге не амалы барды: аны табыб бермейсиз, деб старшина да, начальник къауум да Шамданы бек къыйнайдыла. Артыкъ да Эресейде Ленин деб бир алаамат адам чыкъган шойду да, ол бу джерлени, фабрик, завод дегенча уллу байлыкъланы илеринден сыйырыб, ишти, джарлы халкъны арасына салыб, айтыб къояргъа, къралгъа не патчах, не байла, не бийле оноу этмей, урунган халкъ кеси оноу этерге деб, дуняны къозгъай шойду, Махти да анга къошулган адамла бла болургъа кюреше болур дейме. Аны амалтын элде онгулагъа эрши кѣрюнор, юйюне, башына да палах этиб айланады. Шамдаланы хапарлары олду, эгешчигим, — деб Нафисатны Таммикѣл къайгъысын Къара тенгиз этди. Ол кемсиз мыдах болду.

— Дуняда менден джарлы джокъ кѣреме, меннге бу дуняда орун нек джокъду? — деб ичин тартыб, ахсыныб ауур солуй, сагъышлана, ашхам бола Ташкѣпюрге джетдиле. Къабакъ эшикни къагъылгъаны былгагъа кѣб сагъыш келтириучюсю себебли, Нафисат къагъыб кѣб сакълады, киши келиб ачмады. Аланы хоншулары Кеминат кѣрюб:

— Акъыз, была алай дженгил ачарыкъ тюлдюле, кесинг кир да бар, итлери тагъылыбды, — деб ызына айланды. Нафисат таукел этиб киргинчи, гитче эшик ачылыб, Шамданы юй бийчеси Хаджит чыгъыб:

— Кимсе, не керекди? Намазлыкъда эдим да, аны ючюн мычгъанма, — деб сууукъ тюбеди.

— Да мен Нафисатма, Шамда юйдемиди?— дегенлей, арбазда тауушха сагъайыб тургъан Шамда, къолунда хамытларын джерге атыб:

— Кимме дейсе? Нафисат бери къайдан чыкъды?— деб келирге, Хадижат бла Нафисат босагъагъа джетдиле. Была муну келгенине уллу разылыкъ бла тюбеселе да, ол джюрек къыйынлыгъын, тюрсюн мыдахлыгъын былагъа танытмай джашыралмады. Аны былай кёрюб, Шамда:

— Джангыз къарнашымдан къалгъан ёксюз эгешчигим, хош келдинг, къайдан чыкъдынг,— деб къууанчлы тюбеди. Аны алыб, юйге кириб: «Бир затха къайгъы болма, ёлюм аллахны ишиди. Анга киши да амал табмагъанды, андан къалгъан затла ююн ма биз барыбыз да саулукъдан сен зат керекли боллукъ тюлсе. Ол итлени къолларында, ол джылан ёге ананы къолунда кёзююнгде этер мадар табмагъаныбыз ююн, эиди мен ёлмей, сеннге киши артыкълыкъ этмез. Махти да келир, аллах айтса, кишиге этген хатасы джокъду. «Тюзню етмеги тюзде къалса да, бёрю ашамаз», — деб аллахдан иги умут этиб турабыз», — деб Шамда аны кёлюн рахат этерге кюрешеди. Нафисат, сагъыш этиб:

« Къарнымдагъы болмаса, кесими уа асырар эдиле, анга уа не къычырыкъ этейим,— деген сагъышла анга энтда тынчылыкъ бермейдиле. Бу да Марджанлада кёрюб келген къыйынлыкъларын барын да айтмайды. Махтини юсюнден кёб хапар айтмайдыла. Нафисат а: «Кесими не бек суйсегиз да, сабийим тууса, анга меннгеца къараялмазсыз» деген сагъышлагъа батыб, кёб кечеле джукъсуз кетедиле.

Ол бу кече да сагъайыбды. Юйню арт терезеси акъыртын къагъылды. Бу заманда эшик акъыртын ачылыб, аякъ тауушсуз ким эсе да арт юйчюкден кириб, къымылдау дынг болду. Нафисатны джюреги бир кесек тынчылыкълы болуб:

— Бу келген Асланбек болса, ит да юрлюк болур эди,— деб башын джууургъан бла джабыб, джукълар къайгъыгъа киргенлей, Сафият (Шамданы къызы) эшикден кириб:

— Нафисат, Махти келгенди да, сени кёрюрге сюеди. Мени алыб кел деб ийгенди. Тур, хайда,— деб гузабалатды. Экиси да ары кирселе, Махти сууукъ кийимлери бла печ джанында олтуруб тура. Нафисат аны джетиб бойнундан къучакълаб, аны эркинликсиз джашаууна да, кесини насыбсыз джашаууна да кёб джылады. Ол алайда кёб мычымай Нафисатны да алыб, экиси да джау чыракъчыкъ бла аз джарыгъан джер юйчюкте кириб, анда кёб хапар айтды:

— Къоркъма, Нафисат, Россияда уллу къаугъа башланганды. Ол, кёб турмай, бизге да джетерикди. Ленин деб бир алаамат, акъыллы, тюзлюклю адам чыкъгъанды. Ол Николайны орнундан чыгарыб, джерлени, фабриклени, заводланы халкъны къолуна берирге, халкъ кеси оноун кеси этерге, бизни кибик эркинликсиз халкъла кеси башларына кеслери оноуларын этиб, закон халкъны

оноуу болургъа деб кюрешеди. Бу насыб болгъан да этерикди. Нафисат, эгешчигим, къоркъма, ма кёрюрге, иш аллыбыздады.

Махтиге биширилген ашдан экиси да бир-эки къабыб, къакъ шорпадан бир кесек ичиб бошаргъа, ал тауукъла кычыра башладыла. Махти туруб къюр тюрюнде джау сюртюлюб, ийлениб сакъланган гён чарыкъларын кийиб, башха кийимле да ауушдуруб, джамчысыны юсю бла акъ башлыгъыны къанатларын имбашлары бла сыртына ата, уллу джарыкъ кёзлерин ариу кёлтюре, Нафисатха къараб:

— Хайда, сау къалыгъыз, мен танг атхынчы Тебердиге джегиб, ишими тындырыргъа керекме,— деб саламлашыб кетди. Была мынга бюгече уллу къайгъылы къалдыла. Аламат аты болгъаны ючюн, учхан къуш болса да, бир кечеге таудан къалай ауар?— деб къайгъылыдыла.

Нафисатха не къадар аламат хапар айтды эсе да, ол бу кечеледе да тынчлыкълы джукълаялмады:

— Бу джауум кече таудан къалай ауар? Элтген къагъытлары да, не затла эселе да, аладан не къайгъы келир?— деб Нафисат, кече узуну джукълаялмай, аман бла тангга чыкъды...

...Нафисат кызчыкъ табханлы 2 ай болады. Ол бир кюн, челкени да алыб, суугъа кетди. Орамда къошулуб биргесине баргъан хоншу къатын:

— А къыз, Нафисат, ауругъанынгмы барды, бетинг нек аманды, табу? — деб сёз къозгъаргъа суюб башлады. Нафисат:

— Да, аман да болур, саулугъум да алай аламат тюрдю, къаным бек кёлтюрюледди.

Нёгери бир джанына къарай:

— А къыз, Нафий, бюгече къонакъбайларынгы хаджирет джашлары келди шойду да, эшиклеригиз ачылыб, юйге ким эсе да киргенча кёрюннген эди.

— Кимди, а къыз, хаджирет джашлары? — деб аны билмегенча этиб, Нафисат кёзюне джити къараб соргъанында:

— Да, къайдам, Махти хаджирет болуб айланганлы эки-юч джыл бола шойду да,— деб къатын, бир джанына къараб, Нафисатны самаркъау этгенча ышарды. Нафисат:

— Махти сау болса уа, бир келлик болур эди, келген, баргъан болду эсе да, мен кёрген, билген зат джокъду. Кимге не хатасы бар эди, иги сагъан, келге эди. Алай а бюгече келген адам а Учкуландан мени ызымдан къайынларым ийген адам эди. Мен андан сора башха адам келиб кёрмегенме бери.

— Аста-а! Биз а, кечирек келгенине, Махти болур, ит да юрди деб къууаннган эдик,— деб эрнин къаба сёзюн тыйды.

— Сизни къатыгъызда чурукъчу бармыды??— деб аны сёзюн бёлюр ючюн, Нафисат да сёз башлады.

— Бар эди, бусагъатда башха джары кёчгенди. Былайлада

чурукчу джокъду. Чурукъларынгымы джаматырыкъ эдинг? Бизде сениге тенг эки чурукъ сатлыкъ бар эди, — деди Нану.

— Огъай, джангы чурукъла алаллыкъ тюлме. Быланы джаматсам да, боллукъ эди, — деген сёзюн бёлюб : «Джашчыгынг неллайды?» — деб сорду. Ол бу соруугъа джууаб этмей:

— Бизге Учкуландан бир къонакъ къатын келген эди да, сени эринг Асланбекни да Учкуланда старшина этиб, бир да къууаныб айланады, дейди. Андан сора да къайын ананг Марджан, Нафий къыз табхан хапары барды да, ичи джарыллыкъ, бизден а къарны бла кетмегенди, — зат деб, ауuzu от чагъады, деген хапарын айтды. Мен да, алай къалай айтады, сизден келгенли ючюнчю айына табханды сора уа, деб бек урушдум, — деб сёзюн бошай, джолуна айырылды.

Былай бла бир бёлек кюнле, айла, джылла ётдюле. Нафисатны табхан къызы да ёседи. Джай хауа къач хауагъа тюрлене башлады. Джарыкъ тюрсюнлери бла дунягъа болуат бериб турган джашил чапракъла саргъалыб, мууал къыууа башладыла. Ала къачхы суукъ джелчикни джангур къатыш ачы тийгенин кёлтюралмай, учуб тюшюб, кеслерин эркетитиб турган ёхтем терекден айырылыб келиб, джерге къабланыб джатадыла. Джылы джерледе джашаучу къанатлыла тизиу-тизиу, кёкню сынджыр тартыб, къыбла таба учадыла. Тауланы башларында акъ тубанла, джауумла кёб боллугъуна шагъат болганча, бир салына да тауланы джабыб, ёзенлеге джайыла, бир кёртюрюле да джитилеге къона, джауумгъа къол булгъайдыла. Герман къазауатха чакъырылыб кетген аскер джашла-солдатла кими атлы, кими джаяу, юслери-башлары тозураб, ызларына къайтыб келедиле. Ала былай нек къайтадыла? Кимни буйругъу бла келедиле? Бу затладан кишини хапары джокъду. Была да, кеслери билгенликге, халкъгъа хазна хапар айтмайдыла. Саудюгерчиле бла уллу мюлк, рысхы иеле кеслерини товарларын ары-бери чабдырыб, уллу багъа салыб сатаргъа ашыгъадыла. Мюрзеу, шекер дегенча ашарыкъ — затла тюкенледе, къайда да къыт болгандыла. Не эсе да дуня бир джангы затны сакълайды. Байла малларын кютдюрюрге джалчы табмайдыла. Фабрикледе, заводлада да алай болур, къумач тюкенлени тапхалары къуру болгандыла. Махти, биягъынай кече бла келиб, ол солдатладан да бир-экисин келтириб, аланы тозурагъан юслерин Нафисат бла Сафиятха джаматыб, ол солдатла бла кече узуну ушакъ этиб ашыра, кеси да кетеди. Аланы къайры, нек кетгенлерин билмесе да Нафи, ол кече Махти айтхан хапарладан сезими анга бир уллу дуня тюрлениуню сакълатады. Алай а Нафисат не эсли болса да, ёмюрю мугурлукъда, къыйынлыкъда ёсген, къарангы тишируу, бу болумгъа къалай къараргъа билмейди. Ол терен сагъышлагъа кёб кере кёмюледи. Былайда Фатимачыкъ да ёседи. «Бу къыз сабийни мен энди къалай ёсдюрюлюкме, ёсдюрсем да, аны ахыры къалай болур?» — деген сагъышладан кечелерин аман бла ашырады Нафи. Алай болса да Махти-

ни «джарлылагъа кюн тууарыкъды» деген сёзлерин эсине тюшюрсе, кёл басыб: «Да не этейим, бир да къуруса да нёгерлиги болур, джангыз джаныма джюн ишлеб турсам да, сабийими, кесими да кечиндириме»,— деб ойлай кечинеди.

Нафисат былайда квартирде тургъан устаз къатынны сабийине кесини сабийи къатыш къарайды. Вера Павловна, Нафисатны бек джаратыб:

— Нафисат, сен окъуй билсенг, къалай иги боллукъ эди, — дегенлей, Нафисат къысха огъуна сагъайыб сорду:

— Орусчамы дейсиз? Да сора мени энди ким окъутур, кесим да къарт болуб бошагъан болурма.

— Мен сеннге, бир да къуруса да, Нафисат, орусча харифленни танытыб, хыйсабдан да джюзню ичинде тёрт амал бла джорукълада болгъанча, шагърей этейим. Сен, акъыллы, кирсиз тиширюу, дженгил да юренниксе,— деб къолгъа алды. Нафий, кёб сагъыш этмей, муну юй ишине да джарай, бир кесек къара танытырына бек разы болду. Бир джылгъа, айтханыча, экинчи классны программасын билдириб, Вера Павловна аны джахилликден чыгъарыб, кёз ачдырды.

IX.

Бу кёзюуде Россияда Уллу Октябрь революция кесини ишин ёхтем башлагъан эди.

Патчахлыкъ дуняны пролетар революция хорлаб, джангы социалист джашаугъа эшик ачылды. Нафисатны сезими бош болмады. Джашаугъа ие урунган халкъ кеси болду. Ол себебден Кавказда да насыбны, эркинликни табууда Махтини аз хайыры, аз къыйыны кирмеген эди, бу затха Қъарачайны урунганларыны уллу разылыклары мийик кёлтюрюлдю. Ол кеси, джарлы кишини джашы болгъаны себебли, орта неда уллу билим ала алмай къалгъанлыкъгъа, эл школда окъуучугъу бла политика джорукъланы ашхы ангылауу джетишеди. Махти Север Кавказда, Қъарачай-Черкесияны эллеринде ашхы революционерле Халилланы Саид, Алийланы Умар, Гюрджюланы Қъурман дегенча билимли, тюзлюкчю адамла бла къысха байламлы ишлегени бла бу ашхы ишге тырмашыргъа мадар табды. Ол быланы араларында кърал почта бла джюрюрге амалы болмагъан письмоланы ат юсюнде, кече бла керекли джерлеге табырыб тургъанды.

НАФИСАТНЫ ЭКИНЧИ ДЖАШАУУ.

1.

Россия федерация белгиленди. Аны бла бирге къалгъан республикала айырылыб, Север Кавказда да Қъарачай-Черкес автоном область Черкесск шахарда кесини учреждениелерин джараш-

дырыб ишлеб башлагъан бла бирге, округла да белгилендиле. Махти Къарачай округланы биринде председателге саналды. Ол кюн алайда Нафисат, джангы социалист джашауубузну алгъышлаб, ариу сѣлешди. Аны бу джыл бизни крайыбыз болгъан Дондагъы Ростовгъа парт-женотдел курсагъа окъургъа джибердиле. Ол, анда ашхы окъуб, кѣб сейир затла кѣрдю. Аланы талай джарыкълыкъ учреждениелеге, фабрикалагъа, заводлагъа, аны кибик сейир музейлеге элтиб, кѣб алаамат магъаналы, багъалы затла бла шагърейлеген эдиле, Дагъыда быланы Москвагъа — ара шахарыбызгъа — экскурсиягъа элтиб, анда сыйлы Ленинни сейир ишлерини документли затларын кѣргюзюб, экскурсоводла хапар айта эдиле.

Нафисатны энди былайда экскурсоводдан бир уллу тилеги болду:

— Сиз бизге кѣб ашхы затла кѣргюздюгюз, уллу, магъаналы, багъалы затла бла шагърейледигиз. Бек сау болугъуз! Алай болса да энгда бизни курсну сизден тилеги болуб, аны айтыргъа мени бойнума салгъандыла таулу тиширыула: бизге атабыз Ленинни джашау нѣгери Надежда Константиновнаны бир кѣргюзюрюгюзню, аны бла бирге бизни дуня джарыкъгъа чыгъаргъан багъалы Ленинни Мавзолейде тургъан хурметли тюрсюнюн кѣргюзюрюгюзню тилейбиз,— деди.

Кремлни эшиклери былагъа джарыкъ ачылдыла. Анда Надежда Константиновна бла таулу тиширыула джарыкъ саламлашдыла. Ол, быланы окъууларыны, джашауларыны юсюнден хапар соруб, керекли затларына болушургъа хазырлыгъын айтыб, кѣб затны эслерине салды.

Ол, алагъа джангы насыбла, ашхы джетишимле тилеб, ариу ашырды. Андан сора да была, кесини сыйлы санлары былайгъа тышгенли кѣб да болмагъан багъалы атабыз Ленинни Мавзолейде кѣрюб, джюреклени ачыуун сѣнгдюрген исси джыламукъ тѣкдюле эсе да, аны къойгъан джашаууна узакъ ъмюрле тилей, ызларына къайтдыла. Нафисат, курсланы бошаб, ызына келгенлей, урунганла аны совет органлагъа къуллукъгъа суюб сайладыла. Политика, экономика эмда культура джорукъла бла шагърей болуб келгенинде, былайыны кеси кыйыны бла джашагъан адамлары кемсиз къууандыла. Кѣб турмай Нафисатны Къарачай-Черкес областны районларыны биринде эл Советге депутатха сайладыла. Бююннге дери къара тубанда, дуниясын аман бла ашыргъан Нафисатха джашау Ленинни кючу бла башха тюрлю ачылды. Ол, бу насыбха хар тюрлю халкъ эмда политика ишлеге шагърей болуб, къысха заманны ичинде эски чепкенин тешиб, джангы Совет социалист джорукълу кирсиз чепкен бла кѣрюндю. Ол Советни джыйылыуунда:

— Джолдашла, бизге, унугъуб, инджилиб келген миллетлеге, кюн джарыкъ тийгенди, артыкъ да патчахлыкъ законда бугъоуланьыб, адамгъа саналмай джашагъан тиширыуланы санларын байлаб, бегитиб тургъан бугъоула, атабыз Ленинни кючу бла юзю-

люб, бизге джарыкъ джол ачылгъанды, дегенча дагъыда быллай насыбладан талай кертиликни айтыб, адамланы джылытды.

Бу кюнледен башлаб аны ишинден, сёзюнден, кылыгындан урунганла кюн сайын да кыуана, разылыклары ёсе барады. Аны алкыын орта неда уллу окыуу болмагъанлыкыгъа, джангы социалист джашау джолда колхоз, совхоз кыурау ишледе болумлу ишлейди. Джашауубузну ёсдюрюге иги мадар берилиб, «Окыуусузлукъну кыоратыу» деген иште да ол бек кюрешиб, бу ишлени толу баджарыу боюнларында болгъан коммунистлеге болуша, артыкъ да «Ленин эмда таулу тиширыу» деген багъалы темада иштеуенде бизни халкълада айтылыучу «кыатыннга сор да, айтханын этме», «кыатын негеринг, эшек улоунг болмасын» дегенча хыликке сёзле былайда кеслерини магъаналарын тас этдиле, тиширыуну адам болгъаны танылыб, эркинлик бла бирге джарыкъ джолгъа атланыргъа себеб болду.

II.

Бир кюн райкомда Махти кабинетинде ишлей тургъанлай, Хабий деген белгили кулак кыатын кириб келиб, алай сюелди. Махти аны эслеп:

— Кел, эгечим, не керекди?— деб ариу ауаз бла сорду. Хабий джунчуяракъ, алгын заманда Махти джарлыланы джакълайды, аны элге кыойдурмазбыз деб айланыучусу эсине тюшюб болур эди, тили чала, иги кесек туруб: «Махти, ауруунгу алайым, ол джарлы кишини, кишиге бир хатасы болмагъанлай, тутдула да кетдиле. Тутха эдиле да, юйюбюзню суу джуугъанлай этгенден сора да уллу кулакка бла тенг кёб налог салгъандыла. Энди мен нем бла тёлейим?» — деб кыагытларын аны аллына салды.

— Сен Байсолтанны юй бийчесимесе, аллах ючюн? Нек салгъандыла да, сизни сельсоветигиз билмеймиди? — деб кыагытларын кесине узатды. Хабий, аланы ала, эринлери кыалтыраб:

— Махти, ауруунгу алайым, сельсоветни бизге этгени артыкълыкъды. «Арыкъ улакъны айнытсанг, эрнинги, бурнунгу май этер, аман адамны айнытсанг, эрнинги, бурнунгу кыан этер», дегенлей болгъанбыз. Ауруунгу алайым, сен билмей эсенг да, тийре биледи, Хаджайлары ашаргъа ашлары, кирирге юйлери болмай, инджилиб джашаучу заманларында, юйдегисин юйюме джыйыб, ашарыкъ, киерик да бериб, ёлюр джерлеринде бизни кючюбюз бла кыалгъанын унутуб, энди бюгон бу кыыйынлыкъны салыб, мени кыыйнагъан олду. Андан сора да Советде, сюдде ишлеб, дуняны кулак, тутмакъ этдириб кюрешген Нафисатды, ол Учкуланда эринден айырылгъан, кеси да бир устаз кыатыннга тагъылыб,

хар кимни тутдуруб айланады, дейдиле. Бир наградна къатынды ол, аны Советге депутатха сайлагъан заманларында анга бизни Хасан да кьол тутуб айланганды. Анымы биледи сеннге! — деб сѣлешиб кѣлюн кенгдирди. Махти аны сѣлешмеге кьоб:

— Да ол кесини бойнунда ишин эте болур, Нафисат бизни социалист джуртну сыйлы адамыды... Сиз джалчы джекмегенигизге Советден кьагъыт келтиригиз, ишигизге кьарарбыз,— деб ашырды. Олсагъатда Нафисат, эшикден тюшюб:

— Иш кьолай болсун, Махти,— дей шиндикге олтурду.

— Махти, мени Учкуланнга кѣчюргенигизге мен бир да разы болалмайма. Бюгечели анга сагъыш этиб, джукъламай чыкъганма. Таучуну кьайгъысы болуб кѣчюре айлана болурсуз ансы, не башхасы барды мында, анда ишлесем да сизге?— деб тыхсыды. Махти, уллу джарыкь кѣзлерин ышарта, узун бармакълары бла кьара мыйыкъларын сылай, Нафисатха кьараб:

— Кишини кьайгъысы да тюлдю. Партия кеси кѣчюреди сени ары. Сени кибик таза джюрекли, тюз ишлемли тиширыу алагъа бек кереклиди. Сени партиягъа членнге нек алгъанбыз, ол кьайры ийсе, ары бармай, бирибизни да джокъду амалыбыз,— десе да, Нафисат, анда джашауу кѣзюне кѣрюнюб:

— Учкуланнга барыргъа суймеучюмю биле эдинг сора, анга бир сылтау айтыб, меннге болушмагъанынга мен бираз кьыйналдым. Алай болса да, неди амал,— деб ѳрге тура тебрегенлей, Махти анга:

— Хайда, марджа, биягъы сен, иги эгечим кибик, ишлеб, биягъынлай деменгили баджарырса, деб ышанабыз. Алай болса да, ол Байсолтанны юй бийчесин нек тарыкьдыраса?— деб сорду. Нафисат, тырнакъларына кьарай, ышара:

— Элде эм ачы кулак мен болгъанлайыма да, мени былай нек кьойгъансыз дебми тарыгъады? Биз алагъа Партия, Правительство излемеген затны этмегенбиз. Махти, кесим кьарангы болсам да, мен быллай ишлеге бек сакъ болургъа кюрешеме, ол огъай эсенг, сюдде заседателлик этген кюнюмде мен кесине сюд этиликден аз кьайгъы этмейме.

Дагъыда Махти, муну ызына олтурлугъун излеб, олтуруб:

— Нафисат, сен бир кесек окъуй, джаза да билгенсе. Экиджыллыкь женотдел курсланы тауусуб, иги окъуб, кьалай атларынгы билирге мадар табханса. Майна, дуния билген Нарсанада Токъланы Кампет, Хубийланы Саша, Хурзукда Къулчаланы Эрши дегенча окъуусуз тиширыула, Совет властны асыры суйгенден, кѳремисе, кьалай алаамат ишлеб кюрешедиле.

Округда Ревкомну председатели Батталны джашы Таучуду, аны кесинг биле болурса. Алай а ол бусагъатда эки айгъа Москвагъа кетибди. Ол бир джолда сени меннге саулугъунгу соруб билгенинде, бир бек кьууанган эди. Аны келир заманы болады. Областда съездде тюберге болурбуз. Хайда, иги джаным кибик, бар да ишинги эт,— деб туруб ашырды.

III.

Къарачай-Черкес областны ал джылларында Черкесск шахарда алгъыннгы съездлени бири джыйылды. Таучу Москвадан келди.

Ол бююннге дери да Нафисатны джашаууна сагъайыб, хапарын билиб турса да, аны бла муратыча селешди. Съезд ишин бошаб чачылгъанлай, Таучу, муну бла бираз селеширге суююб:

— Оллахий, Нафисат, сен адам болгъанса деб сейирсиниюну да билмейме. Сен бла мен джашлыкъ джашауубузну, татлы кезюубюзню аман бла ашыргъанбыз. Менича да болмай, сен а...— деб башын чайкъаб ышарды.— Алай болса да, Нафисат, «Тюзню ётмеги тюзде къалса да, бёрю ашамаз», дегенча болгъанбыз. Сагъыш ётсенг, бизге быллай дуния чыгъар деб, кимни эсинде бар эди. Алай а биз, ол кетген джаханим джашауулары унутуб, энди джашауу къайгъыбызны этерге керекбиз,— деб не тюрлю чемерлеб кюрешсе да, Нафисат бу айтхан джолгъа ашыкъмайды.

— Мени ол иш аз, кёб да акъылымда джокъду. Бизге табылгъан насыб джашауда бойнубузда болгъан ашхы ишлени тындырыб, бет джарыкълы болургъа керекбиз. Энди мени заманым да бираз озгъанды. Мени къолумда ёксюз сабийни керекли болумда ёсдюрюб, аны гунахындан чыкъгъандан башха излеген затым джокъду,— деб къойду.

Хар ким иши, юю болгъан джерге, ызларына атланды.

Ол съезде кёб джангы зат эштиб, билиб, мындан ары да атлар джолун тюз танырча иги хайырланыб къайтды. Анга буюрулгъаныча, экинчи кюн ол Учкулан округга атланыб, кесине джангы таукеллик къоша, ёзенни ёрге айланды. Былайдан кетген кюнюнде ол, уллу къарны бла, къойнунда сакъат сабийин келтюрюб, къыйынлыкъ джетиб айланган кюнлерин кезюне кёргозе, учкулан кёпюрден ётдюле. Иги кеч болгъанды. Ол кеси ёсген эски элинден аджашханча болуб къараса, суу алыб баргъан бир къызгъа тюбөб:

— Эгешчигим, Къазийлары эски юйлеринде джашаймыдыла? Аланы кимлери барды?— деб сорду. Къыз, аны кимге ушатыргъа да билмей:

— Эски юйлеринде джашайдыла, мен да ары барама. Менден сора кишилери джокъду. Нек сора эдинг?— деб арбаны бир джанына чыгъа, къарангыракъ болуб, иги да кёралмай, суу агъачын бойнунда бир имбашындан бирси имбашына ауушдура, сорду.

— Мен Къазийни къызы Нафисатма, атамлагъа келеме,— деди Нафисат, атасыны джурту оюлуб, чачылыб тургъанына алгъасай. Арбачыны да ызына къайтарыб, юйге кирдиле. Эгечле бир-бирин къучакълаб, кючлю джыладыла. Бир атаны балалары къууангандан джукъалаймай чыкъдыла. Нафисатны эгечи Хапсат анга элден кёб хапар айтды.

— Учкулан элсовет Асланбекни юйюн сыйырыб, контор этиб, анда ишлейдиле. Марджан бла Асланбекни къатыны арбазда аш юйчюкде джашайдыла. Асланбек 1920 джыл былайда преуленде старшина болуб талай кюн ишлегени ючюн, дагъыда акълагъа болушуб айланнганы ючюн, тугулуб кетген эди. Аны кесинг да биле болурса... Энди сельсоветни тамадасы Батталны джашы Таучу дегенди, — деб хапар айтды.

Бююн, 8 Март, тиширыулары сыйлы байрам кюнлери эди. Былайгъа юч ёзенден да делегатла келген эдиле. Джыйылыугъа председателлик этген Къулчаланы Эрши, празникни ачылгъанын баямлаб, Нафисатха сёз берди.

— Джолдашла, — деб ол сёзюн башлагъанлай, джыйылгъанла, кючлю харс уруб, анга разылыкъларын билдирдиле. Ол керти, кёб ариу мисалла бла Совет властха дери тиширыуну адамгъа саналмагъанындан, аны кеси суймеген адамына дуня малгъа сатыб къоюуларындан, кёб берне бермесе, кирген юйюнде джашау болмагъанындан, дагъыда аны кибик кетген огъурсуз дуняны осал ишлеринден керти мисалла келтириб айтды. Бир къауумла:

— Аллах ючюн, бу ол марджанлары кыстаб ийген Нафисатмыды? — деб аны сёзюн эте, ол кыйын джашауда инджилген заманларын кёзлерине кёргозедиле. Бир къауумла да:

— Ала, кёб берне бермегенди, кеси да ёксюздю деб, от ичириб, сабийин сокъур этдириб кыстагъан къатын шойду да, — деб шыбырдайдыла.

Бююн муну сёзде, иште да баджарулу адам болгъанын таныб, эл Советге эмда Область Советге депутатха айырдыла. Нафисат элде округда халкъ сюдде заседателлик этиб, къарангылыкълары къурутуу, тиширыулары халкъ ишлеге тартыу дегенча ишледе ишлеб, урунганлагъа кесин суйдюрю. Нафисат, Облисполкомдан тилеб, Учкекенде, Тебердиде, Нарсанада, Къартджуртда тиширыулагъа артелле къуратыб, джюнден чындайла этген машинала алыб, кийим тиге-биче юрениу бла да талай хайырлы иште юретгенди. Нафисат, бу затла бла бирге, Совет властда джахил адам болмаз ючюн кюрешген иште да уллу болушханды. Аны ючюн Облисполкомну ашхылары белгилеген залында Махтау къагъыт бла саугъаланнган эди. Ол сагъыш этеди:

— Иа, джаратхан аллах, ол мен джашлыгъымда куйген джаханим отла, ол мен чекген къаты азабла, ол мен сынагъан ачы кыйынлыкълар не затла эдиле? Ол залимликлени барын чегиб, бу джарыкъ дунягъа чыкълан менмеми? — деб кеси кесине ийнанмай, сейирсинеди. Къууанчлы рахат джашауна кемсиз шукурлуду. Энди муну мындан ары джашауда не сакълайды? Ол кесини саулугъунда Фатиманы, энди ёсерик кызы тёлюню джангы, джарыкъ джашауда насыблары къалай боллугъун кёзю бла кёрюб, алай ёлгенден сора, башха излеге джожду. Фатима, кесини тенгчиклери бла интернатда 10 классны айырмагъа бошаб, Ала-Атада институтха кириб окъугъанды.

IV.

Фатима, институтну иги бошаб, кѳурулуш инженер болуб, диплому бла келгенинде, Нафисат, Қърал пенсиягѳа кѳѳюб, рахат джашай эди. Алай а бусагѳатда ауруб, больницада джатады. Фатима, келиб машинадан тѳюшгенлей, ашыгѳыб анасына больницагѳа дженгил джетди. Ол анасыны юсюне кѳабланыб кѳучакѳлады. Нафисат мынга кѳууаныб, кѳзлерин ачыб, бир кесек джарыды. Қъарыусуз, джумушакѳ тауушу бла:

— Қъоркѳма, кѳызчыкѳ, хатам джожѳду, алай а энди, мен ѳлсем да, меннге джылама, не бушуу этиб кесинги кѳыйнама. Дунияда ѳлмезге туугѳан киши джожѳду. Энди мен тилегими табханма. Бизни сыйлы дунябыз — Совет власть — эзилген, инджилген джанланы джарыкѳ, насыблы дунягѳа чыгѳаргѳанды. Ёмюрледен бери джарымагѳан кѳарангы кечеле кѳораб; энди сизге джарыкѳ кюнню эшиклери кенг ачылгѳандыла.

Кѳызым, мени юсюмде эки джашау, эки дуня ашырылгѳанды. Энди ол алгѳыннгы дуня кѳайтыб ѳмюрде да келлик тѳлѳю. Мен кесим былай болса деб тилерге да эсиме келмезча насыб дунягѳа чыкѳгѳанма. Бюгюн сени уллу билим алыб келген кѳууанчынг меннге не аурууну да хорларгѳа болушурукѳду, энди сен меннге джылама: мен насыблыма, — деб шахарда 4-5 этажлы мийик юйле, школла битиб, алада сохтала, студентле толуб окѳуй тургѳанча сейир умутлагѳа кѳмюле, кѳзлери, Фатимагѳа кѳатханлай, акѳырын джумулдула.

1. Повестни аллы табигѳатны арнулугѳу бла башланнганы аны ич магѳанасы бла кѳалай байланыбды?

2. Махтнини революцион джолгѳа кѳалай тѳюшгенинден хапар айтыгѳыз.

3. Повестде тѳюз иннетли адамла бла кир иннетлилени эки кѳауумгѳа юлешиб, характеристика беригиз

4. Бу сѳзлени магѳаналарын ачыкѳлагѳыз: «герхана», «шекирт», «чох», «кѳычырым», «гѳен».

5. «Нафисатны джазыуу» деген темагѳа сочинение джазыгѳыз.

Хубий
улу Ислам
(1896—1938)



Ислам Къарачайлы белгили журналист, джазыучу, критик, алим, просветитель болганды. Билимин ёсдюрюр ючюн къаджыкъмай кюрешген фахмулу адам къарачай, орус, араб, тилле-ни таза билгенди. Аны джазгъанларыны асламысы орус тилде басмаланганды. Эсин, къарыуун кёб тюрлю культура ишлеге бёлсе да, илму-тинтиу ишле, журналистика кёб заманын алсала да, ол Север Кавказы халкъларыны суратлау байлыкъларына нуутулмазлыкъ юлюш къошханды.

Тау халкъланы иннет байлыкъларын, урунганланы бир инне-тлиликлерин бегитиуге, орус пролетар революцияны муратын тюз ангылатыугъа, социалист джашауну къураугъа халкъ кёбчюлюк-ню къуаргъа аны джазгъанлары аллу болушадыла.

Аны творчествосунда ленинчи тема, интернационалист, къар-наш шохлукъну темасы уллу орун аладыла. Ислам Къарачайлы-ны партияны ишине кертилиги, джангы джамагъат къурулушну бегитир ючюн джюрегини теренинден къайгъыргъаны аны публи-цистикасыны кючлю, ийнандыргъан ауазындан танылыб турады.

Ислам 1896 джыл майны 22-де Къартджурт элде туугъанды. Аны атасы Хубийланы Абдул-Керим окъуулу адам болганды. Сабийлерин да окъутханды, джарыкълыкъны джолуна салганды.

5-6 джылында огъуна Ислам окъургъа юреннгенди, эртдеден тюшгенди билимни сокъмагъына. Элде тёртджыллыкъ школну бо-шайды да, 1-чи Ставрополь эркиши гимназиягъа киреди окъургъа. Аны 1918 джыл бошайды. Окъугъан заманында тиллеге, литера-турагъа, историягъа айырыб уллу эс бёледи. Дерсге берилген

затла бла кълмай, кѣб окъуйду ол суратлау литератураны, историны, философияны.

Ислам Белинскийни, Герценни, Чернышевскийни, Добролюбовну, Некрасовну, башха революцион демократланы, Пушкинни, Лермонтовну, Толстойну джазгъанларын терси ангылайды. Джазгъанларындан Добролюбовну, Лермонтовну айырыб бек суйгенин таныйбыз. Салтыков-Щедринни сатирасы, аны унутулмазлыкъ суратлау сыфатлары Исламны эсинде къаладыла.

Таулу урунган халкъны арасында орналган къарангылыкъны чачар ючюн анга окъуу берирге, билим бла сауутландырыгъа кереклисин ангылайды. Бу затны юсю бла ол Толстойну элчи сабийлени окъутугъа къалай къарагъанын тинтеди. Марксны, Энгельснни, Ленинни джазгъанлары бла шагърей болгъандан сора уа, ол урунган таулуланы джазыуларын тюрлендирир ючюн джашау тамырындап тюрленирге кереклисин ангылайды. Алай а Улуу Октябрь революциягъа дери марксист болмайды ол.

Ал кѣзюуде джарыкълыкъ иш бла, окъууну джайуу бла халкъны джашауун иги этерге боллукъду, деб умут этеди. Класс кюреш бла, пролетар революция бла зорлукъ джашауну кетермей, сынгар ангылатыу иш бла тенглик орналмазлыкъын ангылаялмайды. Алай болгъанлыкъгъа уа, ангылатыу иште басманы уллу кючу болгъанын Ислам тюз ангылайды эртде огъуна. Халкъны джашаууна заран болган затланы — къарангылыкъны, тукъум айыруну, тишируну сыйып кѣрмеую, ичгичиликни, адебсизликни, дагъыда аны кибики затланы басмада хыртха уруб башлайды.

1911 джыл ол Къарачайны джашаууну юсюнден юч уллу статьяны Парижде чыкъгъан «Мусульманин» деген либерал журналда басмалайды (5-чи, 24-чю номерлеринде).

Журналны 24-чю номеринде чыкъгъан «Сословные недоразумения в Карачае» («Къарачайда тукъум айырыу чюйреликле») деген статьясында 15 джыл болган Ислам тукъум айырыу осал адет болгъанын чертеди. Адамла бары да къарнашдыла, биригирге, бир-бирине джан аурутургъа керекдиле, дейди ол. Къарангылыкъда тургъан халкъны джарыкълыкъгъа чыгъаруу, ол осал адетлени къоратыу тау интеллигенцияны сыйлы борчуду, деб джазады.

«Мусульманин» журналны ол номеринде басмаланган «Положение женщины в Карачае» («Къарачайда тишируну болу-му») деген статьясында Ислам, къарачай тишируула кыйналыб джашайдыла дейди. Аланы къарангы адамла, артыкъсыз да дин къуллукъчула, орусча окъургъа кюймайдыла. Учкуланда ачылгъан тишируу училищени фанатikle джабдырыб кюйгъандыла, дейди. Алчы адамланы тиширууланы джашауларын иги этерге, аланы окъутургъа болушугъуз, деб чакъырады Ислам. Бу статьяны тюбюе кеси да «Карачаевец» деб къол салады. Алай бла «Къарачайлы» Исламны псевдоними болуб къалады.

Октябрь революция болган заманда Ислам къарнашы Му-

хаммат бла бирге гимназияны арт классында окъугъанды. Ала экинси да халкъыгъа баш бошлукъ келгенине къууанигандыла.

Адам улуну алчы иннетине — большевиклени иннетине къуллукъ этиб тебрейдиле.

1918 джылны аллындан башлаб, журналист Хубни улу Ислам совет басма ишге тири къошулады. Ставропольда чыкыгъан «Путь юношества» («Джаш тѣлюню джолу») деген газетни редакторларыны бири болады ол. Совет властны джакълагъан талай статья басмалайды анда.

«Жизненные знания» («Джашау билим») деген статьясы басмаланганды Исламны бу газетде. Былай деб джазады ол: «Джашау гъа керекли билим беригиз! Алайды талай джылдан бери бизни орта школларыбызны сохталары тыхсыу бла этген кычырыкъ. ...Билим — суймекликди ол!»

Андан ары школ программала асыры къургъакъ, джашаудан асыры узакъ болгъанларын чертеди.

«Эндиге дери джюрютюлген башчылыкъ этиучю литература бла окъуу китабла асыры магъанасыз болгъандан, асыры эски, асыры къургъакъ болгъандан, окъуб тебресенг, ёлюб къаллыгъынг келеди эрикгенден, — дейди ол... — Нек болмайды окъургъа бизни уллу поэтлерибизни — Пушкин бла Лермонтовну, бизни джазычуларыбызны — Горькийни, Немирович-Данченкону чыгъармаларын»...

Илеш кѣлю, джарашыу, джумушакъ адам болгъанлыкъгъа, Ислам, иннет джаны бла терсейинуге азда хатер салмай эди, компромисни унамай эди. «Путь юношества» деген газетде ишлеген сагъатында да алай этген эди. Газет реакцион джолгъа тартады деб сезгенлей, оюмун да ачыкъ айтыб, газетден кетиб къалгъан эди. Алы кетгени бла уа газетни чыкыгъаны да тохтагъан эди. Иннет тюзлюкге алай керти, басма иште тутхан орну да алай магъаналы эди.

1920—1921 джыллада Ислам Къарачай округну ревкомунда къагъытчы болуб Алийланы Умар, Гюрджюланы Къурман, дагъыда башха къуллукъчуланы биргесине ишлейди. Андан сора эки джылны «Терек», «Советский Юг» деген газетледе къуллукъ этеди. Къарачайы юсюнден кѣб очерк джазыб басмалайды алада. 1924—1927 джыллада Дондагъы Ростовда чыкыгъан «Революция и горец» журналны джууаблы секретары болады. Андан сора Москвада чыкыгъан журналланы редколлегияларында къуллукъ этеди.

Ол ишлери бла бирге коммунист-джазыучу кѣб кърал-джамагъат иш баджарады. 1927 джыл джазыучуланы Къарачай-Черкес организациясын къурайды, джазыучуланы, журналистлени да союзларыны члени болады, кѣб кенгешни, конференцияны, съездлени ишине къошулады.

Къайда ишлесе да, Ислам таймаздан билмин ёсдюргенлей турады. Москвада окъуб, журналист курсланы да бошайды.

Исламны историядан, этнографиядан джазгъанлары, критика статьялары, суратлау чыгъармалары Москвада чыкыгъан «Известия», «Жизнь национальностей», Ростовда чыкыгъан «Революция и горец», «Советский Северный Кавказ», «Советский Юг», «Молот» деген газетледе, журналлада, дагъыда башха органлада басмаланнгандыла.

Къайсы газетге, къайсы журналгъа берсе да, аны джазгъанын сюйюб басмалагъандыла. Алай фахмулу, алай аты айтылгъан, белгилли адам болгъанды Ислам Север Кавказда.

Алай а 1924 джыл чыкыгъан «Быт народов Юго-Востока» деген илму китабы болмаса, кесини энчи китабы чыкъмагъанды аны.

Хубийланы Ислам кёб джазгъанды, аны псевдонимлери да кёб болгъандыла: Ислам Къарачайлы, И. де-Казбеков, Амалатбек, Хаджи-Мурат, Карачаевец, Ол-Кеси, Мен-Кесим; бир-бирде «И. К», «К», «И» деб къол салгъанды джазгъанларыны тубюне.

Исламны чыгъармачылыкъ, журналист фахмусуна, терен билимине аны таныгъанла, аны биргесине ишлегенле мийик багъа бергендиле. Аны аты белгилли совет джазыучула бла тенгликде айтылыб тургъанды Север Кавказда.

1927 джылдан башлаб, Дондагъы Ростовда пролетар джазыучулары Север Кавказ организациясыны «На подъеме» деген журналы чыгыб тургъанды (айда бир кере). Аны чыгъарыуугъа таймаздан къошулуб тургъанла была болгъандыла: А. Бусыгин, Б. Беленький, А. Безыменский, Мих. Голодный, А. Жаров, И. Къарачайлы, Ю. Либединский, В. Маяковский, Н. Мазай, М. Светлов, А. Фадеев, К. Федин, дагъыда башхала.

А. Луначарский, В. Маяковский, Н. Асеев, А. Фадеев, М. Шагинян, М. Светлов, Ю. Либединский, дагъыда башха белгилли джазыучула Ислам бла тенглик джюрютгендиле, аны фахмулу критик болгъанын чертгендиле.

1931 джыл а «Литературная энциклопедия» (джууаблы редактору А. В. Луначарский) Ислам Къарачайлыны творчествосуна тыйыншы багъа береди.

Исламны джазгъанларында тау халкъланы джашаулары, болумлары, сагъышлары бюгюн да кюзгюдеча кёрюнюб турады.

«Терек» газетни 1922 джыл 10 сентябрда чыкыгъан 189-чу номеринде Исламны «К советизации Карачая и Черкесии» деген статьясы басмаланнганды. Анда Ислам былай чертгенди: «Совет власты эм къыйын, эм къоркъуулу кёзюлеринде Совет Россияны боллугъу бла къаллыгъын белгилерик кюреш баргъан тюзле бла баррикадаладан кенге къалгъанбыз». Бизге, таулулагъа, Совет власть тышч берилгенди, энди уа аны бегитирге, партия бла правительствону оноуларын джашауда бардырыр ючюн кюреширге керекбиз, дейди андан ары ол. 1924 джыл «Советский Юг» газетде чыкыгъан статьясында уа былай айтады: «Таулулагъа керти просветителле керекдиле. Тау халкъны джюрегине тюшюрюлген ашхы урлукъланы сынгар бири да къаллыкъ тюлдю бай битим бермей».

Кесини фахмусун, чыгъармачылыкъ ишин Ислам Совет власты, Коммунист партияны, совет халкъны излемине башдан-аякъ береди.

Ленинчи тема аны джазгъанларында уллу орун алады. «Ленин и самоопределение народностей» («Ленин эмда халкъланы баш эркинлик алыулары»), «Ленин и угнетенные народы Востока» («Ленин эмда Востокуну унукъгъан халкълары») деген статьяланы басмалайды ол.

Пролетариатны уллу вожду Владимир Ильич Ленин ёлгенинде уа, бютеу халкъ бла бирге терен бушуу этеди.

«Телеграф бютеу дуняны урунганлары бла унукъгъанларыны эм уллу вождуну, Владимир Ильич Ленинни ёлгенини юсюнден адамны джюрегин титиретген бушуулу хапарны келтирди...

Не айтыргъа боллукъду бусагъатда джолдаш Ленинни юсюнден?

Бек кёб затны. Алай ала барысы бусагъатда бек азлыкъ этерикдиле: «ленинчи генийни бютеу кючюн, теренлигин ачыкъларгъа къарыу джетерик тюлдю. Не ючюн десенг, ол сёзле барысы да адам тенлешдирирге зат табмазча аллай онглу адамны атыны къатында мутхуз, къарыусуз, асыры «ушагъыулу» боллукъдула.

Унукъгъан халкълагъа джолдаш Ленин ким болгъанды?

Ол аланы экономика эмда тин джаны бла унугъуудан чыгъарган эм биринчи, эм онглу адам болгъанды.

...Ала бюгюн джашауда срун алыргъа кеслерини эркинликлерини юсюнден айтадыла. Ала орун аллыкъларына да ийнанадыла. Ол ийнамны, аны уа ала тас этерик тюлдюле энди, Владимир Ильич Ленин бергенди алагъа.

Дуняда эм биринчи Совет республика адамланы бир-бири бла келишуулерини адам улу ары дери кёрмеген асыулу юлгюсюн кёргюзгенди. Ууакъ миллетлени урунганларыны ишине чырмау болгъан миллет айрылыкъны ол къоратханды, биринчи болуб. Былайда да биз Ленинни фахмусуну кючюн сезебиз, кёребиз.

Аны ётгюр суратлау сёзлери бизни джашауубузгъа, тилибизге кириб бошагъандыла. Биз аны оюмлары бла, сезимлери бла джашайбыз. Биз аны бла айырылмаздан бирбиз», — деб джазады ол кюнледе Ислам. Ленинни ёлюмсюз идеялары ючюн тау халкъла къаджыкъмай кюрешириклерин айтады. Бютеу кючю бла фахмусун да береди ол иннетге.

Исламны творчествосунда критика статьяла, рецензияла уллу орун аладыла. «К. Хетагуров и горцы» («К. Хетагур улу эмда таулула»), «Неисторические народности и М. Горький» («Историясыз халкъла эмда М. Горький»), «О художественном воспитании и образовании горской молодежи» («Таулу джаш тёлюню суратлау джаны бла юретиу эмда окъутуу»), «Горцы и их борьба за свободу в творчестве А. С. Пушкина» («Таулула бла аланы эркинлик ючюн кюрешлери А. С. Пушкинни творчествосунда»), «О художественной интуиции и проникновении» («Суратлау сезим бла

ангылауну юсюнден»), «Карачай и карачаи в произведениях Мариэтты Шагинян» («Мариэтта Шагинянны чыгъармаларында Къарачай бла къарачайла»), «Владимир Маяковский», «Колумбы от литературы, которые Америки не открыли» («Литературада Американы ачалмагъан Колумбла»), «Несколько слов о Кимбаеве из пьесы «Страх» Афиногенова» («Афиногеновну «Къоркъуу» деген пьесанында Кимбаевни юсюнден талай сёз»), «Человек из аула» Т. Кантеева» («Т. Кантеевни «Элден адамы»), «Лев Толстой и горцы» («Лев Толстой бла таулула»), «Прошлое горцев на советском экране» («Совет экранда таулуланы алгъыннгы заманлары») — былача дагъыда кёб зат джазады Ислам.

Нени юсюнден джазса да Ислам, аны баш къайгъырыуу социализмни хорламын болдуруу, социалист миллетлени бирликлери бла къарнашлыкъларын бегитну, аланы культураларын ёсдюрюу, бай этну болгъанлай турады.

Социализмни ишине чырмау болгъан затлагъа кечим салмайды Ислам. Динчилик, эски-чирик адетле, къарангылыкъ, бурунгу адетлени ызындан сокъур атлау заран келтиргенлерин кёргюзеди статьялары бла очерклеринде.

«О кровной мести», «Борьба против горских адатов — борьба за социализм» («Тау адетлеге къаршчы кюрешиу — ол социализм ючюн кюрешиудю»), «Ураза на Северном Кавказе» («Север Кавказда ораза»), «От патриархальной семьи к атеистической» («Патриархал юйдегиден атенст юйдегиге»), дагъыда башха чыгъармалары совет джашаугъа, социализмни, коммунизмни ишине келишмеген заранлы адетле бла къылыкъланы юсюндендиле.

Ма аллай эскилик, къарангылыкъ къаллай къыйын болумгъа келтиргенини юсюнден, джашауда болгъан затны юсюнден джазгъанды Ислам «Женитьба Хасана» («Хасанны къатын алгъаны») деген хапарны. 1928 джыл «На подъеме» деген журналда басмаланганды.

Халкъ адетле бла шернат адетле, бир-бирине чалышыб, бурунгу джашауну тамалында къуралыб эндилене дери джюрюю келгендиле. Октябрь революция, социализмни хорламы бурунгу джашауну, джахилликни хорлагъанлыкъгъа, халкъны психологиясы тазаланыб бошамагъанды ол осал адетлени ауундан. 20-30 джыллада уа бусагъатдан да кючлю болгъандыла, кёб заран келтиргендиле.

«Хасанны къатын алгъаны» деген хапар да ма аллай осал адетле къаллай трагедиялы халгъа тюшюргенлерини юсюнденди.

Джанибекланы Хасан бла Салпагъарланы Кулистан бир-бирин суюдиле. Ортада сёз тауусулады, загс этиледди. Алай а, бурунгу адетледеча, къызны джашны юйюне элтирге къоймай турадыла иги кесек заманны. Берне, къалын хазырлар ючюн созгъан эселе заманны, энди аллай адетле джюрюютюлмейдиле, юйюме келтирирге эркинлик беригиз, деб кюреседи Хасан. Алай а эки джаныны да

йй тамадалары ашыкъмайдыла, сениге дери да тѣзюб тургъан-дыла, сен да тѣзерсе, деб тургъан болмаса.

Кърал закон бла Кулистанны алыб кетерге эркинликлери болгъанлыкъгъа, эски-чирик адетлени тутханла алагъа чырмау боладыла, эки суйгенни бир-бирин кѣрюрге къоймай турадыла.

Эм ахырында джаш къаты ауруйду. Ёлюб къалады деб къоркъуб, Хасанны атасы бла анасы келинни дженгилирек келтирирге излейдиле. Салпагъарлары уа тыйгъыч боладыла, бермейдиле къызны.

Алай бла эски адетле бла джангылыкъны арасында кюреш къатыгъа киреди. Кюрешге ючкекенчи комсомолчула къошуладыла. Эм ахырында ала хорлагъан да этедиле — Кулистанны Хасанлагъа алыб келедиле. Алай а къууанч орнуна Джанибекланы юйлерине уллу, ачы бушуу киреди. Кулистанны да кѣргюнчю, аны атын ауузундан тюшюрмегенлей, Хасан ёлюб кетеди.

Ол кюн огъуна ингирге комсомол ячейканы джыйылыуу болады. Анда келин келтириуню джангы адет бла этерге, эски-чирик адетлеге джол бермезге оноу этедиле.

Эскилик бла джангылыкъны арасында баргъан кюрешде джангылыкъ хорлайды. Алай болса да ол хорлам уллу къоранчны юсю бла келеди: эски психологияны къарангы кючю джаш адамны джашауун джукълатады.

Автор бу хапарны уста, ийнамлы джазгъанды. Эски адетлени джюрютгенлени класс тюрсюнлерин кесгин ачыкълагъанды. Социалист джашауну излемине тыйыншлы адетлени сингдирир ючюн, партия тартынмай кюреширге кереклисин кѣргюзеди.

Исламны бу хапарыны ол сагъатда уллу джамагъат магъанасы болгъанды. Ол ачыкъ юлгю бла бурунгу адетлени уруниганлагъа чырмаулу болгъанларын кѣргюзгенди. Бюгюнлюкде да бизни джашауда эски-чирик адетлени тутханла тюбейдиле. Джангы адетле ючюн, джаш адамланы насыблары ючюн кюреш, динни фитналыгъына къаршчы кюреш бюгюнлюкде да барады. Ол себеден Исламны «Хасанны къатын алгъаны» деген хапары кесини юретну, джамагъат магъанасын бюгюнлюкде да тас этмегенди. Ашхылыкъ ючюн кюреширге чакъырады ол.

Ислам Къарачайлы фахмулу джазыучу болгъанды, социализмни хорламы ючюн кюреширге бергенди билимин, чыгъармачылыкъ усталыгъын. Аны ашхы муратлары кѣб эдиле алкъын, алай а ол элли джылгъа атлагъанлай ёлюб кетгенди.

Лайпанланы Р.

1. Совет власть келгенли Хубий улу Исламны ангысы, фахмусу ёсгенине юлгюле келтиригиз.
2. Джазыучуну творчествосунда баш орун алгъан къайсы темаладыла?
3. В. И. Ленинни юсюнден джазыучу къаллай статьяла джазгъанды?
4. Кавказ таулуланы алчы совет культурагъа тартыуну юсюнден Хубий улу Ислам не ишле этгенди?
5. «В. И. Ленинни къарачай литературада сыфаты» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

ХАСАННЫ ҚЪАТЫН АЛГЪАНЫ.

Қъарачайны джашауундан.

Ючкёкен деген қъарачай элде, Нарсанадан онеки верстада, андан қъыблағъа тартыб, кеслерини джууукъларыны арасында эки юйдеги джашайдыла. Аладан бири Джанибеклары деген эски тукъумданды, экинчиси да ала кибик бир тукъумдан — Салпағъарладан. Салпағъарланы юйюрден қъыз, аты Кулистанды, Зекерияны қъызы, Джанибекланы Қъараны джашы Хасан бла юйленгенине регистрация этилген эди.

Алай а, адетле алай излегенлери себебли, дин да бегитеди ол джорукъну, ЗАГС-да регистрация, неках да этилгенден сора, кюеу бла келин бир юйде биригиб, биргелей джашаб башларғъа болмайдыла. Хар ким кесини юйюнде, джууукъларыны арасында қъалады, ала белгисиз болджалны ичинде бири бирин кёрюрге болмай джашайдыла. Бир-бирде талай ай, бир-бирде уа эки джыл, таб андан да аслам заман озгъунчу арадан қъызны джашны юйюне келтирирге, той этерге болмай эди.

Кюеу джаш, уллу сюекли, мюлк джюрютюуде атасыны онг билеги, орусча да нги окъууу болгъан джаш, тойну артха созмай дженгил этериклерин излейди, хар қъайсы суйген джаш адамча, ол да ашыкъгъанын билдиреди.

— Энди қъалын, берне деген зат къуругъанды. Бизни джашауубузда ол ёлюб баргъан адетлени джангыртырғъа дыгалас этгенле болсала да ортабызда, Совет власть қъоратханды ол адетлени. Бурун некахдан сора той этмей нек соза эдиле? Кесини эрини юйюне келин къуру кьол бла кирмей, берне, сауғала этиб келир ючюн. Ол затла энди керек тюддюле. Сора неге керек болама мен сакъларғъа?— дейди ол.

— Да нек болмайса да сен сакъларғъа? Сенден нелери аман болуб сакълайдыла, нелери аман болуб сакълағъандыла башхала? Қъайры ашыгъаса сен? Джеталмаймы қъаллыкъса? Тёз,— деб қъайтарадыла анга джууабны.

— Тынчды сизге айтхан: тёз! Кесигиз бир кёрге эдигиз тёзюб,— деб онгсунмайды Хасан.

— Да тёмегенбизми да? Тёзгенбиз, кишиге гурушха да этмегенбиз. Энди сени ючюн ата-бабаларыбыз джюрютюб келген адетлени, бютеу ёзденле джюрютюб келген адетлени қъалай тюрлендирейик. Да сора биз ёзден тюлбюзмю да, қъалай келеди сени кёлюнге?

Тукъумсуз-джууукъсузбузду да биз? Огъесе, сени кёлюнге келгенден, башха ёзденлеге амалсыз керек болгъан адетле Джанибеклары бла Салпағъарлағъа стем тюлмюдюле? Огъай, Хасан, бош затланы гырылдайса сен. Бир кесек сагъыш этерге керексе. Олсағатда тюшюнюр эсенг а.

Қъызны Хасан бек сюе эди, джюреги тынчлыкъ табмай эди.

Кесини ариу Кулистанына суйген джюреги тарала, тѣзерге, сакъларгъа керек болады.

Суймеклигини юсюнден ол анда-мында сагъыннганы болса, анга, алгъынча, огърамай джууаб этедиле:

— Энди нек ашыгъаса, ха? Кулистан алай-алайсыз да сеникиди да! Адетни сакъларгъа керекди да! Айыб тюлмюдю халкъгъа джюрек сезимлеринги билдирирге: хар кимге неге джаяса хапанынги.

— Билселе билсинле,— не боллукъду да аны ючюн?

— Къалай алай «не боллукъду»? Хар ким билир — алай болса уа: «Хасан, Джанибекланы Къараны джашы, кесини джууукъларыны, тукъумуну сыйын кѣрмейди, ала унамай тургъанлай Къарачай, Къабарты, бютеу башха муслиманла да джюрютген адетлени бузуб, кесини тоюн дженгил этдирирге кюрешиб айланады, тукъуму-джууугъу болмагъанча, аны оноуун этерге адамы болмагъанча», — дерле. Бедишди да ол! Алаймыды, огъесе алай тюлмюдю?..

Аллай сѣзле бла таргъа тыйылгъан Хасан, суйсе-суймесе да, тѣзерге керек болады, сакълайды. Къошха чыгъыб, иш бла сагъышларын чачаргъа кюрешеди, алай а ишни тутмайды къолу.

Бир кере уа Хасан Уллу Къарачайгъа, таулагъа, барады. Аланы юйдеги да алгъын, Совет властха дери, тюз джерлеге кѣчгюнчю анда джашагъан эди.Талай заманны къонакъда туруб къайтады. Алай а тойну юсюнден, келинни келтириуню къайгысын этген киши болмайды. Регистрация этилгенли уа онунчу ай барады.

Бир джолда атасыны аманаты бла Нарсанагъа барады Хасан, алай а, андан ауруб къайтады да, ат белинден тюшгенлей, юйге кириб оруннга джатады. Экинчи кюнюнде Хасаннга къара чечек тийгенин ачыкълайдыла. Белгили болгъандан, ол талай кюнню да, ауруй тургъанлай, аякъ юсюнде айланганды, кишиге да айтмагъанлай. Ауруб, тѣшек болуб тургъанлай да Кулистанны унуталмайды ол.

Ауругъан сандыракъ этиб башлайды, Нарсанада байрым базардан хапар айтады, мал, атла учуз сатылгъанларын айтады. Уллу Къарачайгъа баргъаныны, анга анда къалай къууанганыны хапарын айтады сандырагъында.

Суйген къызын чакъырады, сандыракъ этиб. Атасындан-анасындан сынгар бир керечикни кѣргюзюгюз аны меннге деб тилейди сандырагъында.

Ата бла ана ауругъан джашларын джазыкъсынадыла. Элде къаты ауругъан адам хазна сау къалмагъанын ариу биле эдилс ала. Мында «багъыу» деген зат сау болгъандан эсе, ѳлюрге бек болушады адамгъа. Алай энчи шартлы болады афендилени «багъыуу». Джашлары сау боллугъуна алай бек ышанмай, таб умут юзюб эте да болурла, Хасанны атасы бла анасы, бир-бири бла оноулашыб, келинни келтирирге дейдиле. Той этер ючюн ала эт-

ген оноу боллукъду, дебми турасыз сиз? Айхай, алай болса уа! Энди келинни джууукъларын да, Салпагъарланы юйдегини, ол оноугъа бюгерге керекди.

Алагъа келечиле ийиб, алларын сакълайдыла. Ала къайтыб келедиле да, келинни джууукълары айтханны айтадыла:

— Салпагъарлары бизге ёзденча тюбедиле. Алай а унамайдыла алай къысха болджалда той этиуню. Былай айтыгъыз дедиле ала: «Аллах айтса, фыйгъамбар да амин десе, Хасан сау болур, аякъ юсюне турур, олсагъатда кюнню да белгилербиз, той да этербиз. Бусагъатда уа аллай ашыгъыу бир затха да ушамайды. Алайды бизни сёзюбюз, багъалы кьонакъла».

Заман барады. Хасанны халы уа амандан аманнга кетеди. Ол себебден, Хасанны къаллай халда болгъанын билиб, хар ким ачууланадыла Салпагъарланы берген джууабларына.

Ауругъанны атасы-анасы, джууукълары Салпагъарлагъа «акъыл салыр» мурат аладыла. Джангыдан келечиле джибередиле. Бу джол кеслери да келечилеге элде ячейкадан эки комсомолчуну кьошадыла, Ахмат бла Таусолтанны. Келинни джууукълары — къартла энтда аякъ тиреген тёрелери болса, «кьоркьутургъа» деб кьошадыла комсомолчуланы.

Келечиле Салпагъарлагъа келедиле. Тыйыншылысыча тюбедиле алагъа. Къурманлыкъ этерге излейдиле, алай а келечиле бирден эки этиб унамайдыла:

— Сыйлана турур заманыбыз джокъду! Къурманлыкъ къайгылы тюлбюз. Хасанны халы биз умут этгенча болмады. Келинни элте кирирге керекбиз. Бир да кьурумаса да Кулистанны кёргюзюрге керекбиз анга. Ким биледи, ол сау болургъа болушур эсе уа. Аллах хо десе, не болмайды дейсе...

Ханий а, келинни анасы, джумушамайды, хо демейди, биринчи кере айтханын къайтарады:

— Хасаннга, Джанибекланы бютеу юйюрлерине да аллах джашаргъа кёб насыблы кюн берсин. Ашыкъмагъыз, багъалы кьонакъла. Бошунагъа сёзюгюзню тас этмегиз—андан джукъ чыгъарыгъы джокъду.

— А-юйюнге, Хасанны халы бек къыйынды!—деб кычырды келечилени бири, андан ары кесин тыялмай.

— Хасанны халы къыйындымы дейсиз,—деб къайтарады къарт тиширчу.—Аллах буюрмаса, Хасанны башындан бир тюк да тюшмез. Джангыз кызыбызны кьууанчын этерибизге разы тюл эсе уа, неди амал! Алайды сора аллахны буюргъаны, Ахмат.

Бу тюрлю аякъ тиреу, бу тюрлю сууукъ джууаб, кьонакълагъа уа ол кёл кенгдиргенча кёрюнеди, кимден да алгъа комсомолчуланы, Ахмат бла Таусолтанны, тёзюмден чыгъарады. Аммагъа дуняны кьуярыкълары келиб, ала кеслерин кюч бла тыйыб турадыла. Артыкъ да Таусолтан бек кьозгъалады. Эм ахырында аны ачыуу тышына тёгюледи:

— Сен унутхан этесе, Ханий — дейди ол,—сен да, биз бары-

быз да бусагъатда, бурунча, патчахлыкъ бла зорлукъну заманында джашамайбыз. Совет заманда джашайбыз, артыкълыкны джакълаучу законла оюлгъандыла энди. Сиз эте тургъан затха адам хыликке этиу дейди. Ол огъай сизни совет закон бла аманлыкъчыныча айыбха тубетирге боллукъду, тюрге олтуртургъа. Ийнаныгъыз ол затха! Биз комсомолчулабыз. Аллай халисизликге тѣзюб боллукъ тюлбюз. «Аллах айтса» деген затны юсюнден былайда сѣз болургъа мадар джокъду. Аны кѣрюрге кюсеб тургъан эрине Кулистанны ашхылыкъ бла бермесегиз, биз ол сагъатда сизге сорлук-орлукъ тюлбюз, кесиби, къалай кереклиге санасакъ, алай этерикбиз.

— Къалай этериксиз да сиз сора?— деб сорады джюрегине къоркъуу кириб Къара.

— Этиб а къалай этерикбиз? Тенглерибизни джыйыб келирбиз да, алырбыз да кетербиз Кулистанны!

Ахмат да къызаракъ болуб къошады:

— Сизни уа, башыгъызгъа чал ургъанына да къарамай, Исси-сууда тюрге ашырырбыз. Ким биледи, бир кесек олтурсагъыз, башыгъызгъа акъыл кирир эсе уа. Адам ёлюм тѣшекде эсе да билмейбиз, сиз а бизни джюрегибизни джара турасыз аллахны аты бла. Аллахыгъыз, кесигиз да бирге къуругъуз, сизни къайгъылы тюлбюз бусагъатда.

— Тобаста, къалай дженгил адамды бу Ахмат!— дейди Зекерья, къоркъаракъ болуб, кѣлю къалгъанча тюрсюн ала.— Таусолтан да аныча. Алай сѣлеширге боламыды?

— Да сора сиз этгенча этерге боламыды да!— деб Таусолтан аны сѣзюн бѣледи.

— Комсомолчула тюлмюдюле ала,— дейди андан ары Зекерья. — Сора бизни къызыбыз, Кулистан, заманы джетсе, Хасаннга барлыгъына огъай деб, былайда сизни бла ёчешгенми барды? Элитигиз, аллах ючюн, ким огъай дейди, аллахха къаршчы сѣлешмегиз былайда ансы!

— Да сора, сѣз чыгъармай, онбеш минутдан келинни хазыр этигиз. Биз келирбиз, сакълагъан а этерик тюлбюз бир минутну да.

Келечиле, юйню иелерини къолларын да тутмагъанлай, разы болмагъанларын билдире, эшикни къаты къагъыб чыгъадыла. Юйде къалабалыкъ башланады. Къартла ох-ох этедиле, «осал заманны» сѣгедиле, адетни сакъларгъа къоймагъан, аланы «бедишлик» этген болумгъа дери джашагъаларына, бурун ким да сыйлагъан адетлени къайтмаздан оюлгъанларына ёкюнедиле.

— Аллахны налаты болгъанла, аллахны унутхан гяурла къаллайла этедиле, нени этмейдиле! Аллах аланы къалай да урмайды, къалай этмейди аланы кюл-кѣмюр да!— деб тарыгъады ахсына-ахсына Къара.

Ханий, ох эте, ахсына, ич юйге киреди, Кулистаннга. Ол а, джюреги кюе, ушакъны аллындан артына дери эштген эди, чы-

гъаргъа, сѣзге къошулургъа мадар табмай эди ансы. Адетле, къолларын, аякъларын байлаб, къымылдаргъа къоймай эдиле ансы, чабыб да кетерик эди он минутлукъ джол орталарын кесиб, джашаууну ахыр сагъатларын, ким биледи, ариу, ахыр дакъикъала эселе да, сакълаб джатхан суйгенине.

— Да, къызчыкъ, алай болур эди буюрулгъаны,— дейди Ханий.— Бир насыбсыз сагъатда туугъан болур эдинг сен, биз мурат этгенча болмады, бу аллахсызла излегенча болду. Хайда, маджалыракъ затларынгы чыгъар да, кийине кир. Энтда аллахсыз сѣзлери бла, къоркъутуу сѣзлерин эштдирмесинле.

Кулистан сакълагъан а ол эди. Анасы чыкъгъанлай, къюбурден быллай къюнге деб талай джылны сакълаб тургъан чепкенин, башха затларын да алады.

Талай минутха ол хазыр болады.

Кюеу нѣгерле атлагъа миниб, «орайда» айтыб Салпагъарланы арбаздан чыгъарадыла. Бир-эки минутха атлыла Салпагъарлары бла Джанибекланы юйлерин бир-биринден айырыб тургъан юч тийреден ѳтедиле.

Алай а, не медет, атлылагъа Джанибекланы къабакъ эшиклерини аллында оюлуб баргъан адетлени хорлагъанына къууанган насыблы кюеу тюбемейди. Алагъа джыламукъла бла бушууну къара хапарчысы тюбейди.

Къууанчлы джаш тѣлюню, элия ургъанча, бушуулу хапар арсар этеди.

— Хасан тюз бусагъатда аллахха берди джанын. Азраил мѣлек ѳмюрлюкге аны кѣзлерин джабды. Хасанны ахыр сѣзлери была болдула: «Кулистан, Кулистан, нек сыйырдыла сени менден! Нек кѣргюзмедиле сени меннге»...

Къууанчлы джыйын, бушуулу джыйын болуб, термилиб, суймеклик сингген джюреги Кулистанны кюсей кетген джашны асыраугъа къошулады...

Ол къюн ингирде Ючкекен элни комсомол ячейкасында уллу джыйылыу болады. Къызыу, джюрекни теренинден келген сѣзлени айтыб, бир аууздан быллай бегим аладыла:

— Дин бла эски адетлеге къаршчы хатерсиз кюрешни башларгъа. Регистрациядан сора тойну чыртда артха созмазгъа.

Андан бери Ючкекен элде ЗАГС-да къол салыннгандан сора тойну артдагъа созмайдыла, келинчикни кюеуню юйюне элтиб къоядыла. Башха элле да Ючкекенин ызындан ууакъ-ууакъ атлай барадыла.

Орусчадан *Лайпанланы Рашид* кѣчюргенди.

Хубийланы Исламны бу хапары 1928 джыл сентябрда «На подъеме» деген журналны 9-чу китабында басмаланнганды орусча. Ол джыл «Таулу джашау» газетни 177-чи номеринде къарачай тилде да чыкъгъанды. Алай а, къолубузда къарачай варианты болмагъаны себебли, орусчадан кѣчюрюб беребиз.

1. Хапарда бир-бирине къаршчы адамланы ненча къауумгъа юлеширге боллукъду? Не ючюн барады кюреш? Ахырында ким хорлайды?

2. Ахмат бла Таусолтанны кьаллай шартлары шагъатлыкъ этедиле аланы алчы джорукъну бардырыгъа нзлегенлерине?
3. Муслиман динни зараныны юсюнден не айтылады хапарда?
4. Таулу тиширыуну эркинлигин джакълауда авърну къарамы къалай керюнеди? (Джууаб этер ючюн джазыучуну алгъын джазгъанларындан да юлгюле келтиригиз).
5. Эски халкъ адетле бла чирик, къарангылыкъ, меджисуу адетлени башхалыгъы неди?
6. Кулистан бла Хасанны хапарын айтыгъыз.

ЛИТЕРАТУРА ТИНТИУ, КРИТИКА.

Литература бла критика къаты байламлыдыла. Критикни баш иши — литература чыгъарманы юсюнден джангыз кесини оюмун айтыб кьоймакълыкъ тюлдю: джазыучу чыгъармасы бла заманы, халкъны-джамагъатны джараулу, алчы иннетлерине джууаб этемиди, — ол джанындан къараргъа керекди.

Чыгъарманы сюзген сагъатда суратланган заман (эпоха) тюз кѣргюзюлгенмиди, андан сора чыгъармагъа алай багъа берирге тыйыншлыды. Алай а чыгъарманы иннети бла усталыкъ, тил байлыгъын да бирге алыб, чыгъармагъа бир сау затха къарагъанча, алай къараргъа керекди.

Къарачай литератураны тинтиу, критика ишле джазыу 20—30 джыллада ана литература аякъ юсюне миннгенден сора башланганды.

Биринчи къарачай литература критик Хубийланы Ислам (Къарачайлы) болгъанды. Аны орус, къарачай джазыучулары юсюнден кѣб статьялары басмалангандыла.

Арт заманда къарачай литератураны тинтиуде къарачай литературоведлени джангы тѣлюсю ѳсгенди. Къараланы Асият «Къарачай литератураны историясыны очеркин», Ортабайланы Римма «Ертенланы Азрет», Къасайланы Роза «Джигитликни джырчысы» (Къаракетланы Иссаны юсюнден), дагъыда башхала литературовед ишлерин джазгъандыла.

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯНЫ КЪАРНАШ ХАЛКЪЛАРЫНЫ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ (ОБЗОР).

Октябрь революциягъа дери черкеслени, абазаланы, ногъайлыланы джазма литературалары болмагъанды. Аланы ана тиллеринде ары дери китаб чыкъмагъанды, школда ана тил окъулмагъанды.

Алай а юч халкъда да фольклор чыгъармала кѣб болгъандыла, таурух, джомакъ айтылмагъан, джыр джырланмагъан кюн озмагъанды. Ол фольклор чыгъармаланы юсюнден XIX ъмюрде огъуна тюрлю-тюрлю статьяла басмалангандыла. Къарачай-малкъар, къабарты-черкес, абаза, ногъай фольклор чыгъармалада бирча сюжетле аз тюлдюле.

Черкес литература. Россияны алчы адамларыны, орус культураны болушлугъу бла, XIX ъмюрню ортасындан башлаб, адыг просветителле Шора Ногъма улу, Умар Берсей, Къазий Атажукин, Талиб Кашеж улу, дагъыда башхала черкеслени, къабартылыланы, адыгейлилени культураларын ъсдюрюр ючюн кѣб ишлендиле. Алай болса да халкъны культурасыны не джаны бла да ъсюб башлагъаны Октябрь революциядан сора болады.

1924 джылдан башлаб, черкес тилде «Адыгэ псэукIэ» («Черкес джашау») деген газет чыгъыб башлайды. Газетни бетлеринде джаш черкес джазыучуланы джангы джашауну юсюнден статьялары, очерклерни, хапарлары, назмулары басмаланадыла.

1927 джыл газетни редакциясында Пролетар джазыучуланы Ассоциациясыны черкес бѣлюмю къуралады. 1929 джылдан башлаб газетни атына «Черкес плъыжъ» («Къызыл Черкесия») деб аталады.

Газетде биринчи литература бет 1927 джыл чыгъады, экинчи джылында уа газетде эки литература бет чыгъады. Джаш джазыучула орус пролетар джазыучуланы болушлугъу бла джангы джашауну юсюнден джазыб башлайдыла. Джангы черкес литератураны баш герою эркинликге чакъыргъан, тюзлюкню джолун джюрютген, джангы джашауда ишлерге талпыгъан, джашаугъа джангыча къарагъан адам болады.

Ол заманда черкес литературада эм фахмулунаны бири просветитель Татлустан Табул улу болгъанды. Кеси ол абазалы болса да, черкес бла абаза литератураны ёсююне кёб кыйын кёшханды. Ол 1879 джыл Элбургъан элде туугъанды, талай элде устаз болуб ишлегенди. Черкес бла абаза тилде «Зули», «Зарыля» деб эки пьесаны, «Псыж», «Элбургъан» деген поэмаланы, «Джулдуз» деген хапарны, «Ишчиле бла эллиле», «Эски бла джангы», «Джарыкълыкъ бла къарангылыкъ» деген инсценировкалары, юч букварны, окъуу китабны джазгъанды.

Оза улу Нух уллулагъа букварь джазгъанды. Черкес газетни биринчи редактору Абдуллах Тлюняй улу газетде бла Ростовда чыккыган «Революция и горец» журналда халкъны джарыкълыкъ ишлерини, пролетар ангыны ёсююнден кёб статья басмалагъанды.

1929 джылдан башлаб, черкес проза айныб тебрейди. Аны тамалын салгъан Абук улу Хамид болгъанды. 1900 джыл Хумара элде туугъанды ол, литературагъа 20-чы джылланы аягъында кёшулгъанды. Эм алгъа Хамид фельетонла джазыб, аланы газетде басмалагъанлай тургъанды. Аны фельетонларыны баш герою «Джарлы Хамид» эди.

1930 джыл Абук улу черкес тилде «Инджикни джагъаларында» деген романны джазгъанды. Романны баш темасы — тау элдеге революцион идеяны келиую, таулуланы орус пролетариатны башчылыгъы бла джангы джашаугъа кёшулгъанларыды, таулуланы ангыларыны ёсююю.

Черкес литератураны андан ары ёсююне Абук улуну творчествосу уллу болушлукъ этгенди.

Белгили черкес джазычу Магомет Дышек улу 1902 джыл Зеюко элде туугъанды. 20-30 джыллада черкес халкъны культурасын, литературасын ёсдюрюге уллу кыйын кёшханды ол. Талай джылны черкес газетни редактору болуб тургъанды, школлагъа окъуу китабла джазгъанды, артда уа Къабарты-Малкъар пединститутда доцент болуб ишлегенди.

Магомет «Эски эмда джангы школ» деген биринчи хапарында медреседе окъутуу бла, джарлыгъа алгъын къалай къарангылары бла джангы совет школаны эшиклери кенг ачылгъанларыны, анда керти билим алгъанларыны юсюнден джазады. Магомет дагъыда «Сабий ясли бла сабий сад», «Сабийле бла джаула», «Адамла бла бёрюле» дегенча талай хапар джазгъанды. Ол хапарланы асламысында тау элде класс кюреш кёрюнеди. Дагъыда Дышек улу «Сабийле бла Къызыл Аскер», «Къызыл Аскер колхозгъа болушады» деген хапарланы джазады.

1934 джыл Дышек улу Магомет «Зарево» («Танг джарыкъ») деген романны джазады. Романны баш темасы кеси кыйыны бла джашагъан черкеслени Совет власть ючюн кюрешге кёшулгъанларыды.

Абаза литература. Октябрь революциягъа дери абаза тилде джазма болмагъанды, алай а орус культура бла литератураны болушлугъу бла абаза просветителле чыкъгъандыла. Аланы эм фахмулуларыны бири Кеша улу Адиль-Герийди (1840—1872). Ол Инджик сууну бойнунда туугъанды. 1850 джыл Ставропольда гимназиягъа киргенди. 1858 джыл аны алтын медал бла бошагъанды. Гимназистлени нчинде литературадан терен билими, фахмусу бла айтылыб тургъанды. Эки джылны гимназияда институтха хазырлагъан курслада окъугъанды. 1860 джыл Петербург университетни восток факультетине киргенди. 1861 джыл университетде казарма джорукъ салыннгандан сора Адиль-Герий башха студентле бла бирге университетден кетеди. Ставропольда татар тилден тылмач болуб, гимназияда татар тилден устаз болуб ишлейди. 1867 джыл Владикавказгъа (эндиги Орджоникидзе) кёчеди, джангы къурала тебреген «Терские ведомости» газетни биринчи редактору болады. Елюб кетгинчи ол къуллукъда ишлейди.

Гимназияда окъугъан заманында огъуна А.-Г. Кеша улу кеси хапарла джазыб башлайды. 1860 джыл «Библиотека для чтения» журналда «Эки айны элде», «Джинлени сохтасы», «Къаранчха» деген хапарланы чыгъарады.

Петербургда окъугъан заманында «Русский вестник» деген журналда «Дуппурда» (1861) деген хапар бла «Абрекле» деген повестни (1860) басмалайды.»

Адиль-Герий абазаладан биринчи джазыучу, биринчи просветителди.

Экинчи просветитель, аны демократлыкъ традицияларын бардыргъан Мекер улу Умар болгъанды (1847—1891). Ол Элбургъан элде туугъанды. Константинопольда (Стампулда) окъугъанды, андан къайтхандан сора устаз болуб ишлегенди, халкъны ичинде билим джаяргъа излегенди. Кеси араб графика бла азбука къураб, сабийлени ана тилде окъутургъа къорешгенди.

1924 джылдан башлаб, абаза джазыучула кеслерини чыгъармаларын «Адыгэ псэукIэ» деген газетде черкес тилде басмалаб башлайдыла.

Башында айтханыбызча, Т. Табул улу 20-30 джыллада черкес эмда абаза тилдеде джазгъанды.

Абаза алфавит 1932 джыл къуралгъанды. 1933 джылдан башлаб, «Черкес плъыжь» газетни бир бети абаза тилде чыгъады. 1938 джылдан абаза тилде «Черкес къапш» («Къызыл Черкесия») деб энчи газет чыгыб башлайды.

Бу кёзюде абаза литературада баш орунну алгъан Табул улу Татлустан болады (1879—1956).

Ногъай литература. XIX ёмюрню аягъы бла XX ёмюрню аллында талай белгили ногъай джырчы болгъанды: Ахмед Адил улу, Фахруддин Шейде, Арслан, Баймурза Манап улу, Негмет Айбат

улу. Ала халкыны джашаууну юсюнден уллу, гитче да джырла этгендиле. Манап улу бла Айбат улу поэмала да этгендиле.

Ногъай фольклорну джыйыу, ногъай тилде биринчи букварь бла окъуу китабланы чыгъарыу Джанибек улу Абдул-Хамидни аты бла байламлыды. Джанибек улу 1879 джыл Астраханда туугъанды. Ол, устазлыкъ билим алыб, халкыны культурасыны ёсююне уллу эс бёледи, джомакъланы, джырланы, нарт сёзлени джыйыб башлайды.

1921 джыл ол Север Кавказда культура учрежденнеле бла шагърей болады, иш джюрютеди, бютеу ногъайлыла джашагъан джерлеге айланыб ногъай фольклорну джыйгъанлай тургъанды. 1926 джылдан башлаб устаз болуб ишлегенди.

Абдул-Хамид Джанибек улу биринчи ногъай просветителди. Совет власты ал джылларындан башлаб, ол ногъай джазманы къурау бла ёсдюрюу джанындан кюрешеди. 1929 джыл ол биринчи ногъай букварны, 1931 джыл биринчи окъуу китаб бла ногъай тилни программасын джазгъанды. Эм алгъа ногъай джазманы латин графикада къурайды, 1938 джылда уа — орус графиканы тамалында. 1938 джыл ногъай тилни орфографиясындан тылмач китабны чыгъарады. Ногъай школагъа хрестоматияла джарашдырады, фольклор чыгъармаланы басмалайды. Ол джазгъан окъуу китабла Махачкалада, Москвада басмалангандыла.

Ногъай халкыны культурасын ёсдюрюуде, джаш ногъай литератураны айнытыуда Джанибек улуну кыйыны уллуду.

1927 джылдан башлаб черкес газетде «ногъай бет» чыгъыб башлайды, статьяла, очеркле, хапарла, назмула басмаланадыла. 1938 джылдан башлаб а ногъай тилде энчи газет («Къызыл Шеркес») чыгъады.

1. Биринчи черкес просветителледен, биринчи джазыучуладан хапар айтыгъыз.

2. «Адиль-Герий Кеша улуну просветителлик, чыгъармачылыкъ иши» деген темагъа хапар айтыгъыз.

3. Джанибек улу Абдул-Хамидни ногъай фольклордан, литературадандан, тилден джазгъан затларындан хапар айтыгъыз.

БАШЛАРЫ.

Къарачайны Октябрь революциягъа дери историясы бла культурасындан <i>Лайпанланы Къ.</i>	3
Къарачай фольклорну юсюнден <i>Хубийланы М.</i>	9
<i>Кърымшаухалланы Ислам</i>	20
Бёрю бла Киштик	24
<i>Къочхарланы Къасбот</i>	26
Джаш болдум	29
Ленин	31
<i>Джанибекланы Аппа</i>	32
Сатира назмула	34
<i>Мечиланы Казим</i>	39
Тюзлюк	49
Иги сёз	49
Барысын да кёрдю Казим	50
Солтан-Хамидин джыры	52
Джаралы джугъутур	53
Бузджигит	63
<i>Акъбайланы Исмаил</i>	72
Нёгерлик	73
Чёгюч бла Оракъ	74
Сакъла, кесме!	75
Къарачай совет литератураны къуралыуу (1917—1929) <i>Сюйюнчланы А.</i>	77
Литератураны ленинчи партиялыкъ принципи <i>Сюйюнчланы А.</i>	81
В. И. Ленин пролетар культураны юсюнден <i>Сюйюнчланы А.</i>	81
Социалист реализмни методуну баш шартлары <i>Сюйюнчланы А.</i>	82
Джазычуланы биринчи организациялары <i>Сюйюнчланы А.</i>	83

<i>Къаракетланы Исса</i>	85
Поэтни лирикасы	88
Поэт поэтни юсюнден. <i>Къулийланы Къайсын</i>	96
Унутмазбыз	97
Оюм тенгизинде джюземе	98
Сельмаш завод	99
Колхоз джыр	101
Ишсиз турма	102
Эркинликни саугъасы	102
Кавказ	103
Кулак бла джалчы (поэма)	105
Лира-эпикалыкъ чыгъармала	108

КЕЧЮРГЕНЛЕРИ

Интернационал (<i>Э. Потъеден</i>)	109
Бугъоуланган (<i>А. Пушкинден</i>)	110
Булут (<i>А. Пушкинден</i>)	110
Чыганлыла (<i>А. Пушкинден</i>)	111
Назму къурау. <i>Сюйюнчланы А.</i>	120
<i>Ертенланы Азрет</i>	134
Лирика чыгъармала	145
Башладым	146
Темир ёмюр	146
Къызыл Аскерни джыры	147
Афенди бла аджал	148
Биз ёсебиз	160
Кавказ таулары	160
Сафият (поэма)	161
Сюлеменни Суратха письмосу	188
<i>Алийланы Умар</i>	207
Билим	208
Сокъур Сюлемен	209
<i>Биджиланы Асхат</i>	212
Поэтни творчествосу	213
Къарнашла	216
Кюн	216
Литература чыгъармаланы кечюрюю. <i>Сюйюнчланы А.</i>	217
<i>Биджиланы Асхат кечюргенден</i>	222
Тюкю бла Къаргъа (<i>И. Крыловдан</i>)	222
Атым (<i>А. Пушкинден</i>)	223

Ибилис (М. Лермонтовдан)	225
Боранбилгич (М. Горькийден)	231
Илячинни джыры (М. Горькийден)	233
<i>Боташланы Абидат</i>	241
Устазыбыз Лениннге	245
Джаш тѣлюню джыры	246
Кавказ	247
Осиятым	247
Таулу кызыны тарыгыуу	248
Эгечле, къарангылыккыны къояйыкъ	249
Эки джашау	250
<i>Хубийланы Ислам.</i>	272
Хасанны къатын алгъаны	279
Литература тинтну, критика Сюйюнчланы А.	284
Къарачай-Черкесияны къарнаш халкъларыны литературалары (обзор)	285
<i>Хубийланы М.</i>	285

*ХУБИЕВ МАГОМЕТ АХИЯЕВИЧ.
СУЮНЧЕВ АЗАМАТ АЛИМОВИЧ.
ЛАИПАНОВ КАЗИ ТАНАЕВИЧ.*

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник-хрестоматия, 8 кл.

На карачаевском языке.

Редактор *А. Д. Баучиев.*

Художник *Н. Н. Будников.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *Г. М. Хомякова.*

Корректор *К. А.-К. Салмагарова.*

Сдано в набор 5-II-1976 г.

Подписано к печати 7-VII-1976 г.

Формат 60×90 1/16. Печ. л. 18,25.

Уч.-изд. л. 22,4 Заказ № 675. Тираж 7200 экз.

ВУ 45679. Цена 37 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
г. Черкесск, пл. Кирова. Дом печати.
Карачаево-Черкесская областная типография,
г. Черкесск, Первомайская, 47.

37 K.

F 69208